

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ

Частина I

*Навчальний посібник
(опорні конспекти лекцій)*

 ПРАВОВА
ЄДНІСТЬ
РЕДАКЦІЯ
ЮРИДИЧНИХ
ВИДАНЬ

Київ • Алерта • 2023

УДК 340.15: 930(477)(076)

I-20

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Донецького державного університету внутрішніх справ
(протокол № 6 від 28 листопада 2023 року)*

Рецензенти:

КРЕСТОВСЬКА Н. М. – доктор юридичних наук, професор;
ШЕВЧЕНКО А. Є. – доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України.

I-20 Історія держави і права України. Частина I : навчальний посібник (опорні конспекти лекцій) / Укладачі Зозуля Є.В., Дацюк Т.К., Іванов І.В. Київ: Алерта, 2023. 240 с.

ISBN 978-617-566-809-2

У навчальному посібнику з урахуванням сучасних досягнень вітчизняної та світової історико-правової науки, у конспективній формі висвітлюються основні етапи формування та еволюції державного ладу, суспільного устрою, права, суду та судового процесу в Україні з найдавніших часів до початку ХХ ст.

Навчальний посібник підготовлений відповідно до програми навчальної дисципліни «Історія держави і права України», з урахуванням кредитно-трансферної системи організації навчального процесу у закладах вищої освіти зі специфічними умовами навчання. Конспективна форма змісту навчального матеріалу спрямована на викладення фундаментального та узагальнюючого матеріалу, який дозволить здобувачам вищої освіти системно і якісно оволодіти знаннями з основних етапів українського державо- та правотворення.

УДК 340.15: 930(477)(076)

ISBN 978-617-566-809-2

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
Конспект лекції з теми № 1.	
Історія держави і права України як наука і навчальна дисципліна.....	7
Конспект лекції з теми № 2. Стародавні держави і право на території України	20
Конспект лекції з теми № 3. Держава та право Київської Русі (кінець VI ст.– друга половина XIV ст.).	39
Конспект лекції з теми № 4.	
Державність та право галицько-волинського князівства (XII ст.– сер. XIV ст.).	63
Конспект лекції з теми № 5.	
Державно-правове становище українських земель... в складі великого князівства литовського, королівства Польського та Речі Посполитої (друга половина XIV– середина XVII ст.).....	77
Конспект лекції з теми № 6.	
Запорізька січ, її військово-політичний устрій... та право	121
Конспект лекції з теми № 7.	
Українська гетьманська держава: державний лад, суспільний устрій і право (друга половина XVII – XVIII ст.)	143
Конспект лекції з теми № 8.	
Державно-правове становище українських земель імперської доби (кінець XVIII ст.– поч. XX ст.)	179
СЛОВНИК ПОНЯТЬ І ТЕРМІНІВ	
ДО КУРСУ «ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ»...	221

ПЕРЕДМОВА

Проголошення 24 серпня 1991 року Верховною Радою України незалежності нашої держави стало історичною подією в житті українського народу. Цим історичним актом було продовжено багатовікову традицію українського державотворення. В умовах розбудови української держави значно зростає потреба у вивченні історії державності України, стрижнем якої є проблема держави та права.

Історія держави і права України як навчальна дисципліна уведена до навчальних планів юридичних закладів вищої освіти після здобуття Україною незалежності, що відкрило можливість об'єктивного вивчення історії держави і нашої незалежної держави.

Необхідність її викладання пов'язана з вирішенням завдань з підготовки висококваліфікованих та конкурентоспроможних фахівців у сфері права, які знають закономірності національного державо- і правотворення, здатні продовжити розбудову української державності і національної правової системи, займають тверду громадянсько-патріотичну позицію.

Історія держави і права України – обов'язкова навчальна дисципліна, зміст якої становлять визначальні факти, явища і процеси, загальні та специфічні закони і закономірності державно-правового життя народів України.

У системі юридичних наук історія держави і права України є комплексною, синтезуючою наукою і має структурно-логічний зв'язок перш за все з іншою фундаментальною юридичною дисципліною – теорією держави і права. Зокрема, теорія держави і права вивчає типові риси, загальні закономірності виникнення, розвитку, суті та загибелі певних типів держави і права, дає загальні визначення, поняття, уникаючи конкретики. У свою чергу історія держави і права, опираючись на встановлені теорією загальні закономірності, визначення та поняття, досліджує виникнення, розвиток і суть державно – політичних і правових інститутів у конкретній історичній ситуації в Україні.

Крім того історія держави і права України має структурно-логічний зв'язок з іншими навчальними дисциплінами юридичного циклу, а саме:

історією держави і права зарубіжних країн – українська державність і право проходили процес становлення і розвитку не ізольо-

вано, а в контексті аналогічного процесу зарубіжних країн, зокрема східноєвропейських, що дозволяло використовувати взаємний досвід державо- та правотворення;

- **історією вчень про державу і право**, оскільки розвиток державно-правових форм життя окремих народів використовується з метою вивчення змісту і виявлення характерних рис державноправових вчень певної історичної доби, методів впровадження їх у практику;
- **конституційним правом** – досліджує історію конституційного процесу і державно – правового розвитку в Україні;
- **галузевими юридичними науками** (адміністративним, цивільним, земельним, трудовим, кримінальним, процесуальним та ін.), оскільки вивчаючи державні та правові інститути на сучасному етапі, допомагає зрозуміти їх сутність, відстежити негативні і позитивні риси.

Авторами запропонована структура навчального посібника, яка полягає у розробці опорних конспектів лекцій, які б, з одного боку, увібрали фундаментальний і узагальнюючий матеріал, а, з іншого, допомогли здобувачам вищої освіти якісно оволодіти знаннями з українського державо- та правотворення, враховуючи при цьому особливості кредитно-модульної системи.

Структуру і логіку висвітлення навчального матеріалу побудовано за розділами відповідно до авторського бачення періодизації курсу. Кожен конспект лекції висвітлюється у цілому за єдиним планом: державний устрій (органи центральної та місцевої влади, місцевого самоврядування), суспільно-політичний лад, система судоустрою та судочинства, джерела та характерні риси права. До кожної теми подано перелік основної та додаткової літератури.

Основною компонентною історико-правової підготовки майбутнього фахівця у сфері права є також вивчення пам'яток і джерел українського державотворення і права, правової культури українського народу. Тому авторами до кожної теми подано завдання для самостійної роботи здобувачів вищої освіти та першоджерела, які передбачають поглиблене вивчення джерельної бази історії державно-правового розвитку України. Такий алгоритм будови навчального матеріалу має спонукати до роздумів, більш глибокого опанування курсу. Проте слід зазначити, що зважаючи на обмежений обсяг видання в навчальному посібнику з величезного загалу документального матеріалу висвітлю-

ються лише окремі фундаментальні історичні документи та джерела права.

При роботі з навчальним матеріалом здобувачам вищої освіти стане в нагоді термінологічний словник-глосарій, що міститься наприкінці навчального посібника.

У ході роботи над виданням авторами було враховано напрацювання відомих сучасних істориків права: О.М. Бандурки, І.Й. Бойка, О.А. Гавриленка, О.М. Головка, В.Д. Гончаренка, В.М. Єрмолаєва, П.П. Захарченка, В.М. Іванова, В.Є. Кириченка, С.Г. Ковальнової, Н.М. Крестовської, О.В. Кузьминця, В.С. Макарчука, П.П. Музиченка, О.І. Неліна, В.О. Румянцева, А.М. Середи, О.В. Тимощука, Б.Й. Тищика, І.Б. Усенка, В.З. Ухача, В.М. Щербатюка, А.Є. Шевченка, О.Н. Ярмиша та інших.

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ З ТЕМИ № 1.

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ ЯК НАУКА І НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

ПЛАН

Вступ.

- 1. Історія держави і права України як історико-юридична дисципліна. Мета, предмет, завдання, функції та методи історії держави і права України.**
- 2. Періодизація історії держави і права України.**
- 3. Історіографія та джерельна база історії держави і права України.**

Висновки.

Вступ

Історія держави і права України як навчальна дисципліна уведена в навчальні плани юридичних закладів вищої освіти після здобуття Україною незалежності, яка відкрила можливість об'єктивного вивчення історії держави і права України.

Необхідність її викладання пов'язана з необхідністю підготовки висококваліфікованих та конкурентоспроможних фахівців у галузі права, які знають закономірності національного державо- і правотворення, здатні продовжити розбудову української державності і національної правової системи, займають тверду громадянсько-патріотичну позицію.

Важливим чинником вивчення дисципліни «Історія держави і права України» є пізнання державно-правових явищ без ідеологічних перекручень та нашарувань, на достовірному джерельному і науковому матеріалі. Тільки такий підхід дозволяє відтворити цілісну історію української держави і права, суть і особливості функціонування державно-правових інститутів, правових основ української

державності, закономірностей еволюції суспільного ладу та адміністративно-територіального устрою на різних етапах розвитку української державності.

1. Історія держави і права України як історико-юридична дисципліна. Предмет, завдання, метод та функції історії держави і права України.

Серцевиною професійної правової соціалізації майбутніх фахівців у галузі права має стати пізнання закономірностей національного державо- і правотворення, причин перервності державного будівництва при безперервності еволюції вітчизняного права, розуміння процесу природно-історичного вдосконалення правових форм переважно на національному ґрунті.

Історія держави і права України – обов'язкова фундаментальна юридична дисципліна, яка передбачає вивчення здобувачами вищої освіти основних етапів, закономірностей та специфічних умов формування і розвитку державності українського народу та права України з найдавніших часів до наших днів.

Особливості української державності і права:

Державність. За своєю сутністю *українська державність* є європейською і водночас унікальною, оскільки протягом всієї своєї історії вона формувалася, розвивалася, змінювалася під впливом як східної, так і західної державно-правових традицій. Український народ не втратив своєї державності на крутих поворотах світової історії, як це нерідко траплялося з іншими народами, а зберіг свій державно-правовий статус, самобутню культуру і писемність.

Право. Аналіз джерел *вітчизняного права* показує, що вони також не втратили національного відтінку. На думку авторитетного дослідника історії держави і права П. Музиченка, у всій історії нашого законодавства ми не знайдемо прикладів, коли б воно було механічно скопійовано з іноземних зразків, як наприклад, законодавство Петра I в Росії. На різних етапах іноземні інститути права завжди перелаштовувались на український лад. Прикладом може слугувати дія Магдебурзького права на українських землях, яке впродовж усього часу за-

стосування тут так і не наблизилось до оригіналу.

Історію української держави і права не можна вивчати без урахування безпосереднього зв'язку з тими явищами, які їх формували і визначали суть і особливості функціонування державно-правових інститутів.

Відродження української державності в 1991 році відкрило можливість об'єктивного вивчення історії держави і права України. Нині історико-правова наука намагається подолати односторонність у трактуванні історико-правових питань, врахувати кращі світові надбання.

Мета вивчення навчальної дисципліни «Історія держави і права України» полягає в тому, щоб майбутні фахівці у галузі права оволоділи знаннями про загальні закономірності й характерні особливості виникнення, функціонування, зміни різних типів і форм держави і права українського народу на різних історичних етапах його розвитку.

Характеристика навчальної дисципліни передбачає з'ясування об'єкта, предмета, завдань, ролі і місця її в системі наукового знання.

Об'єкт навчальної дисципліни – повна об'єктивна реальність яку дисципліна вивчає, та на що спрямовується процес її дослідження.

Предметом навчальної дисципліни є те конкретне, що дисципліна досліджує у своєму об'єкті: риси і якості явищ, зв'язки та відносини.

Об'єкт науки і навчальної дисципліни «Історія держави і права України» становлять держава і право України в історичному минулому.

Предметом науки і навчальної дисципліни «Історія держави і права України» є пізнання процесу виникнення, становлення і розвитку типів і форм держави і права України, формування державотворчої традиції, державно-правових категорій і інститутів, суспільно-політичних систем, правового становища населення, джерел права і правових систем в їх історичній конкретності та хронологічній послідовності.

Досягнення мети навчальної дисципліни «Історія держави та права України» передбачає вирішення таких завдань:

- оволодіння науковим інструментарієм науки історії держави і права України;
- розкриття основних закономірностей процесу державно – правового розвитку, починаючи з часів виникнення держави

та права на території нинішньої України і закінчуючи державно – правовою структурою сучасної незалежної Української держави;

- оцінка джерел права, вивчення конкретних інститутів системи права, виділення найбільш характерних їх рис;
- формування специфічного юридичного мислення, необхідного для засвоєння і застосування права;
- створення передумов для засвоєння інших як історико-правових так і галузевих юридичних наук;
- формування національної свідомості, високих моральних і правових цінностей, поваги до минулого українського народу та віри в його право жити у власній суверенній, соборній державі.

Як і будь – яка наука, історія держави і права України виконує певні *функції (основні напрямки діяльності, що пов'язані із задоволенням актуальних потреб людини і завдяки яким наука стає потрібною в суспільстві)*, які характеризують її теоретичне і практичне значення для розбудови правової, соціальної, демократичної держави:

- **пізнавальна** – пізнання і пояснення державно – правових явищ;
- **прогностична** – прогнозування стійких тенденції подальшого державно – правового розвитку;
- **виховна** – формування національно – державницької свідомості, виховання поваги до українського та інших народів, патріотизму й відданості Україні;
- **практично – політична** – історія держави і права України як наука, виявляючи на підставі теоретичного осмислення історичних фактів закономірності, тенденції розвитку суспільства, допомагає розробляти науково – обґрунтований політичний курс, уникати суб'єктивних рішень, у єдності минулого, сучасного і майбутнього;
- **ідеологічна** – утвердження загальнодемократичних, гуманістичних ідеалів (на противагу колишнім догмам марксистсько-ленінського розуміння державно-правових інститутів).

З огляду на специфіку предмету, історія держави і права належить до юридичних, державно-правових дисциплін

Зв'язок дисципліни «Історія держави і права України» з іншими юридичними дисциплінами

В процесі наукових досліджень з питань історії держави і права дослідники застосовують методологічний інструментарій.

Методологія – це спосіб дослідження явищ, підхід до досліджуваних явищ, планомірний шлях наукового пізнання і встановлення істини.

Методи – способи, підходи, прийоми, що використовуються наукою для пізнання свого предмета й отримання наукових результатів:

- **загальнонаукові** (застосовуються в усіх науках) – аналіз і синтез, аналогія, порівняння, індукція і дедукція;

- **міждисциплінарні** (використовуються в декількох галузях науки) – метод класифікації, прогностичний, логістичний, статистичний;
- **спеціальні (власне історико-правові)** – метод хронології, порівняльно-історичний, метод періодизації, формально-юридичний, системно-структурний та ін.

2. Періодизація історії держави і права України.

Періодизація історії держави та права України відіграє важливу роль, оскільки ця навчальна дисципліна охоплює надзвичайно великий період історії, тож хаотично, вибірково її вивчати не можна.

Вивчення державно-правових явищ повинно здійснюватись хронологічно, системно, повинен бути логічно обґрунтований виклад матеріалу, поділеного для кращого засвоєння на певні періоди.

Основні методологічні підходи до періодизації історії держави та права України:

Марксистська теорія – рушійною силою історії була боротьба класів. Існування класів в суспільстві пов'язане з певними стадіями розвитку виробництва. Розвиток продуктивних сил вступає в конфлікт із пануючими виробничими відносинами. У результаті наростають протиріччя між різними класами, у першу чергу – між пануючими експлуататорами та трудящими. Класова боротьба між ними приводить до революційної зміни етапів розвитку суспільства (суспільно-економічних формацій: первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична, комуністична, першою фазою якої є соціалізм). На теперішній час цей підхід вважається одностороннім, обмеженим.

Загальносвітова цивілізаційно-хронологічна теорія де певні періоди історичного розвитку визначаються не лише об'єктивно-матеріальними факторами та реальним співвідношенням класових сил, а й ідейно-політичними, духовними факторами, накопиченими у процесі історичного розвитку. Представники цивілізаційного підходу застосовують періодизацію із визначенням таких великих епох в історії людства, як первісна доба, стародавній світ, середні віки, новий час, новітня доба.

В сучасній історико-правовій науці простежується закономірна тенденція спрямована на розмежування історії української держав-

ності і національного права, адже періоди розвитку української держави й українського права не збігаються. Підтвердженням цього є той безумовний факт, що у багатьох випадках українське право існувало і застосовувалось за відсутності української держави.

Автори навчального посібника являються прихильниками традиційного напрямку, за яким історія права та його інститутів розглядається на різних історичних етапах розвитку української державності. Підтримуємо позицію дослідника В. Іванова, який вважає доцільним у визначенні періодизації курсу виходити із сутності дисципліни «Історія держави і права України». У посібнику запропонована періодизація курсу запропонована вітчизняним дослідником В. Ухачем, яка спирається на той факт, що в історичному процесі державно-правового розвитку України при змінах форми влади, в тому числі й при втраті національної державності, тривав процес еволюції правових відносин на національному ґрунті.

Стародавні держави і право на території України (серед. I тис. до н. е. – серед. I тис. н. е.):

1.1. Скіфська держава та право (VII ст. до н. е. – III ст.);

1.2. Античні міста держави Північного Причорномор'я (VII ст. до н. е. – V ст.).

2. Державно-правовий розвиток Київської Русі та її правонаступниці Галицько-Волинської держави (VI - серед. XIV):

2.1. Перехідний, державотворчий період (VI – кін. IX ст.);

2.2. Держава і право Київської Русі (кін. IX – 30 рр. XII ст.);

2.3. Держава і право феодално-роздробленої Русі (30 рр. XII – XIV ст.);

2.4. Галицько – Волинська держава та право (1199–1349 рр.).

3. Литовсько-русько-польська держава і право (др. пол. XIV – серед. XVII ст.):

3.1. Литовсько-Руська держава і право (1345–1569 рр.);

3.2. Державність та право на українських землях у складі Королівства Польського та Речі Посполитої (1349–1659 рр.; 1569–1648 рр.).

4. Козацько-Гетьманська держава і право (серед. XVII – кін. XVIII ст.):

4.1. Запорізька Січ – військово-демократична форма української державності (1556–1775 рр.);

4.2. Гетьманщина (1648–1764 (1781) рр.).

5. Суспільно-політичний устрій та правове становище українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій (XVIII – поч. XX ст.).

6. Відродження Української національної держави і права (1917–1921 рр.):

6.1. «Перша» УНР (доба Центральної Ради) – 7 листопада 1917 р. – 29 квітня 1918 р.;

6.2. Українська держава (доба Гетьманату) – 29 квітня 1918 р. – 14 грудня 1918 р.;

6.3. «Друга» УНР (доба Директорії) – 14 грудня 1918 р. – 21 листопада 1920 р.;

6.4. Західноукраїнська народна республіка (ЗУНР) – 1918–1919 (1923) рр.

7. Становлення і розвиток України як радянської республіки, а з 1922 р. – як союзної радянської республіки у складі СРСР (1917–1991 рр.):

7.1. УСРР – 25 грудня 1917 р. – 30 грудня 1922 р.;

7.2. УСРР (УРСР у складі СРСР – 30 грудня 1922 р. – 1991 р.).

8. Спроби відродження національної держави і права на західноукраїнських землях в контексті національно-визвольного руху 30–50 років XX ст.:

8.1. Незалежна Карпатська Україна (15 березня 1939 р.);

8.2. Державотворча діяльність ОУН, УПА, УГВР.

9. Розбудова та розвиток сучасної Української держави і права (1991 – до сьогодні).

3. Історіографія та джерельна база історії держави і права України

Історія держави і права України у своїх висновках та відтворенні перебігу подій спирається на **історичні джерела**, під якими розуміють різноманітні історичні пам'ятки, що стали предметом дослідження тих чи інших історичних дисциплін.

Типи історичних джерел:

- **речові джерела** (пам'ятки матеріальної культури);
- **етнографічні джерела** (дані про культуру, звичаї, побут народів);
- **лінгвістичні джерела** (дані історії мови, топоніми тощо);

- **усні джерела** (історичні пісні, міфи, легенди);
- **писемні джерела – оповідні** (мемуари, листи, літературні твори), **актові** (документи різних установ, офіційних осіб, договори та ін.).

Властивості історичних джерел:

- усі пам'ятки – це свідки своєї епохи, свого часу і відтворюють лише певну грань буття минулого;
- кожне історичне джерело, зокрема писемне, є обмеженим в об'єктивності відображення історичної дійсності, оскільки його творцем була людина із суб'єктивним баченням і сприйняттям реальності свого часу;
- інформація, яка міститься в джерелі, може мати відкритий і прихований характер, що виявляється дослідником через зіставлення джерел;
- прихований характер інформації, властивий багатьом джерелам, створює підґрунтя для творчого пошуку вченого.

Історіографія історії держави і права України – це сукупність досліджень, присвячених певному історичному періоду або всій історії держави і права України.

Основні етапи історіографії історії держави і права України:

- **Геродот (V ст. до н.е.)** ↔ присвятив Скіфії одну з дев'яти книг своєї «Історії».
- **Київський літопис 1187 р.** ↔ уперше вжито термін «Україна», яким позначалися південні землі.
- **«Слово о полку Ігоревим» (кін. XII ст.)** ↔ автор висвітлює проблему необхідності об'єднання Русі.
- **Нестор «Повість минулих літ» (XII ст.)** ↔ уперше поставлена проблема походження Русі-України.
- **Щоденник дипломата Е. Лясоти (кін. XVI ст.)**, ↔ відображена історія козацтва, події визвольної війни.
- **І. Гізель «Синопис» 1647 р.** ↔ спроба систематичного викладення історичних фактів.
- **Г. Боплан «Опис України 1651 р.** ↔ книга містить унікальні свідчення очевидця про природу України, становище й побут селян та козаків, морські походи запорожців, класову боротьбу.

- **Козацькі літописи Самовидця, Г. Грабянки, С. Величка (кін. XVII-поч. XVIII ст.)** ↔ відображено побут, устрій, військову організацію козацтва, причини повстань і визвольної війни проти іноземного панування.
- **«Історія Русів» (60-ті рр. XVIII ст.)** ↔ одна з найвидатніших пам'яток української духовності та історичного мислення. В ній мова ідеться про історію українського народу від найдавніших часів до 1769 року, звертаючи головну увагу на події національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького та Гетьманщини. Основна ідея цього історичного твору – право кожного народу на самостійний державно-політичний розвиток і українського конкретно.
- **Історіографія XIX ст.** ↔ праці Д. Бантиша-Каменського «История Малой России»; праці фундаторів західноруської школи в історико-юридичній науці М. Владимирського-Буданова і Ф. Леонтовича та їх учнів; О. Кістяківського (вперше зібрав, систематизував і опублікував зі своєю передмовою видатну пам'ятку українського права – «Права, за якими судиться малоросійський народ»); М. Костомарова «Южная Русь и казачество до восстания Богдана Хмельницкого», «Б. Хмельницкий», «Руина», «Мазепа», «Мазепинцы»; О. Лазаревського «Описание Старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления»; М. Маркевича «История Малороссии»; А. Скальковського «История Новой-Сечи или последнего Коша Запорожского» та ін.
- **Історіографія XX–XXI ст.** ↔ праці М. Грушевського, М. Василенка, Б. Кістяківського, О. Апанович, Я. Дзирі, В. Корецького, В. Кульчицького, М. Максимейка, М. Слабченка, Д. Яворницького, П. Захарченка, М. Копиленка, А. Рогожина, М. Настюка, О. Шевченка, Ю. Шемшученка, І. Усенка, О. Ярмиша та ін.

Правова спадщина української державності XX–XXI ст.: нормативно-правові акти УНР, Української Держави гетьмана П. Скоропадського, ЗУНР, УСРР, Конституції радянської України (1919, 1929, 1937, 1978 рр.), кодекси двох кодифікацій практично всіх галузей українського радянського права.

Прийняття Декларації про державний суверенітет України, Акта проголошення незалежності України, затвердження Конституції дер-

жави, розбудова суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави, національної правової системи стало закономірним завершенням складного процесу творення Української незалежної держави.

Висновки

Дисципліна «Історія держави і права України» у системі юридичних наук є комплексною, синтезуючою наукою та вивчає фундаментальні загальноутворювальні закономірності історичного розвитку української державності і національної правової системи. У свою чергу фундаментальне знання процесів становлення, розвитку і функціонування української державності та національного права в контексті кращих світових зразків. Пізнання історико-правових явищ дозволяє ефективно застосовувати державно-правовий досвід нашого народу для подальшого розвитку процесів державотворення, розробки і удосконалення законодавства, для зміцнення правопорядку, визначення магістральних напрямків розвитку нашої країни, вирішення проблем формування національної правової системи України та її адаптації до міжнародного та європейського права.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Дайте визначення термінів: предмет курсу, метод, державність, держава, право, джерело права, періодизація.
2. Продовжіть речення: «Предметом науки і навчальної дисципліни «Історія держави і права України» є пізнання процесу...».
3. Заповніть пропущені місця у реченні: «Як і будь-яка інша наука історія держави і права України виконує певні функції, найважливішими серед них є пізнавальна, ..., ідеологічна, ...».
4. Розкрийте суть найважливіших принципів пізнання історико-правових явищ: історизм -...; об'єктивність -..., системність -..., принцип розвитку -... та ін.
5. З посеред методів дослідження історико-правових явищ одними з головних є: Продовжіть перелік:
 - а) порівняльно-історичний;
 - б) хронології;

в) ;

г) ;

д).....

6. Визначте основні етапи періодизації курсу ІДПУ.

Література

Основна

1. Єрмолаєв В.М. Історія держави і права України: підручник. Харків: Право, 2021. 472 с.
2. Історія держави і права України [Текст]: підручник / [Бандурка О.М. та ін.]; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О.М. Бандурки; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків: Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2019. 447 с.
3. Історія держави і права України. Курс лекцій / В.М. Щербатюк (кер. автор. кол.). П.П. Захарченко, О.В. Кузьминець та ін. Київ: Видавництво «Фенікс», 2018. 496 с.
4. Історія держави і права України [Текст]: підручник / О.І. Нелін. Київ: Київський університет, 2016. 717 с.
5. Кульчицький В.С. Тищик Б.Й. Історія держави і права України: підруч. для студ. вищ. навч. закл. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2017. 624 с.
6. Історія держави і права України [Текст]: акад. курс: підручник / проф. Б.Й. Тищик, проф. І.Й. Бойко; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Київ: Ін Юре, 2015. 807 с.

Додаткова

1. Історія держави і права України: навч. посіб. / Трофанчук Г.І. К.: Юрінком Інтер, 2023. 568 с.
2. Історія держави і права України [Текст]: навч. посіб. / Мало-жон О.І.; Міжнар. акад. фундам. основ буття, Міжнар. фонд акад. П.П. Михайленка. Київ: Аванпост-прим, 2014. 183 с.
3. Історія держави і права України [Текст]: [навч. посіб.] / І.А. Демешко. Дніпропетровськ: Адверта, 2015. 209 с.
4. Історія України і її державності: осучаснений погляд [Текст]: навч. посіб. / Микола Михайлуца, Олена Шипотілова; Одес. нац. мор. ун-т, Навч.–наук. мор. гуманітар. ін-т. Херсон: Олді-плюс, 2018. 173 с.

5. Історія держави і права України [Текст]: курс лекцій / [В. М. Щербатюк та ін.]; за ред. д-ра іст. наук, проф. В. М. Щербатюка; Нац. акад. внутр. справ. Київ: Фенікс, 2018. 495 с.

6. Історія держави та права України [Текст]: навч.– метод. посіб. для курсантів та студентів ден. форми навчання / В. М. Пекарчук, В. С. Олійник; Акад. Держ. пенітенціар. служби. Чернігів: Акад. ДПтС, 2018. 151 с.

7. Історія держави і права України [Текст]: посіб. для підгот. до іспитів / В. І. Орленко, В. В. Орленко. Вид. 5-е, стер. Київ: Паливода А. В. [вид.], 2013. 162 с.

8. Історія держави і права України [Текст]: посіб. для підгот. до іспиту / Д. А. Шигаль. Харків: Право, 2017. 249 с.

9. Історія держави і права України: практикум [Текст]: навч. посіб. для курсантів, студентів, слухачів ВНЗ МВС України / М. Ю. Бурдін [та ін.]; [за ред. М. Ю. Бурдіна]; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків: Бровін О. В. [вид.], 2017. 443 с.

10. Шевченко А. Є. Історія держави і права України: навч.– метод. посібник / А. Є. Шевченко, С. В. Кудін. Вінниця: ТОВ «Твори», 2020. 688 с.

11. Історія держави і права України. Словник термінів і понять / В. В. Щукін, Н. В. Сугацька, А. М. Павлюк. Київ: Кондор, 2011. 284 с.

12. Історія держави і права України: термінологічний словник. / Є. С. Дурнов. Ю. В. Кривицький. Ю. В. Сокур Ю. В. Київ: Гельветика, 2019. 190 с.

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ З ТЕМИ № 2.

СТАРОДАВНІ ДЕРЖАВИ І ПРАВО НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

ПЛАН

Вступ.

- 1. Стародавні державоутворення на території України. Суспільство, держава та право скіфів.**
- 2. Античні міста-держави Північного Причорномор'я та їх право.**
- 3. Особливості держави і права Боспорського царства.**

Висновки.

Вступ

Історія державності на землях сучасної України бере свій початок з середини I тис. до н.е. Саме тоді заснували на чорноморському узбережжі свої міста-держави грецькі переселенці-колоністи та ступили на шлях державотворення кочові народи південноукраїнських степів – кіммерійці та скіфи. Звісно, ці політичні об'єднання не були українськими і не мали прямого генетичного зв'язку з майбутньою українською державністю. Однак вони в процесі свого розвитку реально впливали на життя і суспільно-політичний прогрес тогочасного корінного населення України. У наступну історичну епоху традиція державотворення на наших землях підтримувалася сарматами, готами, гунами, до складу ранньодержавних об'єднань яких входили і слов'яни. Тому аналіз процесу формування найдавніших держав на українських землях є першою і необхідною частиною вивчення вітчизняної державно-правової думки.

1. Стародавні державоутворення на території України. Суспільство, держава та право скіфів.

Зародження державності на етнічних українських землях:

Історія людства пройшла довгий і складний шлях розвитку і державність і право на цьому шляху існували не завжди. Вони виникали на певних періодах цього розвитку, у різних народів порізно.

Виникнення держави і права зумовлюється сукупністю різних факторів, які залежать від специфіки регіону, де виникають держави, від сукупності природних, політичних, соціально-економічних, внутрішніх і зовнішніх факторів.

Археологічні розкопки, окремі писемні джерела (в першу чергу грецькі) свідчать, що серед народів, які колись населяли українську землю, *першими на шлях державотворення в середині I тис. до н.е. вступили кочові племена Північного Причорномор'я – кіммерійці, скіфи, сармати та ін.*

Саме з цих народів, які не мають прямого генетичного відношення до українців, слід починати висвітлення проблеми зародження і розвитку державотворчих процесів на території України.

Причини появи держави і права у Північному Причорномор'ї:

- IX–VIII ст. до н.е.– поява залізних знарядь праці, зброї, що привело до другого великого розподілу праці. Ремесло відділилося від землеробства;
- на півдні Східної Європи це збіглося з відділенням скотарства від землеробства. З'явилося кочове скотарство;
- в цих умовах відбувалося завершення процесу розкладу первісного ладу і переходу до ранньокласового суспільства;
- виникнення приватної власності на засоби виробництва і поділ суспільства на класи привели до появи держави і права, які повинні були охороняти цю власність.

Початок державотворенню на українських землях поклали утворення, які сучасна наука трактує як перед-, або протодержави.

Характерною ознакою протодержави є виникнення управлінських систем, що поступово стають замкненими і відокремленими від суспільства, що їх породило.

Першою державою (протодержавою) на території України була Кіммрія, що займала територію Кримського і Таманського пів-

островів та степів Північного Причорномор'я від Дністра до Дону. Походження кіммерійців є дискусійним в історичній літературі. Вперше кіммерійці згадуються в «Одісеї» Гомера та ассірійських клинописних текстах VIII–VII ст. до н.е. Вершники, об'єднані в загони, становили основу війська.

У першій половині VII ст. до н.е. на чолі загонів стояли вожді – Лігдаміс та Теушпа. Це був перший народ на території України, який мав своїх царів. Однак попри значні оширні землі, де мешкали кіммерійці, наявність правителів-царів, створити повноцінну державу вони не змогли.

На початку VII ст. до н.е. кіммерійців із Причорномор'я витіснили скіфи. Одну частину з них завойовники знищили, другу витіснили за Дунай, третю асимілювали.

Держава, суспільство та право скіфів.

У середині VII ст. до н.е. на півдні сучасної України з'явилися скіфи – кочовий іраномовний народ, який прийшов зі сходу, витіснивши з цієї території та частково асимілювавши кіммерійців.

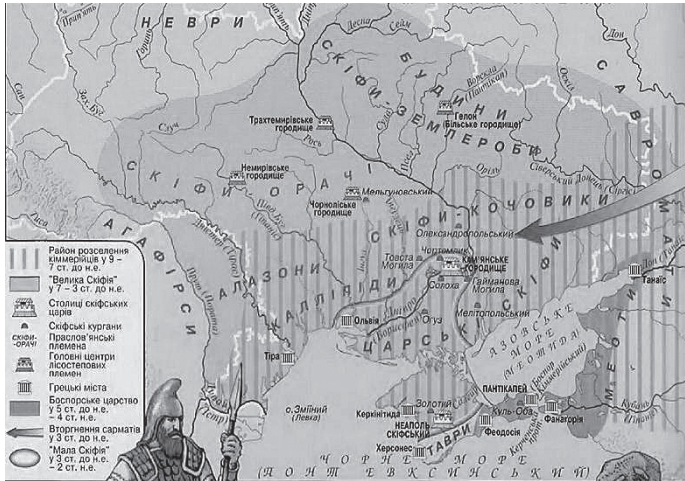
Наприкінці VI ст.-поч. V ст.. до н.е. скіфи створили могутнє державне об'єднання – Велику Скіфію.

Етапи розвитку держави скіфів:

IV ст. до н.е.– найбільше піднесення скіфської держави, яке пов'язують з правлінням царя Атея, який у зумів об'єднати під своєю владою майже всю країну. Грецький історик Геродот уявляв Скіфію у формі величезного квадрата, кожний з боків якого дорівнював приблизно 700 км (практично охоплював територію сучасної України).

Велика Скіфія із союзу племен перетворилася на класичну деспотичну монархію. Але вона проіснувала недовго і розпалася після воєн з македонським царем Філіппом (батьком О. Македонського) на 3 частини: Добруджу (Румунія), Придніпров'я і Крим.

III ст. до н.е. утворилася друга Скіфська держава (Мала Скіфія) в Криму зі столицею Неаполь Скіфський. Найбільшої могутності Мала Скіфія досягла у II ст. до н.е. за часів царя Скілура. Вона розпалася під навалом сарматів.

На зламі II–III ст. Мала Скіфії припинила своє існування під ударами сарматів (з півночі), римських міст держав (з півдня) та готів, які вдерлися до Криму.

Державний устрій

Скіфія була державою рабовласницького типу. За формою правління – один із різновидів рабовласницької монархії на чолі зі спадковим царем, влада якого була необмеженою.

За свідченнями Геродота, писемними джерелами, Велика Скіфія поділялась на три царства – *басілеї*. Один з правителів, що владарював над скіфами царськими, був верховним царем., а два інших – молодші царі (ймовірно сини головного).

Функції царя:

- належала вся повнота законодавчої та розпорядчої влади;
- одноосібно вирішував питання внутрішньої та зовнішньої політики;
- виконував обов'язки верховного воєначальника, здійснював судові функції та був жерцем;
- був верховним власником землі.

Історія знає імена найвідоміших скіфських царів: *Атея, Скілура, Палака, Фарза та Інісмея*.

Царства поділялись на менші територіальні одиниці – *номи*, населені скіфами і місцевими племенами на чолі з посадовими особами – номархами. Старійшини і вожді племен традиційно очолювали місцеві органи влади.

Апарат державного управління складався з найближчих родичів, найвідданіших слуг і військової верхівки.

Дорадчий орган – *царська рада*, складалася з особистої дружини на чолі з воєначальником та родоплемінної верхівки.

Демократичний орган – *народні збори всіх воїнів*, на яких обговорювалися важливі питання суспільного життя і престолонаслідування. Із зміцненням царської влади значення народних зборів втратило силу.

Особливості державної структури Скіфського царства:

- була ще досить нестійкою і суттєво відрізнялася від розвинених рабовласницьких або феодальних держав;
- була політичною організацією за своїми основними функціями;
- підтримання відносин залежності й панування;
- зміцнення верховної влади;
- нагромадження багатства у руках правлячої верхівки.

Суспільний лад

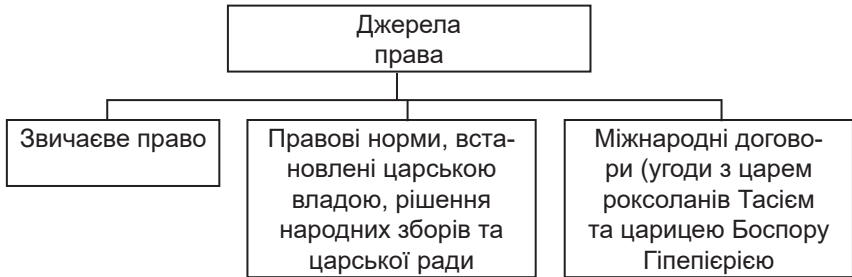
• ***Панівний клас*** – скіфська аристократія (царі та царська сім'я, жерці, племінні вожді, старійшини племен, військова знать, номархи, багаті купці). Володіли основними матеріальними ресурсами (пасовиськами, водоймами, стадами коней, вівців, рабами тощо). Привілейований статус мали жерці. Разом з царем, ймовірно, здійснювали судочинство.

• ***Вільні общинники (заможні, небагаті, бідняки)*** – найчисельніша верства скіфського суспільства. Відбували військову службу, сплачували податки, виконували певні повинності.

• ***Вільні ремісники і торговці*** – жителі міст (невелика група населення, адже у Скіфії існувало лише 4 міста).

• ***Раби*** – *найнижчий щабель суспільства*. Рабів не визнавали суб'єктами права і вважали річчю господаря. Існувало *колективне рабство* – міські раби. *Джерелами рабства* були полон, купівля – продаж, народження від рабині. Частка рабів щодо усього населення була незначною і вони не відігравали провідної ролі у виробництві матеріальних благ.

Джерела, особливості та основні риси права

Особливості скіфської правової системи:

- чітко виражений класовий характер;
- вплив релігії на формування права;
- переплітіння норм права з родоплемінними звичаями;
- невизнання рабів суб'єктами права;
- захист приватної власності та тяжкі покарання за замах на власність правлячої верхівки;
- відсутність чіткого формулювання складу злочинів та чітко визначеної системи покарань;
- свавілля суддів.

Основні риси скіфського права:

- **Цивільні правовідносини** – захищали державну владу, життя, майно та привілеї царської сім'ї.
- **Зобов'язальне право** – яке регулювало відносини купівлі-продажу, дарування, міни. Зазвичай договори скріплювалися клятвою з кров'ю. Здійснювалася правова регламентація данницьких відносин.
- **Шлюбно-сімейні відносини** – базувалося на принципах патріархату. Відлік родоводу провадився за чоловічою лінією. Практикувалося багатоженство. Жінки не мали жодних прав на власність і спадщину. Після смерті воїна майно і дружини переходили найстаршому брату в роду (**принцип левірату**).
- **Спадкове право** – панував **принцип мінорату** (при розподілі спадщини перевага віддавалася молодшому сину, старші сини наділялися частиною майна лише при одруженні).
- **Кримінальне право** – перебувало у зародковому стані.

Види злочинів:

- державні злочини (злочини проти царя – замах на вбивство царя, непокірність царю, фальшива присяга царю);

- злочини проти віри батьків;
- злочини проти власності (крадіжки, грабїж);
- злочини проти особи (убивство, образа (словом і діями)).
- **Система покарань**: кровна помста, страта, вигнання за межі держави, калічнецькі покарання, конфіскація, штраф.
- **Судочинство** – верховним суддею був цар. Судові функції виконували також номархи та старійшини родів.

Судовий процес мав змагальний характер (крім злочинів проти основ царської влади й інтересів держави). До найбільш небезпечних злочинів застосовувався слідчий процес. Суддя сам визначав вид покарання за злочини, маючи необмежені права в їх тлумаченні.

2. Античні міста-держави Північного Причорномор'я та їх право

З VII ст. до н. е. у Північному Причорномор'ї починається грецька колонізація. **Середина VII ст. до н. е. – поява першого поселення греків на території України.** Воно виникло на острові Березань і називалося Борисфенідою.

Згодом з'явилися Ольвія, Тіра, Пантікапей (Керч), Херсонес, Феодосія, Керкінітіда (Євпаторія) та інші міста, де **пануючою формою політичного, соціального, економічного устрою був поліс, властивий Греції.**

Поліс – особлива форма соціально-економічної і політичної організації суспільства. **Типова форма поліса** – міське або велике сільське поселення як політичний, економічний і культурний центр та сусідня з ним територія (хора).

Історичне значення й унікальність поліса полягає в тому, що це перша в історії форма людського співжиття, яку можна визначити як громадську общину (співтовариство вільних громадян).

Грецькі міста – держави були однотипними за походженням, економікою, суспільно – політичним ладом, правовою системою. Розквіт міст припадає на V – IV ст. до н. е. Більшість міст – держав проіснувала до середини V ст. н. е.

Державний устрій: характерні особливості:

- будувався на тих же засадах рабовласницької формації, що й устрій античних полісів Греції;

- за формою правління це були демократичні (V–II ст. до н.е., Ольвія, Херсонес) або аристократичні (починаючи з I ст. до н.е., Пантікапей) республіки;

Вищий законодавчий орган державної влади – народні збори (народ, агора, апела, еклесія, віче). За своїм складом це були збори міської общини, за участю лише повноправних громадян міста, до яких належали греки у віці 25 і більше років. Жінки, іноземці та раби до участі у зборах не допускалися. Права громадянства надавалися тільки тим іноземцям, які зробили великі послуги державі.

Повноваження:

- прийняття законів;
- вибори посадових осіб;
- регулювання морської торгівлі;
- зовнішньополітичні зв'язки та укладання договорів;
- питання грошово-фінансових відносин, оподаткування, нагородження громадян, що мали заслуги перед містом.

Народні збори обирали Раду міста.

Рада міста (герусія, буле, ареопаг, сенат) – постійно діючий законодавчий орган влади. До її складу входили також суд присяжних і головний жрець міста – базилевс, який відав релігійними культами.

Компетенція:

- підготовка питань для народних зборів;
- видання декретів, законодавча ініціатива;
- контроль за виконавчими органами.

Керував її роботою голова, якому допомагав секретар.

Виконавчі органи – колегії або магістратури – очолювали різноманітні галузі управління: фінанси, військову справу, громадський порядок і т.д.

Вищою магістратурою була колегія архонтів, що складалася з п'яти осіб. Вона керувала всіма іншими колегіями. У разі потреби колегія архонтів скликала народні збори.

Вищі посадові особи:

- архонти і стратеги – відали військовими справами;
- агораноми – контролювали правопорядок у місцях торгівлі;
- астиноми – стежили за порядком у місті;
- номофілаки – контролювали дотримання законів;
- продикі (юридичні радники) – правові питання.

Окремі посадові особи:

- казначей – займався фінансами;
- емпоріон – начальник порту;
- гімнасіарх – вихователь молоді, керівник навчального закладу.

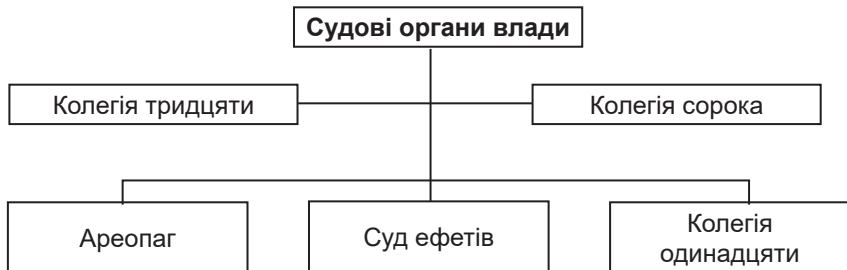
Суспільний лад

(характеризувався виразним соціально-класовим розшаруванням):

- **рабовласники** – повноправні громадяни, чоловіки – уроженці міста, які мали право обіймати різні адміністративні посади, мати власні загони, виїжджати до інших земель; жінки не користувалися політичними правами;
- **осілі чужоземці або метики** (метик не міг стати громадянином і брати участь у політичному житті міста);
- **експлуатовані групи** – дрібні ремісники і торговці, вільні общинники навколишніх поселень, які сплачували данину державі і входили до ополчення;
- **раби** – власність пана. Вони не мали жодних прав. Джерелами рабства були полон, купівля – продаж, народження від рабині.

Судова система

У містах-державах Північного Причорномор'я функціонували **суди** (гелієя), які склалися з кількох відділів, що відали окремими питаннями. У судочинстві брали участь судді, обвинувачені, свідки. Судовий процес мав змагальний характер, вирок суду був остаточним, системи касацій не було.

Право.

Підґрунтям права міст-держав Північного Причорномор'я була правова система Афіньської полісної демократії.

Особливість – вплив звичаю місцевого населення.

Джерела права:

- рішення народних зборів;
- декрети рад міст;
- розпорядження магістратів;
- місцеві звичаї.

Характерні риси:

Цивільні правовідносини. Розвинута правова регламентація *відносин власності*. Право регулювало майнові відносини, захищало приватну власність на житло, рухоме майно, худобу, особисті речі. Земля і раби могли бути як у приватній, так і в державній власності.

Зобов'язальне право. Укладалися договори купівлі-продажу, позики, дарування, поклажі, оренди. Важливі угоди здійснювалися у державних установах при свідках, у присутності чиновників.

Родинно – шлюбне право. Особисті відносини між громадянами і в родині регулювалися нормами звичаєвого права і нормативними актами. Шлюб був обов'язковий. Шлюбна угода – це форма купівлі-продажу нареченої. Розлучення для чоловіка було вільним.

Кримінальне право.

Види злочинів:

- найтяжчі злочини – злочини проти держави (змова, спроби повалення демократичного ладу, державна зрада, розголошення державної таємниці);
- майнові злочини – крадіжки, грабіж;
- злочини проти сім'ї – викрадання жінки, зрада дружини;
- злочини проти особи – убивство, тілесні ушкодження.

Види покарань: смертна кара (за злочин проти держави), повернення у рабство (для вільновідпущених), штрафи, конфіскація майна.

3. Особливості держави і права Боспорського царства

Боспорське царство (Боспор – давньогрецька назва Керченської протоки) виникло на основі об'єднання ряду грецьких держав-полісів та приєднання територій місцевих племен у V–IV ст. до н.е. Пріснувало близько тисячу років. Боспорське царство було зруйновано наприкінці IV ст. кочовими ордами гунів і підвладних їм племен. У VI ст. території Боспору увійшли до складу Візантії.

Розквіт припадає на IV – початок III ст. до н.е. *Займало територію Керченського і Таманського півостровів, а також південне узбе-*

режжя Азовського моря до гирла Дону. Столиця – місто Пантікапей (сучасне місто Керч).

До його складу входили і колишні міста-держави (Пантікапей, Феодосія, Фанагорія, Германасса, Тиритака та ін.), які користувалися правом на самоврядування.

Державний устрій

Боспорське царство **сформувалося як союз грецьких полісів**, кожний кожний з яких зберігав певну частку самостійності (федерація, до III ст. до н.е.). Згодом – централізація влади призвела до поступової ліквідації залишків автономії й самоврядування, що сприяла **переродженню Боспорської держави у рабовласницьку монархію на чолі зі спадковим царем – архонтом.**

Центральне управління

Цар, компетенція:

- спадкові тирани, необмежені у владі правителі (одночасно мали титул архонта стосовно Пантікапею);
- зосереджували у своїх руках вищу виконавчу, законодавчу, адміністративну, військову, релігійну та судову владу;
- головний власником і розпорядник земель, міст і поселень;
- призначав посадових осіб.

Виконавчі функції здійснювали придворні чини: міністр двору, особистий міністр, охоронець царських скарбів, спальник, управитель сіл, начальник двору, начальник фінансів, керуючий справами культів.

Центральний апарат управління – міністр палацу, особистий секретар, охоронець царських скарбів, спальник, управитель сіл, начальник фінансів, керуючий справами культів, спальник, перекладачі для зав'язку із сусідними племенами на чолі з головним перекладачем.

Місцеве управління:

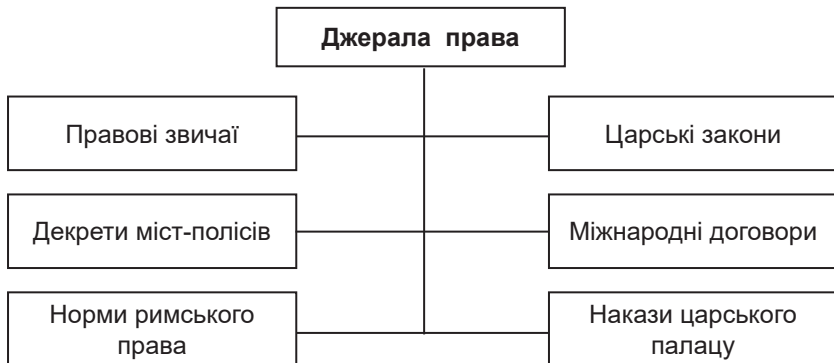
- спочатку зберігалось полісне самоврядування у вигляді народних зборів, ради, виборних посад;
- у перших століттях нашої ери за римських часів держава поділялася на округи, управління якими доручалося царським намісникам, відповідно органи місцевого самоврядування ліквідовувалися.

Суспільний лад

Пануюча верхівка – рабовласники: царі та їх родичі, урядовці, воєначальники, землевласники, судновласники, работорговці, родоплемінна знать, власники ремісничих майстерень, заможні купці, жерці;

- **Вільні громадяни** – не рабовласники:
- *пелати* (вільні селяни-ощинники). За користування землею, яка вважалася власністю царя, значну частину врожаю віддавали державі. На них покладалося виконання повинностей на користь держави, в тому числі й несення військової служби;
- ремісники;
- іноземці.
- **Раби, державні і приватні** (будували фортеці, громадські будівлі, використовувались в домашньому господарстві). *Джерела рабства* – полон, боргова кабала, купівля-продаж, народження від рабині;

Право (захищало інтереси рабовласників)

Право регулювало:

- **Цивільні правовідносини:** найчастіше правові норми регламентували майнові відносини, храмову, державну і приватну власність на землю, рабів, знаряддя і засоби виробництва, захищали особисту власність.
- **Договірні відносини, зобов'язальні дії:** (купівлю – продаж, заставу, позику), повинності, фіскальну політику держави.
- **Карні правовідносини:** найбільш тяжкими злочинами вважалися, повстання, державна зрада, виступ проти царя, замах на життя царя, за що визначалася смертна кара з конфіскацією майна. Каралися й злочини проти особи, власності. Передбачалися слідчі та інші процесуальні дії в таких справах.

Санкції: застосовувалися штрафи, компенсації, виплати, побиття на смерть.

Суд здійснювали царські урядовці та адміністратори, які зналися у судових справах, та місцеві правителі. Судові вирокі виконували судові виконавці.

Висновки

Основними особливостями процесу зародження стародавніх держав на території сучасної України були:

- значну частину території України (Північне Причорномор'я) тривалий час заселяли народи, які перебували на різних ступенях суспільного розвитку, відтак у першому тисячолітті до нашої ери людство на території України розвивалося дуже нерівномірно;
- перші державні утворення, що виникли на українських землях, формувалися в різні часи по-різному. Зокрема, скіфська держава характеризувалася неподільною єдністю влади та її ж верховною власністю на землю, природні та людські ресурси. Греки-колоністи розвинули полісну цивілізацію, яка поєднувала державну владу й приватну власність, що сприяло демократії вільних громадян;
- передові для тих часів грецькі й римські політичні та правові інститути, соціально-економічні й культурні надбання впливали на розвиток ранньослов'янського населення Середнього Подніпров'я.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Користуючись текстом посібника, складіть порівняльну таблицю особливостей форм державного правління в грецьких містах-полісах. Які з указаних особливостей об'єктивно можуть сприяти трансформації однієї форми правління в іншу?
2. На підставі тексту посібника зробіть порівняльну схему системи управління в Боспорському царстві і в Скіфській державі. Які є відмінності між системою управління рабовласницької монархії і держав типу східної деспотії?
3. Підготуйте реферат з питання: які об'єктивні фактори обумовлюють типологію рабовласницьких держав?
4. Складіть схему джерел права в грецьких містах-полісах, в державах кочових народів та слов'янських племен.
5. Розкрийте правовий зміст поняття «військова демократія», порівняйте його з поняттям грецької демократії.

Література

Основна

1. Єрмолаєв В.М. Історія держави і права України: підручник. Харків: Право, 2021. 472 с.
2. Історія держави і права України [Текст]: підручник / [Бандурка О.М. та ін.]; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О.М. Бандурки; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків: Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2019. 447 с.
3. Історія держави і права України. Курс лекцій / В.М. Щербатюк (кер. автор. кол.). П.П. Захарченко, О.В. Кузьминець та ін. Київ: Видавництво «Фенікс», 2018. 496 с.
4. Історія держави і права України [Текст]: підручник / О.І. Нелін. Київ: Київський університет, 2016. 717 с.
5. Кульчицький В.С. Тищик Б.Й. Історія держави і права України: підруч. для студ. вищ. навч. закл. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2017. 624 с.
6. Історія держави і права України [Текст]: акад. курс: підручник / проф. Б.Й. Тищик, проф. І.Й. Бойко; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Київ: Ін Юре, 2015. 807 с.

Додаткова

1. Історія держави і права України: навч. посіб. / Трофанчук Г.І. К.: Юрінком Інтер, 2023. 568 с.
2. Історія держави і права України [Текст]: навч. посіб. / Мало-жон О.І.; Міжнар. акад. фундам. основ буття, Міжнар. фонд акад. П.П. Михайленка. Київ: Аванпост-прим, 2014. 183 с.
3. Історія держави і права України [Текст]: [навч. посіб.] / І.А. Демешко. Дніпропетровськ: Адверта, 2015. 209 с.
4. Історія України і її державності: осучаснений погляд [Текст]: навч. посіб. / Микола Михайлуца, Олена Шипотілова; Одес. нац. мор. ун-т, Навч.–наук. мор. гуманітар. ін-т. Херсон: Олді-плюс, 2018. 173 с.
5. Історія держави і права України [Текст]: курс лекцій / [В.М. Щербатюк та ін.]; за ред. д-ра іст. наук, проф. В.М. Щербатюка; Нац. акад. внутр. справ. Київ: Фенікс, 2018. 495 с.
6. Історія держави та права України [Текст]: навч.–метод. посіб. для курсантів та студентів ден. форми навчання / В.М. Пекарчук, В.С. Олійник; Акад. Держ. пенітенціар. служби. Чернівці: Акад. ДПтС, 2018. 151 с.
7. Історія держави і права України [Текст]: посіб. для підгот. до іспитів / В.І. Орленко, В.В. Орленко. Вид. 5-е, стер. Київ: Паливода А.В. [вид.], 2013. 162 с.
8. Історія держави і права України [Текст]: посіб. для підгот. до іспиту / Д.А. Шигаль. Харків: Право, 2017. 249 с.
9. Історія держави і права України: практикум [Текст]: навч. посіб. для курсантів, студентів, слухачів ВНЗ МВС України / М.Ю. Бурдін [та ін.]; [за ред. М.Ю. Бурдіна]; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків: Бровін О.В. [вид.], 2017. 443 с.
10. Шевченко А.Є. Історія держави і права України: навч.–метод. посібник / А.Є. Шевченко, С.В. Кудін. Вінниця: ТОВ «Твори», 2020. 688 с.
11. Історія держави і права України. Словник термінів і понять / В.В. Щукін, Н.В. Сугацька, А.М. Павлюк. Київ: Кондор, 2011. 284 с.
12. Історія держави і права України: термінологічний словник. / Є.С. Дурнов. Ю.В. Кривицький. Ю.В. Сокур Ю.В. Київ: Гельветика, 2019. 190 с.
13. Гавриленко О.А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н.е.–перша половина VI ст. н.е.): монографія. Х.: Парус, 2006. 352 с.

14. Гавриленко О. А. Основні риси права скіфських ранньодержавних утворень. Часопис Київського університету права. 2007. № 1. С. 17–22..

15. Гаврилук Н. Ф. Экономика Степной Скифии VI–III вв. до н. е. 2-е изд. перераб. и доп. К.: Видавець Олег Филук, 2013. 709 с.

16. Махортих С. В. Культура та історія киммерійців Північного Причорномор'я: автореф. дис. ... д-ра. іст. наук: 07.00.04/ К., 2008. 31 с.

17. Одрін О. Природні ресурси та торговельно-економічний потенціал античних держав Північного Причорномор'я: нижнє Подністров'я та нижнє Побужжя. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. 93 с.

18. Чобіт Д. Стиборівка: готи та їх нащадки: до питання про населення Волино-Подільського пограниччя II–V ст. н. е. Броди: Просвіта, 2013. 350 с.

Джерела права

1. Історія держави і права України [Текст]: хрестоматія-практикум: навч. посіб. для студентів ВНЗ України напряму підгот. 6.030202 «Міжнародне право» / О. А. Гавриленко, І. А. Логвиненко, Л. В. Новікова; Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2015. 346, [1] с.

ПЕРШОДЖЕРЕЛА

Геродот про розселення скіфів

Ці племена живуть по річці Іпаніду на захід від Борисфену; а якщо переїхати через Борисфен з боку моря, то спершу буде Полісся, а від нього вгору живуть скіфи-хлібороби, яких. елліни, що живуть на річці Іпаніду, називають борисфенітами, а самих себе ці елліни звать ольвіополітами. Ці скіфи-хлібороби на схід займають простір на три дні дороги аж до річки, що має назву Пантікапу, а на північ – простір на одинадцять днів плавби в гору по Борисфену. Над ними вже на широкий простір розкинулась пустиня; за пустинею живуть андрофаги (людоїди), особливе плем'я, зовсім не скіфське. Вище них лежить уже справжня пустиня, і там не живе, наскільки нам відомо, жоден народ.

На схід від цих скіфів-хліборобів, за річкою Пантікапом, живуть уже скіфи-кочівники, які нічого не сіють і не орють; вся ця країна позбавлена дерев, за винятком Полісся. Ці кочівники на схід займають обшир на чотирнадцять днів дороги, який-протягається до річки Герри.

По той бік Герри знаходяться так звані царські володіння і живуть найкращі й найчисленніші скіфи, які вважають інших скіфів своїми рабами.

Текст подано за виданням: Історія держави і права України: підручник. / В.М. Іванов. К.: КУП НАНУ, 2013. С. 46–47.

Повідомлення Страбона про грецькі колонії на узбережжі Чорного Моря

Це місто (Херсонес) раніше користувалося автономією, але потім, спустошене варварами, примушене було взяти собі в покровителі Мітрідата Євіатора.

Пантікапей являє собою горб, на схід від нього знаходиться гавань і доки приблизно для 30 кораблів, є також акрополь; заснований він мілітянами. Довгий час це місто і всі сусідні поселення навколо гирла Меотіди по обидва боки його були під одноосібною владою правителів з дому Левкона, Сатіра і Парісада, аж до того Парісада, що добровільно передав владу Мітрідатові...

Великий Херсонес і виглядом, і розміром подібний до Пелопоннесу; ним володіють боспорські владарі після того, як він увесь дуже постраждав від безперевних війн.

Текст подано за виданням: Історія держави і права України: підручник. / В.М. Іванов. К.: КУП НАНУ, 2013. С. 47.

Ольвійський закон про грошовий обіг та валютні операції (поч. IV ст. до н.е.)

В'їжджати до Борисфену (дозволено) усякому бажаючому на наступних (умовах). Рада й Народ ухвалили за пропозицією Каноба, сина Трасидоманта: (1) дозволяється ввезення та вивезення усякого карбованого золота й карбованого срібла; (2) кожен бажаючий продати або купити карбоване золото або карбоване срібло повинен продавати й купувати на камені в еклесіастерії; хто ж продасть або купить в іншому місці, піддається конфіскації: продавець – продаваного срібла, а покупець – ціни, за якої купив; (3) продавати ж і купувати усе на міські гроші, на мідь та срібло ольвіопольське; хто ж продасть або купить на інші (гроші), буде позбавлений: продавець – того, що продасть, а покупець – ціни, за яку купить; стягувати будуть із тих, хто порушив у чомусь цю постанову, ті, що візьмуть на відкуп штрафи з порушників закону, переслідуючи їх судовим порядком; (4) золото продавати та купувати по вісім з половиною статерів за статер кізикський, не дешевше й не дорожче, а усяке інше карбоване золото й карбоване срібло купувати (так), як переконають один одного; (5) мита жодного не стягувати ані за карбоване золото, ані за карбоване срібло, ні з продавця, ні з покупця. (Нижню частину плити не знайдено).

Текст подано за виданням: Гавриленко О.А. Історія держави і права України: стародавня доба: навчальний посібник. Х.: ХНУВС, 2011. С. 43.

Херсонеський закон про повернення політичних вигнанців (поч. III ст. до н.е.)

...обрати відкритим голосуванням (можливо, комісію з певної кількості осіб)... Нехай будуть принесені в жертву самці та самиці дрібної худоби... (або – нехай діти...)... Вигнанці нехай одержать назад будинок (будинки) (або – нехай продики) протягом 10 днів... повернути узятє майно ... кожен (місяць?) ... нехай протягом п'ятдесяти

днів (буде прийняте відповідне судове рішення)...

Текст подано за виданням: Історія держави і права України: хрестоматія-практикум: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів України напряму підготовки 6.030202 – «Міжнародне право» / О.А. Гавриленко, І.А. Логвиненко, Л.В. Новікова. Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2015. С. 10.

Договір царя Понтійської держави Фарнака з херсонеською громадою (179 р. до н.е.)

(...) але будемо сприяти охороні його царства у міру можливості, поки він залишиться вірний дружбі з нами й буде дотримуватися дружби з римлянами, нічого не вчиняючи проти них. У разі дотримання (цієї) присяги нехай буде нам благо, у разі ж недотримання – зворотнє. Клятву цю принесено місяця Гераклія (червень?) у п'ятнадцятий день при царі Аполлодорі, сині Герогіта, та секретарі Геродоті, сині Геродота. ... Клятва, якою заприсягся цар Фарнак, коли з'явилися до нього послы Матрій та Гераклій: 15 Клянуся Зевсом, Землею й Сонцем, усіма богами олімпійськими й богинями: я завжди буду другом херсонесцям і, якщо сусідні варвари виступлять походом на Херсонес або на підвладну херсонесцям країну, або будуть кривдити херсонесців, і вони призвуть мене, буду допомагати їм, наскільки буде в мене час, і не замислю зла проти херсонесців жодним чином, і не піду походом на Херсонес, не підйму зброї проти херсонесців і не здійсно проти херсонесців нічого такого, що могло б зашкодити народові херсонеському, але буду сприяти охороні його демократії у міру можливості, поки вони залишаться вірними дружбі зі мною, заприсягшись тією ж самою клятвою, будуть дотримуватися дружби з римлянами та нічого не будуть уживати проти них. У разі дотримання (цієї) клятви нехай буде мені благо, у разі ж недотримання – зворотнє. Клятву ця здійснено у сто п'ятдесят сьомому році, місяця Даісію, як вважає цар Фарнак.

Текст подано за виданням: Історія держави і права України: хрестоматія-практикум: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів України напряму підготовки 6.030202 – «Міжнародне право» / О.А. Гавриленко, І.А. Логвиненко, Л.В. Новікова. Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2015. С. 14–15.

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ З ТЕМИ № 3.

ДЕРЖАВА ТА ПРАВО КИЇВСЬКОЇ РУСІ (КІНЕЦЬ VI СТ. – ДРУГА ПОЛОВИНА XIV СТ.).

ПЛАН

Вступ.

- 1. Генезис і розвиток Київської держави.**
 - 2. Державний та адміністративно-територіальний устрій Київської Русі. Судові органи.**
 - 3. Суспільний лад Київської Русі.**
 - 4. Джерела та харатерні риси давньоруського права.**
- Висновки.**

Вступ

Процес створення давньоруської державності є важливим та актуальним питанням в історії державо- і правотворення на теренах України. Отже, таким він залишається і на сучасному етапі, бо висвітлює суттєві питання державно-правового та суспільного життя східних слов'ян, які започаткували історичний процес етнічного формування українців на геополітичній карті ранньосередньовічної Європи.

На думку багатьох дослідників саме цей період був першим етапом розвитку традицій українського державотворення, які згодом були продовжені наступними поколіннями. В цей час відбувалось формування території держави та її головних ознак, становлення суспільства, а також перша кодифікація права, що мало велике значення для подальшого розвитку правової та державної традиції України.

Східні слов'яни були однією з найбільших самостійних етнічних спільностей давньоєвропейського населення, які з'явилися на історичній арені не раніше кінця III тис. до н.е. Відносно систематичний розгляд процесу зародження у давніх слов'ян класових та державних відносин став можливим лише після появи письмових та археологічних джерел стосовно їхньої історії.

1. Генезис і розвиток Київської держави. Державний та адміністративно-територіальний устрій Київської Русі

Київська Русь є тим фундаментом, з якого і розпочалася історія Української держави. Утворення і розвиток княжої Київської держави з центром у Києві стали закономірним результатом внутрішнього соціально-економічного та політичного розвитку українців.

Головні історичні передумови формування Київської держави:

- етнічна спільність слов'янських племен, їхні намагання об'єднати сили для боротьби з кочівниками та Візантією;
- спільні політичні та економічні інтереси;
- посилення об'єднувчих тенденцій у суспільстві, укрупнення територіальних утворень вимагали нових методів і форм управління;
- піднесення Києва як центра політичної, військової, релігійної, торгово-економічної організації слов'янства.

Основні етапи формування ранньофеодальної державності східних слов'ян:

I етап (VI – VII ст.) – розклад первіснообщинного ладу східних слов'ян і зародження феодальних відносин; об'єднання понад 100 племен і утворення 14 союзів слов'янських племен (князівств), серед яких наймогутнішим виявився придніпровський союз Русь. **Формою організації союзу племен була військова демократія.**

II етап (кінець VII – VIII ст.) – розширення меж придніпровського племінного союзу зарахунок приєднання земель дулібо-волинського союзу племен.

III етап (VIII – IX ст.) – формування південного (Руська земля) та північного (Новгородська земля) ранньофеодальних державних утворень.

IV етап (кінець IX ст., 882 рік) – формування Київської Русі, пов'язаний з об'єднанням двох державницьких центрів у єдину державу з політичним центром у Києві.

У середині XI ст. територія Києво-Руської держави була найбільшою у тогочасній Східній Європі – її периметр сягав 7 тис. км. «Русь» простягалася від басейну Вісли – на заході до Ками і Печори – на сході, від Чорного моря – на півдні до Білого моря і Льодовитого океану – на півночі. На початку XI ст. територія Київської держави становила 1,1 млн. кв. км з населенням майже 4,5 млн.

Основні наукові концепції зародження державності у східних слов'ян.

- **Норманська** (створена у XVIII ст., засновники. російські академіки німецького походження Г. Байєр, Г. Міллер, А. Шльоцер. На підставі легенди Нестора-літописця вони стверджували, що державність, як і саму назву Русь на київські землі принесли варяги (нормани, вихідці із Скандинавії), оскільки слов'яни не здатні були самотійно зробити цього.

- **Антинорманська** (засновник російський вчений М. Ломоносов, серед прихильників цієї теорії є такі видатні українські історики, як М. Грушевський, М. Костомаров, М. Брайчевський. Вони заперечували норманську теорію і доводили, що утворення держави у слов'ян

відбулося завдяки глибинним економічним, соціальним та політичним процесам в середовищі слов'янського суспільства.

- **Торговельна** (засновник російський вчений В. Ключевський). Ця теорія є похідною від норманської. На думку прибічників цієї теорії торговий шлях між Скандинавією на півночі та Візантією на півдні (шлях «із варяг у греки»), освоєний скандинавськими купцями і воїнами, потребував об'єднання найближчих територій під однією владою, і саме це стимулювало утворення держави з центром в Києві.

- **Болгарська** (Київ був заснований у VI ст. вихідцями із Болгарії, зокрема братом хана Великої Болгарії Курбата – Шамбатом). Засновники цієї теорії опирались на збірку давніх болгарських літописів «Історія Джагфарга!», а також свідчення візантійського імператора Костянтина Багрянородного (Порфірородного).

- **Теорія пантюркизму** (вона ґрунтується на твердженні деяких західних істориків і археологів про те, що першими засновниками Київської Русі були хозарські князі (Хозарський каганат, держава в пониззях Дону та Волги, що існувала впродовж VII–XIX ст.).

Як висновок, виникнення Давньоруської держави з центром у Києві – закономірний результат внутрішнього соціально-економічного та політичного розвитку східних слов'ян.

У подальшій історії Київської Русі можна виділити чотири послідовних періоди:

- **перший (кінець IX – кінець X ст.)** – виникнення і становлення

- **другий (кінець X – середина XI ст.)** – піднесення та розквіт Київської Русі. Зміцнення державності під впливом державних реформ (воєнної, адміністративної, релігійної)

- **третій (кінець XI – 30-ті рр. XII ст.)** – початок розпаду Київської Русі;

- **четвертий (30-ті рр. XII – початок XIV ст.)** – політична роздрібненість Київської Русі. Напад кочівників. Міжусобні війни. Руїна та занепад держави. Остаточне зруйнування Києва монголо-татарами у 1240 р. ознаменувало собою завершення київського періоду в історії державності України. Давньоруська держава розпалася на 15 окремих земель, які не визнавали влади Києва.

2. Державний та адміністративно-територіальний устрій Київської Русі. Судові органи.

Державний устрій Київської Русі.

За формою правління Київська Русь склалася як ранньофеодална монархія, за формою устрою – федерація земель.

Вищі органи влади і управління

На чолі держави стояв Великий князь, який зосереджував законодавчу й виконавчу владу, мав судові функції.

Функції Великого князя:

- організація військової дружини і військових походів;
 - організація охорони кордонів держави;
 - зовнішні стосунки з іншими державами;
 - укладання міжнародних угод;
 - законодавчі функції (видання уставів, грамот);
 - керування адміністрацією (призначав посадових осіб) і князівським судом (очолював судову систему і його суд був вищою судовою та апеляційною інстанцією)
- Князь збирав також податки з населення, судові збори та кримінальні штрафи, мав вплив на справи церкви.

Принципи престолонаслідування

Порядок успадкування престолу в Київській Русі не регулювався нормами права.

«Горизонтальний» принцип. За звичаєвими правом великокнязівський стіл діставався старшому в роду. За ним князівська влада переходила від старшого брата до молодшого, а після смерті його і представників старшого покоління – від сина старшого брата до сина наступного за віком.

«Вертикальний» принцип, за яким влада переходила від батька до сина.

Перший – характерний для періоду становлення і розквіту Русі, другий – для періоду розпаду держави.

Княжа (боярська рада) – постійний становий дорадчий орган при князеві ункціонувала в кожній землі й разом з князем вирішувала справи цієї землі.

До компетенції князівської ради належало:

- обговорення всіх важливих державних справ та подання свого рішення для остаточного затвердження князем або вічем;

- вирішувала питання війни і миру, брала участь у вирішенні військових, адміністративних, фінансових питань.

Князівські з'їзди (снєми) – мали особливе значення в системі князівської влади в період феодальної роздробленості

Скликалися Великим князем для вирішення питань війни й миру, змін у державному устрої, порядку зайняття столів, ухвалення найважливіших законодавчих актів. **На цих з'їздах з тих або тих питань князі складали поміж собою відповідні їхнім інтересам договори, які мали назви: «ряд», «цілування»:**

- 1072 р. на з'їзді у Вишгороді було схвалено «Правду Ярослава-вичів»;
- на з'їздах 1097 р. у Любечі, 1101 і 1103 рр. під Києвом вирішувалося питання розподілу володінь, миру і війни з половцями;
- питання державного устрою розглядалися на з'їзді 1155 р.

Рішення з'їзду були обов'язковими для всіх князівств, які визнавали зверхність великого князя.

Віче (народні збори) – один із найархаїчніших інститутів народовладдя, демократичний елемент у системі органів влади Київської Русі.

Головував на його зборах князь, а в деяких випадках єпископ або тисяцький. Участь у вічових зборах брали усі вільні жителі міста, які мали власне господарство (голови родин), але вирішальна роль на них належала міській феодальній верхівці.

Повноваження:

- закликати князя на княжий стіл;
- усунення князя з князівського столу;
- розв'язання питання про війну і мир, укладення договорів з іншими державами; визначення правил торгівлі та якості монети;
- комплектування ополчень і вибори ватажків; могли виконувати функції суду.

У Київській Русі віча не стали постійним органом влади. Поступово значення народних зборів зменшується, й усі питання князь почав вирішувати одноособово.

Структура органів державного управління

В Київській Русі формування вищих органів влади відбувалося двома способами:

- впровадженням десятикової системи, започаткованої в IX – X ст. у князівському дружинному війську.*** З посиленням своєї влади князь призначав регіональних намісників із найбільш відданих йому людей. Ними зазвичай були колишні керівники підрозділів князівської дружини. Тисяча стала територіальним округом, підпорядкованим тисяцькому. Він був одночасно командувачем збройних сил, зосереджував у своїх руках фінансові, судові, поліцейські функції в окрузі. Соцькі очолювали фінансові органи та території сотні, десятицькі – у волостях;

- впровадженням двірцево-вотчинної системи (вирішального значення набула в XI – XII ст.).*** Вона полягала в тому, що повноваження слуг, котрі працювали князівському палаці, значно розширювалися – придворні очолювали окремі галузі управління всього князівства.

Двірцево-вотчинна система управління передбачала виокремлення місцевих органів управління.

Вєрв – орган місцевого селянського самоврядування – спершу родова, а згодом територіальна сільська громада, що об'єднувала самостійних господарів одного або кількох сіл.

Судоустрій у Київській Русі

Характерні риси:

- відсутність судових органів як особливих державних структур;
- суд не був відділений від адміністрації й захищав насамперед інтереси панівних верств населення;
- в залежності категорії справ, що розглядалися судами поділ на світські і церковні.

Світські суди:

Княжий суд – чинив сам князь як верховний суддя або, за його дорученням, урядовці чи спеціально призначені судді – посадники, тисяцькі, тіуни, вирники, волостелі. Під юрисдикцію підпадали справи де хоча б однією зі сторін були феодалі. У княжому судочинстві брали участь окремі процесуальні особи: «ябетник» (обвинувач), «метальник» (писар), «істці» (слідчі). Враховувалась думка представників громадськості – «старців».

Суди князівської адміністрації (посадників, волостелів) – чинили судочинство на місцях.

Вічовий суд – розглядав на народних зборах (вічі) найважливіші справи, які стосувалися общини (перерозподіл землі, межові спори, вбивства, крадіжки) та держави (організація ополчення).

Вотчинні (доменіальні) суди – суди землевласників (бояри, дружинники тощо) над феодално залежним населенням (закупами, холопами). Виникли з утвердженням феодалних відносин і зростанням на Русі великого землеволодіння. У справі холопа рішення суду феодала було остаточним і оскарженню не підлягало. Закупи мали право оскаржувати рішення вотчинного суду у князівському суді.

Вєрвний суд – найнижча судова інстанція, під юрисдикцію якої підпадали члени селянських общин. Вони розглядали справи, що не потребували втручання князівського суду. До складу громадського суду входили вєрвний староста й авторитетні члени громади («добрі люди»).

Церковні суди – розглядали справи населення залежного від монастирів (церковні люди). Існували в митрополії (митрополічі) та єпископствах, які підлягали єпископам та очолювалися ними.

До його виключної юрисдикції належали справи, що виникали на ґрунті шлюбно-сімейних стосунків, справи про порушення моралі, розпусу, двоєженство, віровідступництво, святотатство, чаклунство, знахарство, здійснення язичницького культу, справи, пов'язані з церковним майном.

3. Суспільний лад Київської Русі.

Все населення Київської Русі поділялося на наступні категорії:

Панівні верстви:

- князі київські (верховний правитель, володар міста, розпорядник земельного фонду, здійснював контроль за державними податками);
- удільні князі (очолювали адміністрацію, військо, здійснювали судочинство в уділах);
- дружинники (спочатку військові, служили князеві за договором; за службу отримували від князя землю в умовне володіння, осідали на ній і зливалися з боярством);
- бояри (виникли з родових старійшин, великі землевласники);
- вище духовенство (священники – поділялися на «біле» (мирське), тобто парафіяльне духівництво, що не давало обітниць не вступати до шлюбу (целібат), і «чорне» (монастирське) – ченці, з яких обиралося вищі духовні владики, проживали в монастирях);

Вільні общинники (не мали жодних обмежень у дієздатності й правоздатності):

- селяни-общинники («люди»);
- смерди – найчисельніша соціальна верства, основний обов'язок – сплата князям, боярам та іншим власникам (залежно від того, на чийй землі посажений) данини («полюддя»), відбування військової повинності під час війни;
- сябри – повноправні члени общини, які прийшли з інших місць;
- міщани;
- міська аристократія (лихварі, купці, чиновники);
- міські низи (ремісники, дрібні тоговці, крамарі, рядове духовенство);

Напівзалежні верстви:

- рядовичі – перебували у тимчасовій феодалній залежності на умовах «ряду» (договору);

- заупи – селяни, які розорившись, брали у феодалів «купу» (позику) і за це мали працювати у їхньому господарстві; не мав права покинути господаря, доки не повертав боргу;

Невільні верстви (раби):

- холопи – люди, які ставали невільниками внаслідок скоєного злочину, неповернення боргу, самопродажу, одруження з рабиною, заупи-втікачи;
- челядь – особи, що потрапили в рабство в результаті полону.

Верстви, які перебували під опікою церкви:

- ізгої – люди, які вибули з однієї соціальної верстви і не потрапили до іншої;
- прощенники – (в минулому вільні люди, які стали холопами, а потім були прощені господарем, тобто відпущені на волю);
- задушні люди – холопи, яких господар за заповітом відпустив на волю.

4. Джерела та характерні риси давньоруського права.

Джерела права у давньоруській державі:

1. Звичаєве право – домінуюче джерело права, продукт народної правотворчості (звичаї, традиції, побутове й культурне багатство).

Форми звичаєвого права в Київській Русі:

- обряд «посадження князя на стіл» – символізував закономірність набуття влади;
- рукобиття – символ укладення договору куплі-продажу;
- «попора» – обряд примирення вбивці з родичами вбитого;
- прислів'я та приказки: «що вирішить місто, те й села будуть робити»; «договір дорожче грошей», «розбійника, грабіжника і душогубця де спіймають, там і судять».

2. Договори, як джерела права можна поділити на категорії:

- міжнародні договори (договори Русі з Візантією 911, 945, 971 рр.);
- міжкнязівські договори;
- договори між князем і народом (вічем) («ряд київського князя Ігоря Олеговича з киянами на київському вічу).

3. Постанови віч. Віче було верховною владою народу, то його постанови за своєю суттю наближалися до законодавчих тогочасних актів.

4. Законодавчі акти київських князів (князівські устави і уроки).

- **Уроки** видавалися за власним бажанням князя, стосувалися здебільшого фінансових справ держави, носили тимчасовий характер (Устави та Уроки княгині Ольги).

- **Устави** – розпорядження князя на доповнення або зміну норм звичаєвого права, що діяли увесь період перебування князя при владі і стосувалися питань державного, цивільного, сімейного, спадкового, опікунського, кримінального права (Устав земляний князя Володимира Святославовича).

5. Церковне законодавство. Князівські церковні устави, які унормовували правове становище церкви). Збереглося шість церковних уставів. Найвідоміші – «Устав Володимира Святославовича» й «Устав Ярослава Мудрого».

6. Візантійські збірники церковного права. Набувають поширення з прийняттям християнства – найвідоміші «Закон судний людем», Кормчі книги «Номоканони», «Еклога», «Прохірон», «Судебник царя Константина», «Книги законні».

7. «Руська Правда» – давньоруський збірник світського права («правда» означає закон), в якому відбито норми звичаєвого права, а також князівські нововведення. Збереглася у великій кількості списків трьох редакцій: **Короткої, Просторої та Скороченої**. В основі «Руської Правди» лежать правові норми часів панування родоплемінного устрою: «Закон Руський» і «Устав земляний» (к. X ст.).

«Руська правда» – джерело історії та правової системи Київської Русі

Більшість сучасних дослідників поєднують «Руську правду» з іменем Ярослава Мудрого. Оригінал документа не зберігся, а текст відтворено на основі 106 списків.

«Руська Правда» («правда» означає закон):

- **містить** норми кримінального, спадкового, торгівельного і процесуального законодавства;

- **відображала** соціально-економічні відносини, державну організацію та право в період найвищого піднесення Київської Русі.

Редакції «Руської правди»

«Руська Правда» являє собою збірку феодального права Київської Русі. Її норми закріплювали привілейоване становище феодалів та їх оточення, вони захищали життя і майно панівного класу.

Три редакції «Руської Правди» Коротка, Простора і Скорочена — відображають різний рівень становлення та розвитку давньоруського феодального права.

Коротка редакція «Руської правди» (VIII – IX ст.) відображає державну організацію і давньоруське право періоду становлення феодального ладу.

Складається з:

- **Правди Ярослава (Найдавніша Правда – ст. 1–18)** – перша половина XI ст. (князювання Ярослава Мудрого), більшою мірою присвячена нормам кримінального права та процесу;

- **Правди Ярославичів (ст. 19–41)** – розроблялася трьома синами Ярослава Мудрого за участю осіб з найближчого князівського оточення і нова частина ухвалена 1068 р., зміни спрямовані на захист князівського маєтку і князівської земельної власності.

- **Покону вирного (ст. 42)** – виданий у 30 – х роках XI ст., стосувався розподілу надходжень від вир (сплат штрафів за злочини) та продажу (натуральної чи грошової винагороди, яку повинен отримати вирник при вилученні вири).

- **Уроку мостникам (ст. 43)** – кін. XII – пер. чверть XIII ст., регулював оплату ремонту міських мостових.

Простора редакція «Руської правди» (написана у XII ст., авторства Володимира Мономаха та, можливо, Мстислава Володимировича).

Складалася із 43 статей короткої редакції та близько 80 нових статей. **Основний зміст:**

- посилює охорону приватної власності землі;
- регулює товарно-грошові відносини;
- дещо змінює норми покарань згідно з відчутним майновим розшаруванням суспільства;
- мала у собі норми не лише карного, а й майнового і цивільного права.

Скорочена редакція «Руської правди» – XV ст. (50 статей).

Мета – пристосування норм «Правди» до нових реалій та конкретної місцевості (видалялися морально застарілі статті та додавалися нові, специфічні).

Значення «Руської правди»:

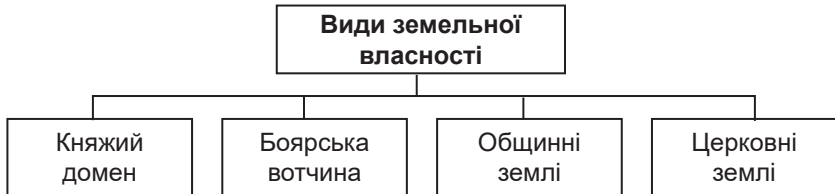
- засвідчила про великий правотворчий потенціал української нації;

- стала основою правових систем Литви, Польщі, Московії, Гетьманщини;
- довела, що законодавчий процес, як і формування суспільно-економічної системи, у Київській Русі йшов у ногу із тогочасною Європою.

Характерні риси давньоруського права

Цивільно-правові норми.

Право власності.

«Руська правда» розрізняє:

- право власності;
- право володіння.

Суб'єкти права власності та володіння:

- фізичні особи (князь, боярин, тіун, смерд);
- юридичні особи (монастирі, верви, роди, єпископства).

Об'єкт права власності – одяг, земля, будинок, раби, худоба речі тощо.

Одним з головних призначень «Руської правди» була **охорона приватної власності** (закріплювала штрафні санкції, розмір яких залежав від виду і кількості вкраденого, місця вчинення злочину).

Зобов'язальне право.

«Руська Правда» регламентувала:

- зобов'язання, що виникали із завдання шкоди;
- зобов'язання за договорами.

«Руська Правда» регламентувала питання банкрутства

Види банкрутства:

- **Без вини** (стихийне лихо, пожежа, розбійницький напад) – відстрочка купцеві у сплаті боргу;
- **Марнотратство купця** (купець пропивав або програвав чужий товар) – відстрочка купцеві або продаж у рабство;
- **Злісне банкрутство** (купець звертався до іноземця і не повертав борг) – продаж у рабство.

Шлюбно – сімейні відносини

Характерні риси – після запровадження християнства формування норм шлюбного і сімейного права відбувалося на основі взаємодії місцевих правових звичаїв та візантійського канонічного права.

Умови вступу до шлюбу:

- досягнення шлюбного віку (чоловік – 15 р., жінка – 13–14 рр.);
- згода нареченої, нареченого, батьків, опікунів;
- відсутність близьких родинних зв'язків;
- належність до одного соціального стану;
- не дозволялося більш двох разів вступати до шлюбу;
- заборона церкви на укладання шлюбів християн з іновірцями.

Способи укладання шлюбу:

- монопольне право на укладення шлюбу отримала церква;
- заручини;
- вінчання;
- весільна учта (весілля), яка супроводжувалося народними обрядами і ритуалами.

Підстави та засоби розлучення:

- **підстави розлучення:**
 - перелюбство дружини (втім подружжя невірність чоловіка не була підставою для розлучення);
 - фізична нездатність чоловіка до шлюбу;
 - матеріальні причини;
 - смерть однієї зі сторін;
- **засоби розлучення:**
 - самочинне розірвання шлюбу не допускалося;
 - розлучення оформлялося, як правило, церковним судом;
 - залишаючи дружину чоловік був зобов'язаний виплатити їй матеріальну компенсацію, а також внести штраф на користь церкви.

Кримінально-правові відносини.

Характерні риси:

- життя, честь і майно представників панівних класів захищалися суворішими санкціями, ніж життя, честь і майно простих людей;

- в Київській Русі спочатку **поняття «злочин»** трактувалося як образа, що наносила певні матеріальні та моральні збитки, згодом в «Руській Правді» **під злочином розуміється не тільки образа, а й будь-яке порушення закону;**

- **об'єктивна сторона злочину** – була недостатньо виразна: відомі були *спроба злочину і закінчений злочин.*

- **суб'єкт злочину** – будь яка особа, крім холопа.

Злочини:

- державні злочини «зло» (проти князівської влади, повстання, змова з ворогом);

- проти церкви (віровідступництво, богохульство, чародійство, грабування могил тощо);

- проти особи «образы» (тілесні ушкодження, убивства, каліцтва);

- проти честі (образы, побої);

- майнові злочини (крадіжка «тятьба», розбій, підпал, привласнення, пошкодження або незаконне користування чужим майном, шахрайство, конокрадство);

- проти родини (двоєженство, двоємужжя, кровомішання, перелюбство, покидання подружжя);

- проти моралі (згвалтування, статеві збочення тощо).

Система покарань:

- **кровна помста** (в середині XI ст. синами Ярослава Мудрого замінюється на грошовий викуп);

- **грошові штрафи** (стягувалися до княжої скарбниці):

- віра (присуджувалася за вбивство) – 40 гривень;

- подвійна віра (за вбивство княжого мужа) – 80 гривень;

- полувіра (при пом'якшувальних обставинах) – 20 гривень;

- дика віра з усієї общини (при невиявленні злочинця);

- урок (грошова компенсація потерпілим від злочинів);

- головщина (грошове стягнення на користь сім'ї чи родичів убитого);

- продаж (штраф за правопорушення: тяжкі злочини – 12 грн.; інші злочини – 3 грн.; малозначні – 60 кун.

- **потік і пограбування** (позбавлення всіх прав, повна конфіскація майна і вигнання з общини злодія та його сім'ї) – карали конокрадів, паліїв, розбійників;
- **тілесні покарання;**
- **церковні покарання:**
 - *відлучення від церкви;*
 - *епітимії (покаяння);*
 - *штрафи на користь церкви.*

Судовий процес («тяжба») в Київській Русі

Характерні риси:

- звинувачувально-змагальний характер;
- рівноправність сторін в судовому процесі.

Стадії.

- ***Заклич (початок судового процесу):***
 - публічне звернення потерпілого на торгу про пропажу та її прикмети;
 - розшук речі та злодія протягом трьох діб;
 - повернення речі і винагороди потерпілому в розмірі трьох гривен;
- ***Звід (розпочинався у випадках):***
 - якщо річ було знайдено в кого-небудь до закличу;
 - якщо річ було знайдено до трьох днів після закличу;
 - якщо річ було віднайдено в чужому місці (общині), а особа, у якої було виявлено річ, оголошувала себе добросовісним набувачем. Набувач вказував на того, у кого він ту річ придбав, той, у свою чергу, міг вказати на третього і т. д.
- ***Звід міг закінчитися*** якщо останній підозрюваний не міг довести законність придбання речі. У цьому разі він визнавався злодієм, на нього накладався штраф, з якого компенсувалися грошові витрати тій особі, яка купила крадену річ.
- ***Гоніння сліду (розшук злочинця за залишеними ним слідами):***
 - розшук покладался на тих осіб, у чийх маєтностях річ було знайдено;
 - якщо слід приводив до верви, вона мала видати злочинця або платити «дику віру» на користь князя.

Судові докази, основні види:

- власне зізнання підозрюваного;

- свідчення видоків (очевидців правопорушення);
- свідчення послухів (свідків доброї слави однієї з сторін);
- зовнішні ознаки злочину (сліди від тілесних ушкоджень, синці, рани);
- речові докази («лицо»);
- присяга (рота), яка супроводжувалась цілуванням хреста (у випадках, коли не було інших доказів);
- суди Божі;
- судовий поєдинок (поле);
- жереб;
- ордалії (випробування водою чи розпеченим залізом).

Висновки

Історичне значення Київська Русі:

- вперше об'єднала усі східнослов'янські племена в єдину державу;
- врятувала народи Європи від татаро-монгольської навали;
- зміцнила міжнародні зв'язки, підняла авторитет східних слов'ян;
- сприяла розвитку культури, особливо після прийняття християнства (писемність, школи, бібліотеки, розвиток архітектури, живопису тощо).

Характеристика джерел та основних рис права Київської Русі дає підстави стверджувати про його прогресивність у порівнянні з тогочасним західноєвропейським правом, що, зокрема, виявилось у ставленні до смертної кари та становищі жінки в середньовічному суспільстві.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Користуючись текстом посібника і рекомендованою літературою, складіть таблицю головних першоджерел з вивчення історії держави і права княжої України.
2. Користуючись текстом посібника, поясніть взаємозв'язки владних інститутів у Київській Русі, розкрийте їх функції і компетенцію.
3. Складіть схему судового устрою Київської держави.
4. Користуючись текстом посібника і рекомендованою літературою, охарактеризуйте функції церкви в Київській державі. Порівняйте з компетенцією церкви в Галицько-Волинській Русі.
5. На підставі вивчення тексту «Руської Правди» зробіть таблицю покарань, що застосовувалися в Київській Русі

Література

Основна

1. Єрмолаєв В.М. Історія держави і права України: підручник. Харків: Право, 2021. 472 с.
2. Історія держави і права України [Текст]: підручник / [Бандурка О.М. та ін.]; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О.М. Бандурки; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків: Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2019. 447 с.
3. Історія держави і права України. Курс лекцій / В.М. Щербатюк (кер. автор. кол.). П.П. Захарченко, О.В. Кузьминець та ін. Київ: Видавництво «Фенікс», 2018. 496 с.
4. Історія держави і права України [Текст]: підручник / О.І. Нелін. Київ: Київський університет, 2016. 717 с.
5. Кульчицький В.С. Тищик Б.Й. Історія держави і права України: підруч. для студ. вищ. навч. закл. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2017. 624 с.
6. Історія держави і права України [Текст]: акад. курс: підручник / проф. Б.Й. Тищик, проф. І.Й. Бойко; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Київ: Ін Юре, 2015. 807 с.

Додаткова

1. Історія держави і права України: навч. посіб. / Трофанчук Г.І. К.: Юрінком Інтер, 2023. 568 с.

2. Історія держави і права України [Текст]: навч. посіб. / Мало-жон О.І.; Міжнар. акад. фундам. основ буття, Міжнар. фонд акад. П.П. Михайленка. Київ: Аванпост-прим, 2014. 183 с.
3. Історія держави і права України [Текст]: [навч. посіб.] / І.А. Демешко. Дніпропетровськ: Адверта, 2015. 209 с.
4. Історія України і її державності: осучаснений погляд [Текст]: навч. посіб. / Микола Михайлуца, Олена Шипотілова; Одес. нац. мор. ун-т, Навч.– наук. мор. гуманітар. ін-т. Херсон: Олді-плюс, 2018. 173 с.
5. Історія держави і права України [Текст]: курс лекцій / [В.М. Щербатюк та ін.]; за ред. д-ра іст. наук, проф. В.М. Щербатюка; Нац. акад. внутр. справ. Київ: Фенікс, 2018. 495 с.
6. Історія держави та права України [Текст]: навч.– метод. посіб. для курсантів та студентів ден. форми навчання / В.М. Пекарчук, В.С. Олійник; Акад. Держ. пенітенціар. служби. Чернігів: Акад. ДПтС, 2018. 151 с.
7. Історія держави і права України [Текст]: посіб. для підгот. до іспитів / В.І. Орленко, В.В. Орленко. Вид. 5-е, стер. Київ: Паливода А.В. [вид.], 2013. 162 с.
8. Історія держави і права України [Текст]: посіб. для підгот. до іспиту / Д.А. Шигаль. Харків: Право, 2017. 249 с.
9. Історія держави і права України: практикум [Текст]: навч. посіб. для курсантів, студентів, слухачів ВНЗ МВС України / М.Ю. Бурдін [та ін.]; [за ред. М.Ю. Бурдіна]; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків: Бровін О.В. [вид.], 2017. 443 с.
10. Історія держави і права України: навч.– метод. посібник / А.Є. Шевченко, С.В. Кудін. Вінниця: ТОВ «Твори», 2020. 688 с
11. Історія держави і права України. Словник термінів і понять / В.В. Щукін, Н.В. Сугацька, А.М. Павлюк. Київ: Кондор, 2011. 284 с.
12. Історія держави і права України: термінологічний словник. / Є.С. Дурнов. Ю.В. Кривицький. Ю.В. Сокур Ю.В. Київ: Гельветика, 2019. 190 с.
13. Котляр М.Ф., Ричка В.М. Княжий двір Південної Русі X – XIII ст.: наук. видання. Київ: Наукова думка, 2008. 357 с.
14. Котляр М.Ф. «Отчина» у правосвідомості Давньої Русі. Український історичний журнал. 2010. № 2. С. 4–16.
15. Шип Н.А. Дискусія про термін «Русь». Український історичний журнал. 2002. № 6. С. 92–107.

Джерела права

1. Історія держави і права України [Текст]: хрестоматія-практикум: навч. посіб. для студентів ВНЗ України напряму підгот. 6.030202 «Міжнародне право» / О.А. Гавриленко, І.А. Логвиненко, Л.В. Новікова; Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2015. 346, [1] с.

ПЕРШОДЖЕРЕЛА

Правда Руська (Коротка редакція) (за Академічним списком)

1. Убъеть муж(ь) мужа, то мьститъ брату брата, или сынови отца, либо отцю сына, или братучаду, либо сестрину сынови; аще не будетъ кто мьстя, то 40 гривен за голову; аще будетъ русин, либо гридин, либо купчина, либо ябетник, либо мечник, аще изъгой будетъ, либо словенин, то 40 гривен положить за нь.

2. Или будетъ кровав или синь надъражен, то не искати ему видока человеку тому; аще не будетъ на нем знамени никотораго же, то ли приидеть видок; аще ли не можетъ, ту тому конецъ; оже ли себе не можетъ мьстити, то взяти ему за обиду 3 гривне, а летцю мзда.

3. Аще ли кто кого ударить батоном, либо жердью, либо пястью, или чашею, или рогом, или тылеснию, то 12 гривне; аще сего не постигнуть, то платити ему, то ту конецъ.

4. Аще утнетъ мечем, а не вынем его, либо рукоятью, то 12 гривне за обиду.

5. Оже ли утнетъ руку и отпадетъ рука либо усохнетъ, то 40 гривен.

6. Аще будетъ нога цела или начьнетъ храмати, тогда чада смирять.

7. Аще ли перст утнетъ которыи либо, 3 гривны за обиду.

8. А во усе 12 гривне, а в бороде 12 гривне.

9. Оже ли кто вынезь мечь, а не тнетъ, то тьи гривну положить.

10. Аще ли ринетъ мужъ мужа либо от себе либо к себе, 3 гривне, а видока два выведетъ; или будетъ варяг или колбяг, то на роту.

11. Аще ли челядин съкрыется либо у варяга либо у кольбяга, а его за три дни не выведутъ, а познають и в третии день, то изымати ему свои челядин, а 3 гривне за обиду.

12. Аще кто поедетъ на чюжем коне, не прошав его, то по(ло)жити 3 гривне.

13. Аще поиметь кто чюжь конь, любо оружие, любо порт, а познаеть в своемь миру, то взяти ему свое, а 3 гривне за обиду.

14. Аще познаеть кто, не емлеть его, то не рци ему: мое, нь рци ему тако: поиди на свод, где еси взял; или не поидеть, то поручника за пять днии.

15. Аже где възыщеть на друзе проче, а он ся запирати почнеть, то ити ему на извод пред 12 человека; да аще будеть обидя не вдал будеть, достоино ему свои скот, а за обиду 3 гривне.

16. Аще кто челядин пояти хощеть, познав свои, то к оному вести, у кого то будеть купил, а тои ся ведеть ко другому, даже доидеть до третьего, то рци третьему: вдаи ты мне свои челядин, а ты своего скота ищи при видоце.

17. Или холоп ударить свободна мужа, а бегить в хором, а господин начнеть не дати его, то холопа пояти, да платить господин за нь 12 гривне; а за тым, где его налезуть удареный тои мужь, да бьють его.

18. А иже изломить копье, любо щит, любо порт, а начнеть хотети его дерьжати у себе, то приати скота у него; а иже ест изломил, аще ли начнеть приметати, то скотом ему заплатити, колько дал будеть на нем. Правда уставлена руськои земли, егда ся съвокупил Изяслав, Всеволод, Святослав, Коснячко, Перенег, Микыфор Кьянин, Чюдин Микула.

19. Аще убьють огнищанина в обиду, то платити за нь 80 грн убици, а людем не надобе; а в подъездном княжи 80 гривен.

20. А иж(е) убьють огнищанина в разбои, или убица не ищуть, то вирное платити, в неи же вири голова начнеть лежати.

21. Аже убьють огнищанина у клети, или у коня, или у говяда, или у коровье татьбы, то убити в пса место. А то же покон и тивуницу.

22. А в княжи тивуне 80 гривен.

23. А конюх старьи у стада 80 гривен, яко уставил Изяслав в своем конносе, его ж(е) убиле Дорогобудьци.

24. А в сельском старосте кияжи и в ратаинем 12 гривне.

25. А в рядовници княже 5 гривен.

26. А в смерде и в хо(ло)пе 5 гривен.

27. Аще роба кормилица любо кормиличиц, 12.

28. А за княжь конь, иже тои с пятном, 3 гривне, а за смердеи 2 гривне, за кобылу 60 резан, а за вол гривну, а за корову 40 резан, а третьякъ 15 кун, а за лоньщину пол гривне, а за теля 5 резан, за яря ногата, за боран ногата.

29. А оже уведеть чюжь холоп любо робу, платити ему за обиду 12 гривне.

30. Аще же приидеть кровав мужь любо синь, то не искати ему послуха.

31. А иже крадеть любо кон(ь), любо волы, или клеть, да аще будеть един крал, то гривну и тридесят резан илатити ему; или их будеть 18, то по три гривне и по 30 резан платити мужеви.

32. А в княже борти 3 гривне, любо пожгуть, любо изудруть.

33. Или смерд умучать, а без княжа слова, за обиду 3 гривны; а в огнищанине, и в тивунице, и в мечниці 12 гривне.

34. А иже между переореть любо перетес, то за обиду 12 гривне.

35. А оже лодью украдеть, то за лодью платити 30 резан, а продажи 60 резан.

36. А в голубе и в куряти 9 кун, а в утке, и в гусе, и в жераве, и в лебеди 30 резан; а продажи 60 резан.

37. А оже украдуть чюжь пес, любо ястреб, любо сокол, то за обиду 3 гривны.

38. Аще убьють татя на своем дворе, любо у клети, или у хлева, то тои убит; аще ли до света держать, то вести его на княжь двор; а оже ли убьють, а люди будуть видели связан, то платити в немь.

39. Оже сено крадуть, то 9 кун; а в дровех 9 кун.

40. Аже украдуть овьцу, или козу, или свинью, а их будеть 10 одну овьцу украле, да положить по 60 резан продажи; а хто изимал, тому 10 резан.

41. А от гривни мечнику куна, а в десятину 15 кун, а князю 3 гривны; а от 12 гривну емьцю 70 кун, а в десятину 2 гривне, а князю 10 гривен.

42. А се покон вирный: вирнику взяти 7 ведер солоду на неделю, тьж(е) овен любо полот, или две ногате; а в сред(у) резану въже сыры, в пятницу тако же; а хлеба по кольку могуть ясти, и пшена; а кур по двое на день; коне 4 поставити и сути им на рот, кольку могут зобати; а вирнику 60 гривен и 10 резан и 12 веверици; а переде гривна; или ся пригоди в говение р(ы)бами, то взяти за рыбы 7 резан; ть всех кун 15 кун на педелю; а борошна кольку могуть изьясти; до недели же виру (сберу)ть вирниці; то ти урок Ярославль.

43. А се урок мостьников: аще помостивше мост, взяти от дела ногата, а от городниці ногата; аще же будеть ветхаго моста подтвердити неколико доск, или 3, или 4, или 5, то тое же.

Текст подано за виданням: «Правда Руська» Ярослава Мудрого: початок вітчизняного законодавства: навч. посіб. / уклад.: Г.Г. Демиденко, В.М. Єрмолаєв; вступ. сл. В.Я. Тація. 2-ге вид., змін. та допов. Харків: Право, 2017. 392 с.: іл. С. 9–11.

Закон Руський

Переклад

1. Якщо уб'є муж мужа, то помститися має брат за (вбивство) брата, син за батька або двоюрідний брат, або племінник з боку сестри; якщо не буде нікого, хто б помстився, то покласти 40 гривень за вбитого; якщо (вбитий) буде русин, глідін, купчина, ябетник, мечник або ж ізгой чи словенин, то покласти за нього 40 гривень.

2. Якщо будь-хто буде побитий до крові або до синяків, то не шукати цій людині свідків; якщо ж на ньому не буде ніяких слідів (побоїв), то хай прийдуть свідки; якщо ж не може (привести свідків), то справі кінець; якщо ж за себе не може помститися, то хай візьме собі з винного 3 гривні, а ще плату лікарю.

3. Якщо ж хто кого вдарить батоном чи жердиною, чи п'ястю або чашею, або рогом, або мечем плиском, то (платити) 12 гривень; якщо (того, хто вдарив) не наздоженуть (і не помстяться), то він платить, і на тому справі кінець.

4. Якщо (хто-небудь) вдарить мечем, не вийнявши його (із піхов), чи рук'ям, то (платити) 12 гривень (штрафу).

5. Якщо ж (хто-небудь) вдарить (мечем) по руці і відпаде рука чи всохне, то (платити) 40 гривень.

6. Якщо нога залишиться ціла, або почне кульгати, тоді хай угамовують (винного) домочадці (пораненого).

7. Якщо ж (хто) відсіче (кому-небудь) який-небудь палець, то (сплатити) 3 гривні винагороди потерпілому.

8. А за (висмикнутий) вус (сплатити) 12 гривень, а за (пошкоджену) бороду – 12 гривень.

9. Якщо ж хто вийме меч, проте не вдарить (ним), то він покладе гривню.

10. Якщо ж муж штовхне мужа від себе або до себе, (то сплатити) 3 гривні, а (скривджений хай) виставить двох свідків; але якщо (побитий) буде варяг чи колб'яг, то (хай сам) йде до присяги.

11. Якщо ж челядин скриється у варяга чи у колб'яга, а його на протязі трьох днів не повернуть (колишньому господарю), а про

це довідаються на протязі трьох днів, то йому взяти свого челядина, а (укривникові сплатити) 3 гривні винагороди потерпілому.

12. Якщо хто поїде на чужому коні, без дозволу, то сплатити (хазяїну) 3 гривні.

13. Якщо хто візьме чужого коня, зброю чи одягу, а (хазяїн) впізнає (їх) у своїй громаді, то хай він візьме своє, а (злодію сплатити ще) 3 гривні винагороди потерпілому.

Текст подано за виданням: «Правда Руська» Ярослава Мудрого: початок вітчизняного законодавства: навч. посіб. / уклад.: Г.Г. Демиденко, В.М. Єрмолаєв; вступ. сл. В.Я. Тація. 2-ге вид., змін. та допов. Харків: Право, 2017. 392 с.: іл. С. 12

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ З ТЕМИ № 4.

ДЕРЖАВНІСТЬ ТА ПРАВО ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА (XII СТ. – СЕР. XIV СТ.).

ПЛАН

Вступ.

1. Утворення Галицько-Волинського князівства. Державний лад.
 2. Суспільний устрій.
 3. Право Галицько-Волинської держави.
- Висновки.

Вступ

Із занепадом Києва як політичного центру руської, а тому – і проукраїнської, культури зростає та кріпне Галицько-Волинська держава, яка розташовувалася у найзахіднішій частині Русі. Галицько-Волинська держава продовжила розвиток державотворчої традиції на українських землях в епоху середньовіччя після розпаду Київської Русі і є невід’ємною сторінкою історії України та історії української державності.

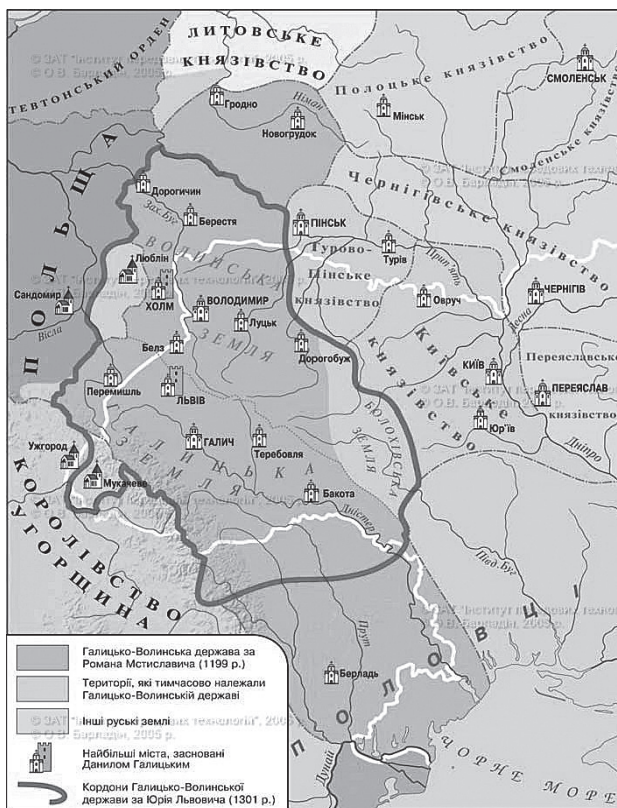
Грушевський, підкреслюючи, що ця держава так і не стала «всеукраїнською», адже територія її була на західноукраїнських землях, визнає спадковість традицій політики, культури та суспільної системи Галицько-Волинського князівства від Київської Русі. Степан Теодорович Томашівський, учень М. Грушевського, назвав Галицько-Волинське князівство «першою безперечно українською державою», базуючись на тім, що воно у період найбільшої могутності об’єднувало до 90% населення з територій сучасної України. Видатний український історик Іван Крип’якевич у своїй книзі «Галицько-Волинське князівство» зазначає: «Після занепаду Києва Галицько-Волинська держава продовжила на ціле сторіччя існування державної організації і стала головним політичним центром для всієї України».

1. Утворення Галицько-Волинського князівства. Державний лад

Історичні передумови створення Галицько-Волинської держави.

У першій третині XII століття Київська Русь, як централізована держава, розпалася на окремі князівства (15 князівств), які вели між собою міжусобні війни.

Причина розпаду – феодальна розробленість, яка у свою чергу була обумовлена розвитком феодального виробництва і феодальних відносин.

Волинська державність (назва походить від м. Волинь) була старша, ніж київська, з неї почалося об'єднання українських племен.

До Києва її приєднав Володимир походами 981 та 993 років. Приблизно в цей час до Києва було приєднано й Галицьку землю.

Формування Галицького князівства (назва походить від м. Галич, зараз Івано-Франківської області, що вперше згадується в угорських джерелах 896 р. та в Іпатіївському літописі 1113 р.) почалося у II пол. XI ст. Цей процес тісно пов'язаний з діяльністю онука Ярослава Мудрого, князя Ростислава Володимировича, засновника Галицької династії.

Розквіт Галицького князівства припадає на період правління його сина Ярослава (1153–1187 рр.), названого в «Слові о полку Ігоревім» Осмомислом (мудрий, розумний).

В 1199 році волинський князь Роман об'єднав Галичину з Волинню і створив Галицько-Волинське князівство. Столицею його був Галич, а з 1272 року – Львів.

Утворення Галицько-Волинської держави

Форма правління – феодальна монархія, обмежена впливом боярської

Періодизація державного розвитку Галицько-Волинської держави:

I період – 1199–1205 рр.– утворення та становлення держави.

II період – 1205–1238 рр.– тимчасовий розпад єдиної держави. Зі смертю князя Романа почався майже 30-річний період боротьби за галицький стіл.

III період – 1238–1264 рр.– об'єднання та піднесення, активна боротьба із золотоординним ігом. Енергійна боротьба князя Данила Галицького за відновлення державної єдності, яка успішно закінчилася 1238 року.

IV період 1264–1323 рр.– стабільність та піднесення. 1264 рік – князівство було поділено між нащадками князя Данила Галицького – Левом, Мстиславом і Шварно. На зламі XIII–XIV ст. єдність держави відновив князь Юрій I (1301–1315 рр.). Наступниками Юрія I стали його сини – Андрій та Лев II (1315–1323 рр.). Вони поділили територію князівства на сфери впливу, але *правили спільно, дуумвіратом*, що дозволило запобігти розпаду єдиної держави. У 1323 році у битві з військами ординського хана Узбека молоді князі загинули.

V період – 1323–1340 рр.– поступовий занепад.

Причини:

- посилення політичного впливу галицького боярства, зростання чвар та усобиць у феодальній верхівці;
- втручання іноземних держав у внутрішні справи галицько-волинських земель;
- посилення ординського впливу;
- безуспішна була боротьба з Польщею за Люблінську землю;
- міста дедалі більше контролювалися іноземними купцями та ремісниками;
- відхід національної знаті від адміністративної влади;
- навертання місцевого населення до католицизму;
- 1340 р. – унаслідок боярської змови було отруєно останнього князя Юрія Болеслава II, після чого зберегти єдність колись могутнього Галицько-Волинського князівства вже не вдалося. Протягом короткого часу держава занепадала та розчленувалася, її землі опинилися під владою чужоземців: Галичина – під Польщею, Волинь – під Литвою, Буковина – у складі Молдавського князівства.

Особливості державного устрою Галицько-Волинського князівства.

- держава тривалий час не поділялась на уділи;
- по смерті князя Данила розпалась на Галицьку і Волинську землі, які теж стали подрібнюватись;
- влада фактично перебувала у руках великого боярства;
- попри систему васальної залежності поміж членами князівського дому, кожне князівське володіння було політично доволі самостійним;
- у протистоянні з боярством і церковною знаттю князі опирались на середніх і дрібних феодалів і міські верхи.

Вищі органи влади і управління

На чолі держави стояв Великий князь, якому належала верховна політико-адміністративна та судова влада.

Функції Великого князя:

- законодавча – видавав грамоти стосовно різних питань управління;
- адміністративна – призначав посадовців в містах і волостях, наділяючи їх земельними володіннями за умови служби;
- судова – особистий великокнязівський суд;
- військова – командування військом;
- фінансова – розпорядження казною, мав право податків і митних зборів, карбування монети;
- зовнішньополітична – здійснення зовнішньої політики;
- управління справами церкви – з згодою великого князя призначалися єпископи і лише після цього вони посвячувалися в сан київським митрополитом.

Особливості князівської влади:

- відсутність абсолютної влади у князя, що обмежувалася впливовим боярством;
- потужною політичною силою було галицьке боярство яке часто розпоряджалось князівським престолом – запрошувало і скидало князів, а також вело боротьбу з небажаними князями, запрошуючи на підмогу угорців і поляків, убивали князів;
- дуумвірат – одночасне управління двох князів (дуумвірат Данила і Василька; Андрія I і Льва II);
- нові атрибути влади – корона (вінець), герб, прапор, печатка;
- князівська влада передавалась у спадок старшому сину, при якому вагому роль відіграла мати-вдова.

Боярська рада (з перш. полов. XIV ст.):

- постійний інститут державної влади, не будучи формально вищим органом влади, фактично управляла державою;
- являла собою різновид олігархічної форми правління, що протистояла єдиновладдю князя;
- очолювали її найвпливовіші бояри; склад: великі бояри – землевласники, галицький єпископ, суддя князівського двору, найвищі державні посадовці (воеводи, намісники);
- не залежала від князя й скликала переважно з ініціативи самого боярства.

Снеми (князівські з'їзди):

- їхні рішення мали переважно консультативно-рекомендаційний характер;
- на них могли укладатися різні угоди як внутрішньополітичного, так і зовнішньополітичного характеру.

Віче:

- як пряме воле і правовиявлення населення скликалося спорадично князем чи боярами для зміцнення своєї влади;
- не мало чіткого регламенту, визначених повноважень та компетенції;
- поступово втрачало своє значення і до кінця XIV ст. його роль зводиться нанівець.

Система управління – двірцево-вотчинна.

Центральна виконавча влада – двірсько-вотчинні слуги виконували двірські обов'язки і здійснювали функції управління в усій державі:

Двірський – посідав центральне місце:

- відав двором (палацом) князя;
- заступав князя, виступаючи від його імені, в управлінні, війську;
- чинив суд від імені князя;
- супроводжував князя у його виїздах за межі князівства.

Печатник:

- відав князівською канцелярією;
- вів діловодство держави;
- охороняв князівську скарбницю і зберігав печатку;
- керував писарями, перекладачами, архіваріусами.

Стольник:

- завідував столом князя;

- очолював фінансову систему;
- наглядав за своєчасним надходженням доходів з князівських землеволодінь.

Збройник:

- забезпечував озброєння князівського війська;

Отроки:

- супроводжували та охороняли князя в походах.

Дитячі (дітські):

- охороняли князя в мирний та воєнний час;
- виконували допоміжні функції при проведенні князем суду;
- забезпечували виконання судових рішень і реалізацію державних актів.

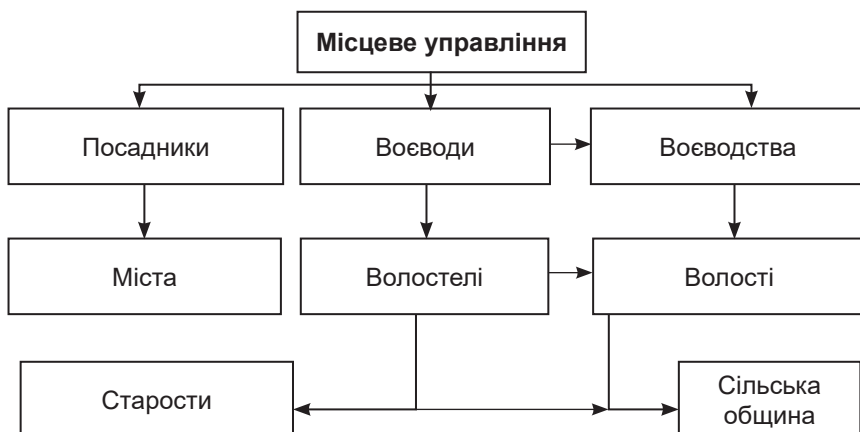
Тисяцькі посадники:

- управління містами.

Система місцевого управління

Характерні особливості:

- будувалась на основі системи «кормління»;
- прискорене переростання десятинної системи управління у двірсько-вотчинну;
- здійснювали посадовці, яких призначав князь;
- вони володіли адміністративними, військовими та судовими повноваженнями;
- запроваджували європейського самоврядування у містах Галичини.

Військо:

- князівська дружина;
- боярські загони;
- народне ополчення;
- наймані загони.

Судова влада – не відокремлювалась від князівської адміністрації і складалася з:

- державних судів;
- доменіальних (приватних) судів
- церковних судів.

Судовий процес складався з таких же елементів, як і в Київській Русі, і мав змагальний характер.

2. Суспільний устрій

Характерною особливістю суспільного устрою була наявність численної групи боярства («мужі галицькі»), яка зосереджувала майже усі земельні володіння, володіла значною кількістю сіл і міст, суттєво впливали на внутрішню й зовнішню політику держави.

Структура суспільства:

Вільні:

- *боярська аристократія* – старі бояри («мужі галицькі»), середнє та дрібне боярство;
- *службові князі* – перебували у прямій залежності від великого князя чи впливових бояр, їхні маєтки сформувалися за рахунок князівських та боярських пожалувань;
- *духовенство* – біле та чорне;
- *селяни-общинники (смерди)* – вільні виробники, які мали своє власне невелике господарство та майно, сплачували податки і несли військову повинність;
- *міське населення:*
 - *міська знать* – торговельно-реміснича верхівка («ліпші мужі», «мужі градські», «городничі»);
 - *міські нізи* – робітні люди, підмайстри, дрібні торгівці, обслуга.

Залежні:

- *закупи* – селяни-боржники, які втратили економічну самостійність, не виконавши договірних зобов'язань.

Невільні:

- холопи (нечисельна верства) – у правовому відношенні цілком залежали від власника.

3. Право Галицько-Волинської держави

Характерні особливості:

Джерела права:

- норми звичаєвого права;
- норми Руської Правди;
- князівське законодавство (грамоти, договори, устави):
 - *«Грамота князя Івана Ростиславовича (Берладника) 1134 р.»* – регламентувала правове становище іноземних купців на території Галицького князівства, встановлюючи для них пільги;
 - *«Рукописання (заповіт) князя Володимира Васильовича 1289 р.»* – про передачу князівських володінь разом із експлуатованим населенням своїм спадкоємцям;
 - *«Уставна грамота волинського князя Мстислава Даниловича 1289 р.»* – регламентувала розміри й норми повинностей міського населення на користь державної влади;
- збірники постанов галицько-волинських правителів та договори («ряди») князів із народом;
- міжнародні договори;
- норми магдебурзького права;
- церковне право.

Особливості правової системи:

- значною мірою зберегла риси права, притаманні Давньоруській державі;
- вплив західноєвропейського феодального права;
- внесення змін до чинних давньоруських джерел права;
- створення нових законодавчих актів.
- високий рівень регулювання цивільно-правових відносин – впорядкування окремих інститутів права власності та зобов'язального права (договорів, угод, доручень тощо);
 - широке застосування договорів купівлі-продажу рухомого майна, обміну, дарування, заповіту нерухомої власності;
 - нововведення у галузі кримінального права:

- змова проти князівської влади розглядатись як самостійний вид злочину;
- серед видів покарань існували смертна кара, вигнання, конфіскація майна, штрафи.

Висновки.

Галицько-Волинська держава після занепаду Київської Русі стало новим центром політичного та економічного життя, не тільки подовжила але й значною мірою модернізувала державотворчу та правотворчу традиції українського народу. Об'єднавши здебільшого етнографічні українські землі (90%), Галицько-Волинська держава, будучи правонаступницею Київської Русі, на протязі всього періоду свого існування охороняла українські землі від поневолення та асиміляції з боку сусідніх держав (перш за все Литви, Угорщини, Польщі), сприяла їхній консолідації.

Крім того вона сприяла проникненню західноєвропейських культурних та правових впливів на територію України, зберігаючи при цьому кращі традиції і самобутність цих сфер життєдіяльності тогочасного українського суспільства.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Складіть схему суспільного устрою Галицько-Волинської Русі.
2. Зробіть таблицю відмінностей двірсько-вотчинної системи управління в Київській Русі від родоплемінної (десятинної).
3. Користуючись рекомендованою літературою, зробіть конспект про походження тризуба як державного символу Київської Русі.
4. Проведіть рольову гру на тему: «Судовий процес у Київській Русі та Галицько-Волинському князівстві» із зазначенням усіх стадій судового провадження: заклич (позов), попереднє слідство («звід», «гоніння слідом»), слідчі дії позивача-потерпілого, судовий розгляд, докази, вирок і його виконання.

Література

Основна

1. Єрмолаєв В.М. Історія держави і права України: підручник. Харків: Право, 2021. 472 с.
2. Історія держави і права України [Текст]: підручник / [Бандурка О.М. та ін.]; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О.М. Бандурки; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків: Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2019. 447 с.
3. Історія держави і права України. Курс лекцій / В.М. Щербатюк (кер. автор. кол.). П.П. Захарченко, О.В. Кузьминець та ін. Київ: Видавництво «Фенікс», 2018. 496 с.
4. Історія держави і права України [Текст]: підручник / О.І. Нелін. Київ: Київський університет, 2016. 717 с.
5. Кульчицький В.С. Тищик Б.Й. Історія держави і права України: підруч. для студ. вищ. навч. закл. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2017. 624 с.
6. Історія держави і права України [Текст]: акад. курс: підручник / проф. Б.Й. Тищик, проф. І.Й. Бойко; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Київ: Ін Юре, 2015. 807 с.

Додаткова

1. Історія держави і права України: навч. посіб. / Трофанчук Г.І. К.: Юрінком Інтер, 2023. 568 с.
2. Історія держави і права України [Текст]: навч. посіб. / Мало-жон О.І.; Міжнар. акад. фундам. основ буття, Міжнар. фонд акад. П.П. Михайленка. Київ: Аванпост-прим, 2014. 183 с.
3. Історія держави і права України [Текст]: [навч. посіб.] / І.А. Демешко. Дніпропетровськ: Адверта, 2015. 209 с.
4. Історія України і її державності: осучаснений погляд [Текст]: навч. посіб. / Микола Михайлуца, Олена Шипотілова; Одес. нац. мор. ун-т, Навч.–наук. мор. гуманітар. ін-т. Херсон: Олді-плюс, 2018. 173 с.
5. Історія держави і права України [Текст]: курс лекцій / [В.М. Щербатюк та ін.]; за ред. д-ра іст. наук, проф. В.М. Щербатюка; Нац. акад. внутр. справ. Київ: Фенікс, 2018. 495 с.
6. Історія держави та права України [Текст]: навч.–метод. посіб. для курсантів та студентів ден. форми навчання / В.М. Пекар-

чук, В.С. Олійник; Акад. Держ. пенітенціар. служби. Чернігів: Акад. ДПтС, 2018. 151 с.

7. Історія держави і права України [Текст]: посіб. для підгот. до іспитів / В.І. Орленко, В.В. Орленко. Вид. 5-е, стер. Київ: Паливода А.В. [вид.], 2013. 162 с.

8. Історія держави і права України [Текст]: посіб. для підгот. до іспиту / Д.А. Шигаль. Харків: Право, 2017. 249 с.

9. Історія держави і права України: практикум [Текст]: навч. посіб. для курсантів, студентів, слухачів ВНЗ МВС України / М.Ю. Бурдін [та ін.]; [за ред. М.Ю. Бурдіна]; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків: Бровін О.В. [вид.], 2017. 443 с.

10. Історія держави і права України: навч.– метод. посібник / А.С. Шевченко, С.В. Кудін. Вінниця: ТОВ «Твори», 2020. 688 с.

11. Історія держави і права України. Словник термінів і понять / В.В. Щукін, Н.В. Сугацька, А.М. Павлюк. Київ: Кондор, 2011. 284 с.

12. Історія держави і права України: термінологічний словник. / Є.С. Дурнов. Ю.В. Кривицький. Ю.В. Сокур Ю.В. Київ: Гельветика, 2019. 190 с.

13. Українська державність: історико-правові нариси / за заг. ред. В.А. Смолія. К.: Юридичне видавництво «Право України», Всеукраїнська правозахисна організація «Меморіал» імені Василя Стуса, 2021. 976 с.

14. Шип Н.А. Дискусія про термін «Русь». Український історичний журнал. 2002. № 6. С. 92–107.

Джерела права

1. Історія держави і права України [Текст]: хрестоматія-практикум: навч. посіб. для студентів ВНЗ України напряму підгот. 6.030202 «Міжнародне право» / О.А. Гавриленко, І.А. Логвиненко, Л.В. Новікова; Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2015. 346, [1] с.

ПЕРШОДЖЕРЕЛА

Грамота Івана Ростиславовича Берладника (1134 р.)

У име отца и сына [и святого духа]: аз, Иванко Ростиславовичь от стола Галичского, кнезь Берладськы сведчюу купцем [меси] бриськым а не платет мыт у граде нашем [у Ма]лом у Галичи на изклад, разве у Берлади и у Текучом и о[у г]радох наших. А на исьвоз розным товаром тутошным и угрьськым и руськым и чес[кым], а то да платят николи жь разве у Малом Галичи. А кажить воевода. А на том обет. [В лето] от рожьства Христова, тысецу и сть и тридесеять и четири лет месяца мае 20 день.

Текст подано за: Історія держави і права України: підручник. / В.М. Іванов. К.: КУП НАНУ, 2013. С. 128.

Розповідь літописця про боротьбу між князем Данилом Романовичем і галицькими боярами (1240 р.)

В 1240 р. галицькі бояри називали своїм князем Данила, але всю землю держали самі. Вокняжився Доброслав і Судьч, попів внук, і грабували всю землю; і, прийшовши в Бакоту, взяв він усе Пониззя без князівського веління. А Григорій Васильович думав захопити собі всю Перемиську гірську країну. І було в землі велике заворушення і грабїж від них. Довідавшись про це, Данило послав до Доброслава свого стольника Якова з великою скорботою сказати: «Я – ваш князь, ви не виконуете моїх велінь, грабуєте землю; я велів тобі, Доброславе, не приймати чернігівських бояр, а давати їм волості галицьким, коломиїську ж сіль лишити для мене». Доброслав сказав: «Хай буде так». В той же час, коли Яків сидів у нього, прийшли Лазар Домажиреч і Івор Молибожич, два беззаконники, з смердів і поклонилися йому в землю. Яків здивувався і запитав про причину, чому вони поклонилися. Доброслав сказав: «Я дав їм Коломию». Яків же сказав йому: «Як ти можеш без князівського повеління віддати її їм? Великі князі держать цю Коломию для роздач дружинникам; а ці недостойні і Вотьнина держати». Доброслав же усміхнувся і сказав: «Що ж можу я сказати!» Приїхавши, Яків усе розповів князю Данилові. Данило ж сумував і молився богу за свою отчину, об тім, що ці нечестивці держать і володіють нею. Небагато минуло часу, і Доброслав прислав (з доносом) на Григорія, говорячи: «Він тобі

невірний»; Доброслав хотів заволодіти всією землею, а той противився йому. Самі почавши розбрат, вони приїхали до князя з великою гординою. Доброслав їхав в одній сорочці, бундючно, недивлячись на землю, а галичани йшли біля стремені його. Данило і Василько побачили його гордість і пройнялися великою ворожістю до нього. А Доброслав і Григорій обидва обвинувачували один одного. Почув Данило, що їх слова сповнені обману, що вони не хочуть по його волі ходити, а хочуть передати його владу іншому, і, поміркувавши з своїм братом, обурений їх явним беззаконням, звелів їх схопити.

Текст подано за виданням: Історія держави і права України: підручник / В.М. Іванов. К.: КУП НАНУ, 2013. С. 128–129.

***Рукописання князя Володимира Васильковича
(близько 1287 р.)
(Витяг)***

Во имя отца и сына и святого духа. Молитвами святых богородица и приснодевица Марья и святых аггел. Се яз князь Володимерь, сын Василков, внук Романов даю землю свою всю и города, по своему животе, брату своему Мьстиславу, и столный свой город Володимер; другую же грамоту напсах брату своему такую же; хочю и еще и княгине своей писати грамоту такую же. В имя отца и сына и святого духа, молитвами святых богородица и приснодевица Марья, святых аггел. Се яз князь Володимер, сын Василков, внук Романов, пишу грамоту: дал есмь княгине своей, по своему животе, город свой Кобрын, и с людми, и з данью, како при мне даяли, тако и по мне ать дають княгине моей. Иже дал есмь ей село свое Городел, и с мытом, а людье како то на мя страдале, тако и на княгиню мою по моему животе; аже будет князю город рубити, ини к городу, а побором и тотарьщиною ко князю. А Садовое ей Сомино же дал есмь княгине своей(и) и монастырь свой Апостолы, иже създах своею силою. А село есмь купил Березовиче у [Ю]рьевича у Давидовича Фодорка, а дал есмь на немь 50 гривен кун, а 5 локот скорлата, да броне дощатые; а тое (село) дал есмь ко Апостолом же. А княгини моя, по моему животе оже восхочеть в черниче пойти, поидеть; аже не восхочеть ити, а како ей любо, мне не воставши смотреть, что кто имеет чинити по моему животе.

Текст подано за виданням: Історія держави і права України: підручник. / В.М. Іванов. К.: КУП НАНУ, 2013. С. 130.

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ З ТЕМИ № 5.

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ В СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО, КОРОЛІВСТВА ПОЛЬСЬКОГО ТА РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIV– СЕРЕДИНА XVII СТ.).

ПЛАН

Вступ

- 1. Формування та державний устрій Литовсько-Руської держави. Польсько-литовські унії та їх вплив на політико-правове становище українських земель.**
- 2. Суспільний устрій.**
- 3. Джерела права та правовідносини на українських землях у складі Великого князівства Литовського.**
- 4. Утворення Речі Посполитої: особливості правового статусу українських земель. Трансформація органів державної влади Речі Посполитої.**
- 5. Правова система на українських землях у складі Речі Посполитої.**

Висновки.

Вступ

Татаро-монгольське нашествя, князівські міжусобиці, свавілля великого боярства послабили, а згодом призвели до повного розпаду могутню колись Київську Русь. Внаслідок татаро-монгольської навали та остаточного занепаду останнього осередку державності – Галицько-Волинського князівства, Україна втратила здатність до опору, і вже в XIV ст. історичні події почали розвиватися в несприятливому

для неї напрямі, характерною особливістю якою є втрата державної самостійності України-Руси.

Україна вступає в стан обмеженого суверенітету, протекторату, політичної залежності від міцніших та організованіших сусідів – Великого князівства Литовського та Королівства Польського.

1. Формування та державний устрій Литовсько-Руської держави. Польсько-литовські унії та їх вплив на політико-правове становище українських земель.

Хронологія подій. В II пол. XIII – на поч. XIV ст. відбулося об'єднання литовських земель в єдину сильну державу на засадах християнства. **Велике князівство Литовське, Руське та Жемайтійське** утворилося шляхом об'єднання власне литовських земель і приєднання частини білоруських територій за князя Міндовга (1219–1263) та значно зміцніло як ранньофеодальна монархія за князя Гедиміна (1316–1341).

Утвердження Литви на українських землях розпочалося в 40-х рр. XIV ст. На початку XV ст. до складу Великого князівства Литовського входили такі українські землі, як Волинь, Київщина, Поділля, частина Лівобережної України. Велике князівство Литовське стало найбільшим у Європі.

Основні етапи та особливості литовського проникнення на українські землі:

1. «Оксамитове» литовське проникнення (1340–1362 рр.):

- дії правителів Литовської держави не мали характеру експансії як, скажімо, монголо-татарська навала; литовська влада дотримувалася правила «ми старину не рушимо, а новину не вводимо»;
- збройне протистояння на українських землях відбувалося між литовцями та іншими претендентами на спадщину Київської Русі;
- руські князі зберігали автономність;
- цей процес можна охарактеризувати як проникнення, включення, приєднання українських земель до складу Литовської держави.

2. «Ослов'янення» литовських правителів (1362–1385 рр.):

- до кінця XIV ст. ВКЛ – своєрідна федерація земель – князівств, де українські землі були повноцінними, рівноправними суб'єктами;

- розширення сфери впливу руського православ'я; утвердження «Руської Правди» державною правовою основою; визнання руської мови офіційною державною мовою;
- запозичення литовцями руського досвіду військової організації, налагодження податкової системи; формування структури князівської адміністрації і т. ін.;
- в адміністративно-політичному устрої українських земель відбувається ініційована Литовською державою централізація влади.

3. Втрата українськими землями залишків автономії (1385–1480 рр.):

- у зв'язку із зовнішньою загрозою, ослаблена Польща запропонувала Кревську унію (1385 р.), суттю якою була інкорпорація ВКЛ до складу Польської корони, яка в свою чергу викликала литовсько-руську опозицію на чолі з князем Вітовтом;
- поступове зближення та блокування польської та литовської шляхти викликало на українських землях антимосковський рух.

4. Посилення литовсько-російської боротьби за право бути центром «збирання земель Русі» (1480–1569 р.):

- з поваленням у 1480 р. ординського іґа і формуванням централізованої російської держави, Московське князівство заявляє про пряме право на спадщину Київської Русі;
- добровільний перехід князів під Москву;
- антимосковські повстання.

Державний устрій Великого князівства Литовського

Форма правління – станово-представницька монархія.

Еволюція державного ладу:

- *I період – кінець XIII – кінець XIV ст.* – князівська влада сконцентрована в руках усього князівського роду. Вирішення найважливіших питань держави відбувалося на засіданнях сеймів.
- *II період – XV ст.:*
 - посилення влади князя (господаря), ліквідація удільних князівств та місцевих князів.
 - 1413 р. – утворення державної ради – **пани-рада**.
- *III період – кінець XIV ст. – 1569 р.:*
 - привілей 1492 р. – легалізація становища пани-ради;
 - привілей 1506 р. – пана-рада отримала статус органа законодавчої влади.

Центральні органи державної влади і управління ВКЛ.

• **Великий князь (Господар – з др. пол. XV ст.)** – отримав необмежені повноваження у першій пол. XV ст.:

- зосереджував верховну законодавчу, виконавчу і судову владу;
- був верховним головнокомандувачем збройних сил;
- правував над розпорядчо – виконавчими органами;
- відав зовнішньою політикою;
- мав виключне право оголошувати війну і укласти мир;
- призначав і звільняв державних урядовців;
- розпоряджався державним майном і фінансами.

• **Державна рада-Пани Рада, спочатку дорадчий орган, а за привілеєм 1506 р. отримала статус законодавчого органу, виконавчо-розпорядчого, контролюючого і судового органу (склад 80 урядників)**

- спільно з князем вирішувала найважливіші державні справи;
- за відсутності Великого князя керувала усією внутрішньою і зовнішньою політикою держави;
- обрання Великого князя;
- законодавча діяльність;
- оборона держави;
- зовнішні зносини;
- розгляд найважливіших судових справ.

Таємна рада (члени – старші пани, кількість 8–10 осіб) – постійно діючий орган після збільшення кількості членів Пани-Ради. Пани-Рада скликалась Великим князем за потреби.

Великий вальний сейм (уперше скликаний у 1507 р.) – новий колегіальний, більш представницький орган, визнаний державним органом Литовським статутом 1529 р.

Палати:

- панів-радних;
- шляхетства.

Виключна компетенція:

- обрання Великого князя;
- оголошення про скликання ополчення;
- за Литовським статутом 1566 р. ні Великий князь, ні Пани-Рада були не вправі починати війну і встановлювати податки без згоди Сейму.

Рада були не вправі починати війну і встановлювати податки без згоди Сейму.

Система місцевих органів державного управління українськими землями.

Кінець XIV ст. – після приєднання більшості українських земель до ВКЛ зберігались Київська, Волинська, Подільська та Чернігівській землі у кордонах колишніх удільних князівств, які зберігали певну автономію і давні місцеві права і звичаї;

Наприкінці XV ст. повіти і волості – основні адміністративно-територіальні одиниці в українських землях;

XVI ст. – внаслідок урядової реформи на українських землях запроваджено такий самий, як у Литві, адміністративно-територіальний поділ.

Основною територіальною одиницею стало воєводство, яке поділялося на повіти і волості.

Головною фігурою в системі місцевого управління став воєвода, який призначався великим князем практично на необмежений термін.

Староста очолював повіт і був наділений широкими адміністративними та судовими повноваженнями.

У селах довгий час існували самоуправлінські общини-волості, сотні, десятки, очолювані **виборними старшинами, сотниками, десятниками.**

Віленський сейм 1564–1566 років – наступний крок в реорганізації місцевого управління, який наблизив місцеве управління за формою і структурою за польським зразком (уся територія ВКЛ була поділена на **15 воєводств, у складі яких утворювалось 30 повітів**). **Поява повітових сеймиків** (обирали кандидатів у судді у земські підкоморні суди та по 2 кандидати від кожного повіту на Вальний сейм Великого князівства Литовського).

Міста. Устрій більшості міст був зорганізований за магдебурзьким правом, яке надавалося спеціальними привілеями Великого князя. Розповсюджувалося лише на католиків, православне населення міст не мало права на участь в самоуправлінні.

Органи самоуправління у містах:

- **рада** (колегія у адміністративних справах);
- **лава** (колегія, насамперед, у кримінальних справах);
- **війти та бурмістри** – очільники самоуправління в містах;
- **писарь та шафар** – виконавчі функції.

Суд і судовий процес на українських землях за доби Великого князівства Литовського.

До кінця XIV ст. суди і процесуальне право ВКЛ розвивалися подібно до суду і процесу Київської Русі.

Судова система ВКЛ остаточно склалася внаслідок судової реформи в середині XVI ст., розпочатої Белзьким привілеєм 1564 р.

Суд Великого князя Литовського – вища апеляційна інстанція.

У кожному повіті діяли:

Земський суд – єдиний із тогочасних судів не залежний від адміністрації:

- три члени суду (суддя, підсусідок та писар). Обиралися шляхтою і затверджувалися Великим князем;
- засідання відбувалися тричі на рік і тривали два тижні;
- справи про злочини як шляхти, так і різних суспільних верств, за які в основному передбачалися штрафи

• контроль за гродськими судами;

Гродський суд – не був відокремлений від адміністрації:

• судочинство здійснювали одноособово намісник, староста чи воевода;

- підсудні справи про тяжкі кримінальні злочини;
- юрисдикція: шляхта, селяни, служилі люди, міщани, бояри;
- не поширювався на міста з магдебурзьким правом.

Підкоморський суд:

• спеціальний повітовий суд який складався з однієї особи – підкоморія, котрий призначався для кожного повіту Великим князем та його заступника – коморника;

- розглядав земельні справи;
- свідки – лише християни різних станів.

Характерні особливості судового процесу.

• обвинувально-змагальний характер;

• відсутність чіткого розмежування кримінального і цивільного процесу;

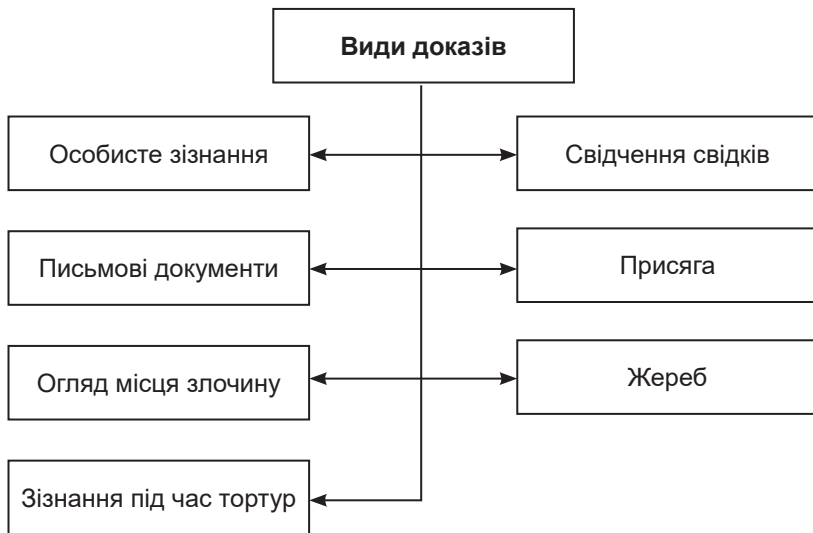
• суб'єктами злочину виступали особи, що досягли 16-літнього віку;

• позивач – «сторона поводова», відповідач – «сторона опорна», або «позваний»;

• обидві сторони у справі мали право залучати адвокатів («уповноважені»);

• попередні слідчі дії проводились возним (здійснював огляд місця злочину, констатував смерть, установлював ступінь завданних тілесних ушкоджень, оцінював розмір завданої шкоди);

- потерпілий міг помиритися зі злочинцем на будь-якій стадії процесу;
- смерть обвинуваченого не припиняла кримінального переслідування, відповідальність перекладалася на дорослих дітей або родичів;
- судовий вирок – «декрет», який ухвалював суддя одноособно чи від імені колегії не пізніше ніж через три дні після останнього судового засідання.
- метою покарання передусім визнавалося відшкодування збитків потерпілому.
- вирок міг бути умовним (коли сторона заявляла намір подати апеляцію), або остаточним (у разі відсутності наміру подати апеляцію).

Польсько-литовські унії та їх вплив на політико-правове становище українських земель.

З середини XIV ст. небезпека з боку Тевтонського ордену, централизованого Московського князівства, ніби кримських татар змусило ВКЛ шукати союзника для організації опору зазіханням сусідніх держав. У політичних колах визріла ідея об'єднання ВКЛ та Королівства Польського.

Унія Великого князівства Литовського з Польським королівством докорінно змінила історію розвитку Литовсько-Руської держави й правове становище українських земель.

Кревська унія (1385 р.):

- династичний шлюб між литовським князем Ягойлом і польською королевою Ядвігою;
- Ягайло отримав титул короля Польщі під іменем Володислава II;
- об'єднання ВКЛ та Королівства Польського в єдину державу;
- зобов'язання Ягайла разом з усім литовським народом перейти у католицьку віру;
- об'єднання збройних сил для боротьби з Тевтонським орденом;
- **включення литовських, білоруських та українських земель до складу Польщі.** Присяжні грамоти на вірність польській короні підписали київський, волинський та новгород-сіверський князі.

Віленсько – Радомська унія (1401 р.):

- укладена внаслідок поразки ВКЛ від татар на р. Ворсклі (1399 р.);
- відновила державно-політичний союз між ВКЛ і Коронаю Польською, фактично розірваний Салінською угодою 1398 р. і стала продовженням Кревської унії 1385 р. і Острівської угоди 1392 р.
- маючи титул великого князь Вітовт залишався правителем Литви до смерті, а Ягайло з титулом найвищого князя Литви, що підкреслювало його верховенство, мав включити з часом Литву до польської корони.

Городельська унія (2 жовтня 1413 р. в м. Городлі):

- підтвердила єдність Литви і Польщі на «вічні времена»;
- визнавалась самостійність Литви;
- запроваджувались спільні польсько – литовські сейми;
- зрівняла в правах польську й литовську шляхту, але – тільки католиків, і цим внесла розкол на релігійному ґрунті, забезпечуючи рівні права з поляками литовським панам-католикам і позбавляючи їх православних феодалів;
- фактично сприяла розгортанню громадянської війни, що поділило ВКЛ на два князівства: Литовське (Сигізмунд) та Західноруське (Свидригайло).

Зростаюча криза ВКЛ на початку XVI ст. штовхали його до реальної унії з Польщею.

Люблінська унія 1 липня 1569 р.:

• **юридичне оформлення об'єднання Литви та Польщі в єдину федеративну державу – Річ Посполиту;**

• на чолі держави стояв король, що обирався на спільному сеймі і присягав на вірність обом народам;

• спільна зовнішня політика, створювалася спільна монета;

• ВКЛ зберігало певну автономію: місцеве самоврядування, військо, скарбницю, державний герб і печатку, систему судочинства і право;

• **наслідки для України:**

– *перестала існувати литовсько-руська форма державності українського народу;*

– *розчленування українських земель:* Галичина, Холмщина, Волинь, Поділля, Брацлавщина, Київщина, Підляшшя – відійшли до складу Польщі, тільки Берестейське воєводство – до складу ВКЛ.

Частина українських земель перебувала під владою Угорщини і Молдавії, значна частина (70 волостей і 319 міст) внаслідок московсько-литовських війн кінця XV ст. – початку XVI ст. відійшло до Московської держави.

2. Суспільний устрій

За литовсько-польської доби суспільство поділялося на такі верстви:

пануюча верхівка (феодалі):

• **князі** – представники литовської великокнязівської династії, удільні українські і білоруські князі, що мали родові земельні маєтки;

• **пани (магнати)** – власники великої земельної власності, які мали широкі політичні права і привілеї;

• **шляхта** – середні та дрібні земельні власники, що отримали земельні наділи за особисту військову службу; становила головну масу постійного війська, за що отримувала різні привілеї (звільнення від податків, непідлеглість місцевій адміністрації та ін.); Вагомим привілеєм шляхти було право обіймати державні посади;

• **«панцерні слуги»** – проміжна верства між шляхтою і селянами, найнижчий службовий стан; повинні були самі служити у війську без власної дружини;

- **духовенство** – римо-католицьке і православне:
 - *римо-католицьке* – з 1387 р. звільнялися від податків, 4 єпископи були постійними членами князівської ради і пани – ради;
 - *православне* – князь мав право втручатися у внутрішні справи; вищі духовні ієрархи призначалися князем;
 - **селянство поділялося на:**
 - * **вільні селяни («похоже»)** – мали право безумовного виходу від феодала після виконання своїх зобов'язань і мали власні землі. Залежно від способу сплати податків поділялися на:
 - *тяглих селян* – працювали на землі із застосуванням коня чи вола;
 - *селяни-ремісники* – займалися кустарними промислами, виготовляли вироби для села (ковалі, ткачі, каретники);
 - *службові селяни* – сільські рибалки, конюхи, бортники, ловчі;
 - *чиншових селян* – користувалися земельним наділом і за нього сплачували податок – чинш;
 - * **напіввільні: «закупи» або «непохоже»** – які взяли якусь позику і не повернули боргу; не мали права покинути землевласника, доки не повернуть борг, або надання «замісника» – селянина такого ж ступеня залежності; при поверненні боргу ставали вільними, ні – рабами.
 - * **невільні:**
 - *раби* – перебували на становищі речі, раб мав особисте майно, отримував «місячину», міг виступати свідком у суді, але окрім свого господаря;
 - *отчичі* – кріпаки, були особисто невільні, проте мали певні майнові права, сплачували натуральний чи відробітковий чинш;
 - **міщани:**
 - *міський патриціат* – найзаможніші купці, лихварі, заможні ремісники, магістратські урядники;
 - *бюргерство* – звичайні мешканці (середні торговці, власники промислів і майстерень);
 - *плебс* – міські низи (дрібні торговці, ремісники, підмайстри, учні, слуги, наймити, позацехові ремісники («партачі»).
- Українські міщани створювали братства, які ще здавна існували при церквах.**

3. Джерела права та правовідносини на українських землях у складі Великого князівства Литовського.

Джерела права

Звичасве право («старина», «обичай давній», «добрі нрави») – виборність князя, право приватної власності на землю, юридична відповідальність сім'ї, процесуальне представництво та ін.

Норми «Руської правди» – мала загальнодержавний характер, найавторитетніше джерело права у Великому князівстві Литовському до прийняття Статуту 1529 р.

Литовська метрика – комплекс упорядкованих і об'єднаних у вигляді зшитків або книг (більш ніж 550 книг) різноманітних матеріалів з діловодства великокнязівської канцелярії ВКЛ 15–18 ст. Виконувала юридично-регістраційні функції.

Міжнародні договори – укладалися з Новгородською та Псковською республіками, Лівонським і Пруським орденами, Московським князівством. Для українських земель особливе значення мали договори з Польщею 1385, 1401, 1413, 1569 років.

Законодавчі акти держави.

Привілейні грамоти (привілеї) – (приватні закони), які стосувались спершу окремих осіб чи питань і у письмовій формі підтверджували вже існуючі порядки і звичаї, а згодом почали видаватись групам осіб і навіть станам.

Поділялись на:

- *пожалувані* – виділення землі, шляхетського титулу, посади тощо;
- *пільгові* – звільняли від сплати податків, підсудності тощо;
- *охоронні* – видавались при порушенні чийось особистих чи майнових прав;
- *земські* – про взаємовідносини шляхти з іншими верствами населення чи державними урядовцями;
- *обласні* – надавалися окремим землям (визначали організацію місцевого управління, правове становище якоїсь землі у складі держави, наприклад, це привілеї, що надавали автономію українським землям);
- *привілеї загальнодержавного значення* (привілеї Казимира 1437 р. – поширив права попередніх привілеїв на всю шляхту без обмеження);

– привілеї, які надавали виняткові права окремим станам (шляхті, духовенству, міщанам), церквам, монастирям

Постанови, ухвали, устави – нові законодавчі акти, мали на меті впорядкування окремих фінансових та економічних питань.

Найбільше значення мала «Устава на волоки» – правовий документ, затверджений 1 квітня 1557 р. польським королем, великим князем литовським Сигізмундом II Августом про проведення аграрної та фінансово-податкової реформи на території Великого князівства Литовського. Містив 49 артикулів.

Земські уставні грамоти – підтверджували давні права українських земель. Містили норми цивільного, кримінального й процесуального права попередньої доби, у тому числі й для доменіальних судів.

Судебник Казимира IV – перший кодекс кримінального і кримінально-процесуального права, ухвалений на провінційному сеймі у Вільно у 1468 р. Уніфікував чинне законодавство (привілеї, звичаєве право, місцеве право) й судово-адміністративну практику. Судебник закріплював норми земельного, кримінального і судового права та стосувався порушень кордонів, наїздів, крадіжок, панського суду над селянами.

Литовські статuti – кодекси права Великого князівства Литовського, що діяли і на інкорпорованих до нього українських землях.

I Литовський статут (Старий) – ухвалений на сеймі 29 вересня 1529 р., складався з 13 розділів, 264 артикулів. Перша у тогочасній Європі офіційна кодифікація усіх галузей світського права. Юридично закріплював основи існуючого суспільного і державного устрою, містив норми як публічного, так і приватного права, державного, адміністративного, цивільного, земельного, зобов'язального, сімейного, кримінального, судово-процесуального та інших галузей права. Насамперед захищав інтереси великих магнатів.

II Литовський статут (Волинський,) – був затверджений Вальним сеймом у 1554 р., набув чинності тільки у 1556 р. Поділявся на 14 розділів, 367 артикулів. За рівнем кодифікаційної техніки перевищував Старий статут. Закріплював соціально-економічні та політичні зміни, визначав становище господаря, захищав привілеї великих феодалів, встановлював права і вольності шляхти, обмежував права селян. У Статуті 1566 р. досконаліше систематизовано норми державного, цивільного, військового, земельного, сімейного, кримі-

нального, кримінально-процесуального права, зафіксовано створення нових городських, земських і підкоморських судів.

III Литовський статут (Новий) – був затверджений у спеціальним актом короля Польщі і Великого князівства Литовського 28 січня 1588 р. Являв собою взірць законодавства і складався з 14 розділів і 488 артикулів. Визначав права і привілеї шляхти, детально регламентував порядок судочинства, оформляв закріпачення більшості селян. За характером – класичний кодекс феодального права, що вміщував норми практично всіх галузей права, в т.ч. державного (конституційного) права, чого не було в законодавчій практиці інших європейських країн. Кримінальні статті Статуту були спрямовані на захист рухомої та нерухомої феодальної власності (передусім, земельної). Поширювався на усю Річ Посполиту, і майже три століття діяв на всіх українських землях, які входили до її складу.

Норми канонічного права:

правові джерела православної церкви в українських землях – кормчі книги (збірник церковного права «Намоконон»), церковні статuti Володимира і Ярослава;

католицька кодифікація, що діяла у ВКЛ – «Звід канонічного права» 1532 р.

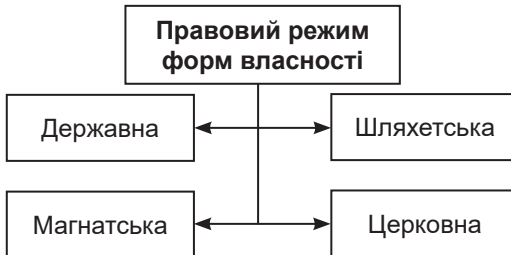
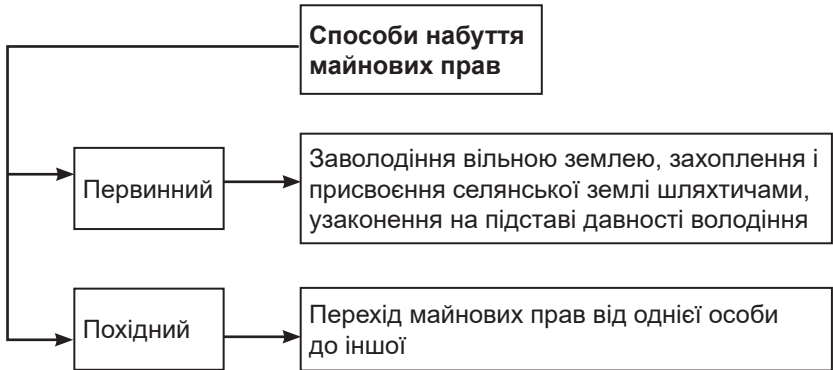
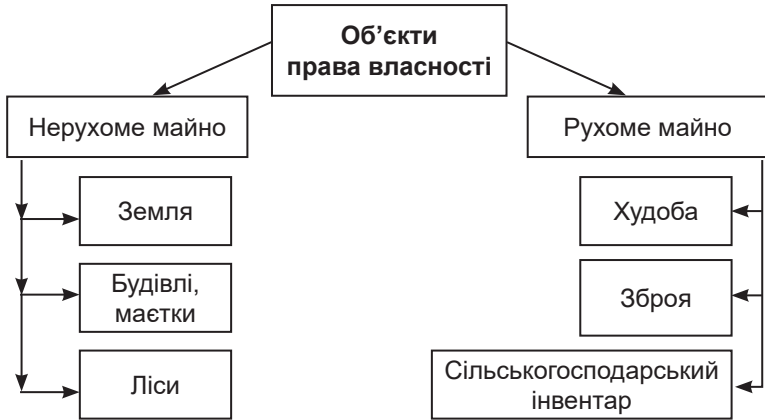
Норми магдебурзького права – «Саксонське зерцало», 1536 р., Статті «Магдебурзького права» видані Б. Троїцьким у 1556 р.

Вищезазначені джерела містили правові норми з різних галузей права.

Цивільне право.

Право власності – основний правовий інститут. Приватна власність вважалася недоторканою і її можна було конфіскувати лише за рішенням суду.

Зобов'язальне право

Види договорів:

- договір міни,
- договір дарування;
- договір купівлі-продажу (рухомого і нерухомого майна);
- договір найму, позики.

Закон визначав:

- форму і порядок укладення угод;
- встановлював строки позовної давності – 5 або 10 рр.;
- умови припинення зобов'язань;
- широкую сферу зобов'язальних відносин регулювали норми звичаєвого права.

Усі угоди мали укладатись, як правило, у присутності свідків і з виконанням певних символічних дій і обрядів

Засоби забезпечення виконання зобов'язань:

- договір скріплювали присягою;
- використовувалась застава земель, отриманих на умовах служби, посад, а також рухомого майна;

- якщо застава давець не міг викупити майно по завершенні строку договору, воно переходило у довічне користування заставоутримувача, який, однак, не міг його продати, так як за боржником зберігалось право його викупу або повернення простроченого боргу;

- порука (поширилась у XIV–XV ст.) – за нею відповідальність поручителя наставала у разі неплатоспроможності боржника.

Сімейно-шлюбне право

Умови для набрання шлюбу законної сили:

- згода батьків;
- публічність укладення шлюбного союзу;
- сплата подружжям грошового податку владі.

З XVI ст. – узаконюється форма церковного шлюбу. Шлюбний вік для жінок наставав з 15 років, а для чоловіків – з 18 років.

Умови за яких надавався дозвіл церкви на розлучення:

- перелюбство;
- тривала та невиліковна хвороба одного з подружжя;
- постриг в ченці;
- тривала відсутність чоловіка.

Спадкове право

Спадкування за законом:

- за законом спадкували діти (нерухоме майно і передусім земля переходили лише до синів);

- з XIV ст. шляхетські маєтки за відсутності синів спадкували дочки;
- за Литовськими Статутами за законом спадкували діти, брати, сестри, батьки та інші кровні родичі.

Позбавлялись права на спадок:

- дівчина, яка вийшла заміж без згоди батьків чи опікуна;
- вдова-шляхетка, яка без згоди родичів вийшла заміж за простолюдина;
- визнані незаконнародженими діти, діти державних злочинців та деякі інші.

Спадкування батьківського і материнського майна:

- III Литовський Статут передбачив, що спадщина, нерухоме і рухоме майно та коштовності переходять лише синам і близьким по зброї, таким чином батьківське майно, у т.ч. куплене, передавалось у «вотчину» лише синам; дочкам – лише придане;

- материнське майно – як нерухоме так і рухоме, – розподілялось порівно між усіма дітьми – і синами, і дочками.

Спадкування за заповітом:

- свобода заповіту поширювалась на рухоме майно і куплену нерухомість, яка не належала до родової власності (вотчини або материнського майна);
 - шляхтич міг заповісти спадок на власний розсуд;
 - не мали права заповідати майно неповнолітні, ченці, не відокремлені від батьків сини, залежні люди тощо;
 - за відсутності синів, дочок, інших нащадків і родичів родове майно і набуті маєтки переходили до близьких по чоловічій лінії, а материнське майно – до близьких по материнській лінії;
 - за відсутності спадкоємців за законом і за заповітом майно визнавалось вимороченим і переходило у державну казну.

Кримінальне право

Злочини – «кривда», «злодійство», «виступ», «кввалт», «грабіж», «гріх».

Принцип особистої відповідальності встановлений Привілеєм 1457 р.

Суб'єкти злочину – вільні і феодално залежні особи, віком з 7 років (за I Статутом), 14 років (за II Статутом), 16 років (за III Статутом).

Литовсько-руське право передбачало складну систему злочинів.

Види злочинів:

- **державні** – посягання на здоров'я господаря, змова (бунт) проти володаря, намагання усунути Великого князя з престолу або зайняти його місце після смерті;
- **військові** – втеча з поля бою, продаж і вивіз до ворожих країн зброї, дезертирство;
- **проти релігії та церкви** – богохульство, віровідступництво (вихід з християнства), чари, чаклунство тощо;
- **посадові** – недбале ставлення до своїх службових обов'язків, підробка та використання підроблених документів, печаток князя, фальшивомонетництво;
- **проти правосуддя** – невиконання судового рішення, неправдиве свідчення в суді;
- **проти особи** – вбивство (навмисне чи з необережності), заподіяння тілесних ушкоджень, фізичні і словесні образи;
- **проти власності** – крадіжка, підпал, пошкодження або знищення чужого майна, наїзд, грабіж; В разі вбивства при грабежі чи

розбої усі учасники нападу, незалежно від їх ролі і ступені участі у злочині, карались смертю;

- **проти сім'ї і моральності** – примушування до одруження, двоєжонство, шлюб з близькими родичами, звідництво, згвалтування, викрадення чужої дитини;

Система покарань (у Литовських Статутах «кара», «страта»):

- **грошові стягнення:**

- *головщина* – надходили родичам убитого;

- *шкода* – надходили потерпілому;

- *гвалт* – спеціальні штрафні санкції в розмірі 2 руб. грошей, що сплачувались потерпілому за насильницькі дії проти нього; шляхетський гвалт становив 12 руб.;

- *вина* – сплачувалися за особливо тяжкі злочини і надходили у скарбницю держави;

- *заклад* – один із способів забезпечення вироку;

- **смертна кара:**

- *проста* – відрубання голови, повішення;

- *кваліфікована* – спалення, посадження на палю, закопування живим у землю, четвертування;

- **тілесні покарання:**

- *больові* – побиття батогами, киями, різками;

- *калічницькі* – відрубання руки, ноги, відрізання вуха, носа, виколювання очей;

- **тюремне ув'язнення** – ув'язнення у башті, фортеці, в'язниці – підземні і надземні, призначалось за незначні злочини на строк від 3 тижнів до кількох років;

- **«виволання»** – позбавленням прав і честі шляхтичів (вигнанням за межі міста чи села й оголошення поза законом), позбавлений честі втрачав свої шляхетські права й привілеї (застосовувалась переважно за державні та військові злочини).

Види судових доказів: особисте зізнання (для чого допускалися тортури), письмові документи, характеристика підсудного «добрими людьми», огляд місця злочину, покази свідків, присяга, жереб.

4. Утворення Речі Посполитої: особливості правового статусу українських земель. Трансформація органів державної влади Речі Посполитої. Суспільний лад.

Періодизація еволюції державного ладу Королівства Польського:
I період (др. пол. XIV ст. – перш. пол. XV ст.) – станово-представницька монархія на чолі з королем і однопалатним парламентом.

II період (др. пол. XV ст. – 1572 р.) – ранньофеодальна республіка на чолі з королем, який був носієм виконавчої і виконував окремі законодавчі функції. Вальний (загальний) сейм складався з двох палат – сенату і посольської зборні

III період (1572–1791 рр.) – «Генріхові артикули» 1572 р. (визначили державний статус королівської влади) – **проголошення Речі Посполитої** дворянською республікою на чолі з обраним на елекційному сеймі королем. Влада монарха перестала бути спадковою.

Люблінською унією 1569 р. – Польща і Литва об'єдналися в єдину державу – **Річ Посполиту**. Великий князь Литовський став водночас Польським королем. Внаслідок Люблінської унії 1569 р. та «Генріхових артикулів» 1572 р. верховна влада передавалась спільному польсько-литовському Вальному сейму.

Вищі органи державної влади Речі Посполитої

Вальний сейм – складався з трьох станів: короля, сенату, й посольської ізби (зборні).

Король – йому належала виконавча влада.

Сенат – об'єднував усіх вищих посадових осіб Речі Посполитої – воєвод, каштелянів, католицьких єпископів Литви і Польщі. Сенатори в сеймі не голосували, а лише висловлювали свою думку з наведених питань. На цій основі король, або за його дорученням канцлер, формували «конклюдзію» – загальний висновок сенаторів.

Посольська зборня – до складу якої входило 170 делегатів – послів від земської шляхти, з них – 48 послів від Литви.

Компетенція Сейму:

- ухвалення законів;
- запровадження нових податків;
- надання згоди на скликання посполитого рушіння (ополчення);

- здійснював помилування та амністування засуджених;
- проводив нобілітацію (надавав шляхетство);
- укладав міжнародні договори і союзи;
- визначав основні напрями зовнішньої політики.

Постанови Сейму (конституції) – оголошувались від імені короля з обов'язковою вказівкою про їхнє прийняття за погодженням із Сенатом.

Сейми для обрання короля Речі Посполитої:

- **«конвокаційні»** – на них вирішувались питання про час і умови обрання короля;
- **«елекційні»** – на них обирали короля;
- **«коронаційні»** – на них відбувалась коронація і король складав присягу.

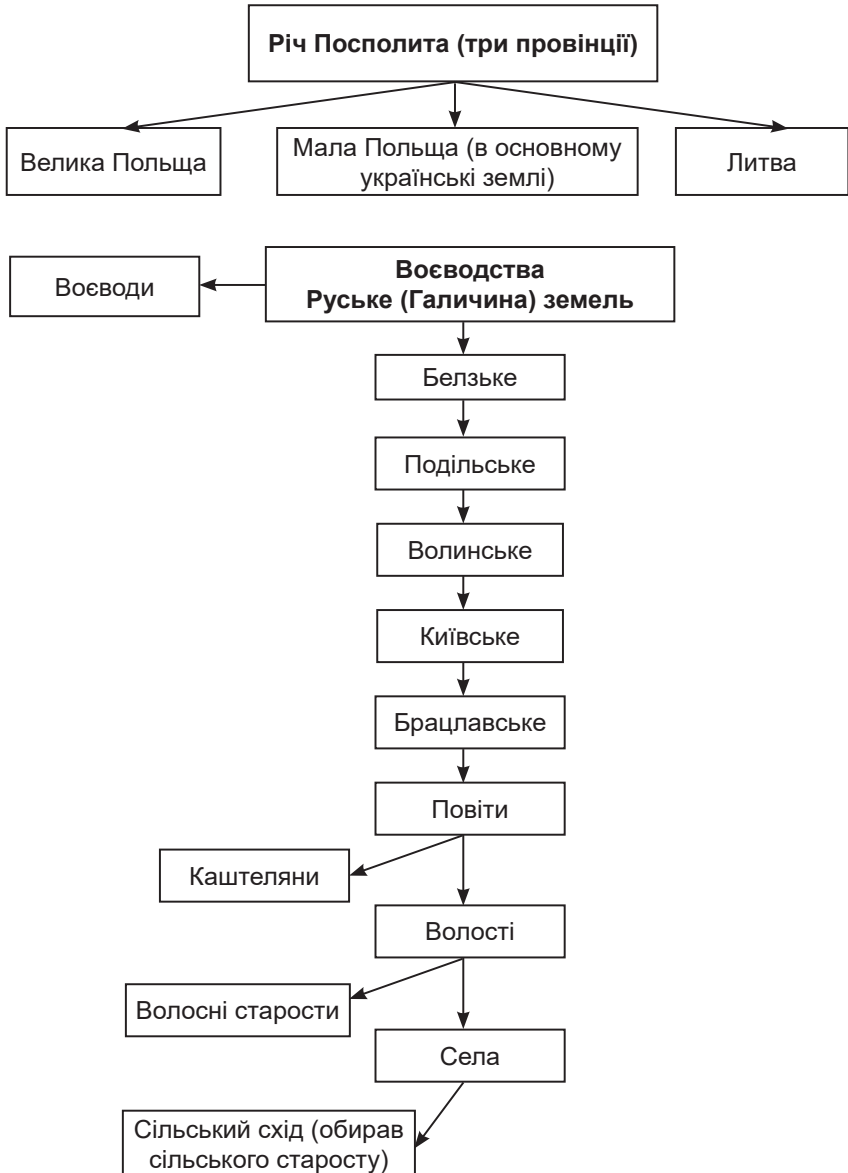
Постанови Сейму (конституції) – оголошувались від імені короля з обов'язковою вказівкою про їхнє прийняття за погодженням із Сенатом.

Рішення сейму могли прийматись тільки одностайно, бо діяв принцип «вільного вето» (якщо навіть один з депутатів голосував проти, рішення не ухвалювалось).

Центральне управління – здійснювали король та вищі посадові особи держави:

- **коронний маршалок** – відав королівським двором;
- **коронний канцлер** – відав королівською канцелярією;
- **коронний підскарбій** – відав скарбницею корони;
- **коронний гетьман** – очолював польське військо;
- **кухмістер, чашиник, кравчий, стольник, ловчий** – виконання відповідних придвірних функцій та державних доручень – дипломатичних, адміністративних, судових тощо.

Адміністративно-територіальний поділ Місьцеве управління

Міста:

Королівські та великокнязівські міста – адміністрація формувалася Польським королем або Великим князем. **Управління** – здійснювали призначувані старости, війти та їх помічники. У великих королівських містах допускались окремі елементи самоврядування.

Приватновласницькі та церковні міста – адміністрацію формували магнати, шляхта, церква, яким належало місто. У деяких приватних містах міщани обирали ратуші.

Міста з магдебурзьким правом – обирали адміністративний і судовий орган самоврядування – **магістрат**, який в українських містах **складався з двох колегій – міської ради і лави**. Міську раду склали обрані, як правило, із багатих міщан, **радці (радники, ратмани)** – від 6 до 24 осіб. Радці обирали зі свого складу **бургомістрів (бурмістрів)**, які головували на засіданнях ради.

Магістрат – на чолі магістрату стояв війт, якого обирав магістрат і затверджувала королівська адміністрація.

Посадовці – *городничі і возні*, на яких покладалися поліцейські та інші функції, у тому числі й судових виконавців, *писар* – видав магістратською канцелярією.

Міська рада – виконувала адміністративні та господарські функції, а також функцію суду в цивільних справах.

Лави – обиралися або призначалися міською радою і були судовим органом. Очолював її війт, до складу входили лавники. Суд лавників розглядав кримінальні справи міщан та їх претензії до феодалів.

На українських землях магдебурзьке право отримали Київ, Луцьк, Дубно, Рівне, Ковель, Кременець, Брацлав, Берестечко.

Юридики – відокремлені міські території, які існували у самоврядних містах. На них не поширювалася судово-адміністративна влада міського самоврядування; адміністративно і юридично контролювалися феодалними власниками; управління їх населенням здійснювалось від імені феодала спеціальними посадовцями – війтами і тиунами. Юридики існували у Львові, Києві, Луцьку, Вінниці, Чернігові, Самборі та інших містах України.

Судова система.

Характерні особливості – залежність від адміністративної влади, становий принцип організації та діяльності.

Вищі судові інстанції – сеймовий суд, королівський суд – розглядали справи магнатів і родовитої знаті.

Суди першої інстанції – світські суди (створювались в повітах):

- **земський суд** – збирався на сесії тричі на рік, розглядалися кримінальні та цивільні справи шляхти; посадові особи – суддя, підсудок і писар (обиралися повітовими шляхетськими сеймиками); **апеляційні інстанції** – Коронний і Литовський трибунали.
- **городський (старостинський) суд** – розглядали найтяжчі кримінальні справи шляхти та інших людей, на них покладалося й виконання вироків, в тому числі інших судів повіту; засідання відбувалися щомісячно і тривали перші два тижні;
- **підкоморські суди** – виконували функції встановлення межових знаків, розгляду конфліктів щодо меж земельних володінь феодалів; справи розглядалися одноособово суддею – підкоморієм;
- **магістратські суди** – діяли у містах з магдебурзьким правом; судочинство здійснював вїйт з виборними присяжними засідателями (лавниками).

Королівські суди (суди другої інстанції):

- **власний королівський трибунал** – розглядав порушення шляхетських прав і привілеїв за особистою участю короля;
- **сеймовий суд** – розглядав злочини проти держави, посадові злочини, образа короля; засідав в період сейму, головував король;
- **суд королівських асесорів** – розглядав справи, що надходили в апеляційному порядку з магістратських судів; правосуддя здійснював коронний канцлер;
- **суд референдаріїв** – розглядав спори між збирачами податків із королівських вотчин і селянами, що на них жили і працювали;
- **суд великого маршалка** – розглядав порушення правопорядку й тиші у столиці держави;
- **комісарський суд** – суд уповноважених королем осіб, спеціально призначених для розгляду певної справи.

Після судової реформи 1578 р. апеляційні функції щодо світських судів перейшли до **Коронного трибуналу**.

Церковні суди:

- **духовні** – розглядали справи про порушення християнських канонів, церковних обрядів, норм моралі, про розлучення, подружню зраду, майнові спори між подружжям, про спадщину тощо
- **церковні доменіальні** – розглядали дрібні цивільні й кримінальні справи підвладних церкві людей, селян, що жили на церковних землях;

- **монастирські** – юрисдикція аналогічна до доменальних судів.

Суспільний лад.

Особливості – формування замкнених суспільних верств, що дістали назву **станів**.

Суспільні стани.

* **Панівна верхівка** (була основною соціальною базою колонізації українських земель).

- **Магнати (великі землевласники, в тому числі й українського походження)** – мали право видавати правові акти, що поширювались на їхніх підданих; входили до складу сенату в сеймі Речі Посполитої, призначалися на найвищі посади в державі;

- **Шляхта** – найчисленніша група феодалного стану на українських землях:

- **середня шляхта та дрібнопомісні землевласники** – являла собою могутню політичну силу, її представники обирали короля, затверджували закони, податки, формували внутрішню та зовнішню політику держави;

- **«ходачкова шляхта»** – зuboжілий прошарок, який не мав земельної власності.

* **Духовенство (священники, їхні родини, весь церковний люд)** – римо-католицьке, греко-католицьке, православне. Привілейоване становище посідала римо-католицька церква. Православна церква взяла на себе місію політичної репрезентації українського народу, охоронця національних прав і традицій.

* **Селянський стан.**

- **Вільні (кмети):**

- **чиншові** – сплачували натуральний податок;

- **службові** – платили чинш і відробляли панщину.

- **Напіввільні:**

- **каланні люди** – селяни, які не мали права виходу від свого господаря, мали особисте майно, могли свідчити у суді;

- **ординці** – селяни, що працювали на королівських землях, перебували під юрисдикцією короля і мали однакові права з каланними людьми;

- **сотні люди** – особи, що жили поблизу замків і фортець, забезпечували їх товарами ремісничого виробництва; не сплачували податки, на них поширювалась юрисдикція замкового суду.

- **Покріпачені** – були повністю залежними від своїх землевласників. Кріпацтво в Польщі було узаконено постановою Петриківського сейму 1496 року.

- * **Міщани:**

- **міський патриціат** – найзаможніші купці лихварі, ремісники та магістратські чиновники;

- **власне міщани** – середні торговці, власники промислів і майстерень, бюргерство (тобто звичайні мешканці);

- **міські низи** – «плебс» – дрібні й розорені торговці та ремісники, підмайстри, учні, слуги, позащехові ремісники.

5. Правова система на українських землях у складі Речі Посполитої.

Джерела права.

- **звичаєво право українських земель** – мало свою чинність протягом XIV–XIV ст.;

- **норми «Руської правди»** – діяли на українських землях Речі Посполитої в XIV – першій пол. XIV ст.;

- **привілеї (приватні закони) князів і королів:**

- **пожалувані** – виділення землі, шляхетського титулу, посади і т. ін.;

- **пільгові** – звільняли від сплати податків, підсудності тощо;

- **охоронні** – видавались при порушенні чийось особистих чи майнових прав

- **земські** – про взаємовідносини шляхти з іншими верствами населення чи державними урядовцями

- **обласні** – визначали організацію місцевого управління, правове становище якоїсь землі у складі держави

- **загальнодержавного значення** – *Казимира 1437 р.* – поширив права попередніх привілеїв на всю шляхту без обмеження, встановив доменіальні суди над селянами;

- **постанови, ухвали, устави, законодавство сейму;**

- **міжнародні угоди** – Люблінська (1569 р.); Берестейська (1596 р.) унії;

- **судова практика;**

- **Вислицький статут 1347 р.** – перший кодифікований збірник звичаєвого права Польщі, який регулював норми публічного і приватного права;

- **Повний звід статутів Казимира III 1346–47 рр.** – стосувався судового і кримінального права;

- **Вартський статут 1420–1423 рр.** – регулював норми шлюбно-сімейного, спадкового права, опіки;
- **Судебник Казимира IV 1468 р.** – закріплював норми земельного, кримінального і судового права та стосувався порушень кордонів, наїздів, крадіжок, панського суду над селянами;
- **Третій Литовський статут, 1588 р.** – визначав права і привілеї шляхти, детально регламентував порядок судочинства, оформляв закріпачення більшості селян;
- **«Устав на волоки» 1557 р.** – нормативний документ короля польського і великого князя литовського Сигізмунда II Августа, за яким у серед. XVI ст. в його великокнязівських маєтках проводилася аграрна реформа відома під назвою волочна поміра;
- **«Артикули Генріха Валуа» 1573 р.** – містили головні засади державного устрою, які монарх зобов’язувався строго дотримувати в рамках свого договору з політичним народом-шляхтою;
- **збірки норм магдебурзького права різних модифікацій;**
- **норми канонічного права («Номоканон», «Кормчі книги», «Звід канонічного права» 1532 р.).**

Характерні риси права

Цивільне право:

- чітке визначення об’єкта і суб’єкта цивільного права, меж дієздатності і правоздатності певних категорій громадян (Литовські статuti);
- недоторканість приватної власності (її можна було конфіскувати лише за рішенням суду).

Право власності:

- об’єкти права власності: рухоме і нерухоме майно;
- правовий режим землеволодінь – державні, шляхетські, магнатські, церковні;
- правовий режим маєтків в залежності від способу їх придбання розрізнявся:
 - одержані у спадщину родові володіння («отчини», «дідини»);
 - висулені або отримані у користування (данини або держання) на визначених умовах («до живота», «до волі панської»);
 - **право володіння** землею ґрунтувалось на пожалуванні, підтверджуваному великокнязівською грамотою або давністю володіння;
 - власник володів землею виключно на умові відбування військової повинності.

Спадкове право розрізнялося:

- ***за законом*** – діти ставали спадкоємцями майна своїх батьків:
 - *батьківське майно* – передавалось у «вотчину» лише синам, а дочкам, здебільшого, – лише придане з $\frac{1}{4}$ усього батьківського, у т. ч. купленого, майна;
 - *материнське майно* – як нерухоме так і рухоме – розподілялось порівно між усіма дітьми – і синами, і дочками;
- ***за заповітом*** – успадковувалось рухоме майно і куплена нерухомість, яка не входила до родової власності (вотчини або материнського майна);
 - за відсутності синів, дочок, інших нащадків і родичів родове майно і набуті маєтки переходили до близьких по чоловічій лінії, а материнське майно – до близьких по материнській лінії;
 - за відсутності спадкоємців за законом і за заповітом майно визнавалось ***вимороченим*** і переходило у державну казну;
- ***на основі звичаю*** – значна сфера відносин спадкування регулювалась нормами звичаєвого права.

Зобов'язальне прав.

• ***Види договорів:***

- ***за умов натурального господарства – договір міни, договір дарування;***
- ***в умовах розвитку обміну і грошових відносин – договір купівлі-продажу рухомого і нерухомого майна, договір найму, позики, оренди;***
- ***закон визначав:***
 - форму і порядок укладення угод;
 - встановлював строки позовної давності – 5 або 10 років;
 - умови припинення зобов'язань;
 - усі угоди мали укладатись у присутності свідків і з виконанням певних символічних дій і обрядів.

Шлюбно-сімейне право.

- шлюб оформлявся церковним вінчанням;
- шлюбний вік для жінок 15 років, а для чоловіків 18;
- ***умови укладання шлюбу*** – досягнення шлюбного віку, односторонність; згода батьків; наявність посагу (приданого) у дружини та віна (майна для нареченої) у чоловіка;
 - ***підстави для розлучення:*** – постриг в ченці, подружня зрада, безплідність, тривала відсутність чоловіка тощо.

- розлучення надавав церковний суд.

Кримінальне право.

Характерні риси – на українських землях мало становий характер, встановлювався принцип особистої відповідальності.

Суб'єкти злочину – вільні та феодально залежні особи, віком з 7 років (за I Литовським Статутом), 14 років (за II Литовським Статутом), 16 років (за III Литовським Статутом).

Злочини (поділялися залежно від їх об'єкта):

- **проти держави** – повстання, зрада, бунт проти володаря; видача державної таємниці; образа суду;
- **проти релігії** – богохульство, віровідступництво (вихід з християнства), хула Богоматері і святих, чаклунство;
- **проти особи** – вбивство, заподіяння тілесних ушкоджень, фізичні і словесні образи;
- **проти власності** – крадіжки, підпали, пошкодження або знищення чужого майна, наїзд, грабіж (в разі вбивства при грабежі чи розбої усі учасники нападу, незалежно від їх ролі і ступені участі у злочині, карались смертю);
- **проти сім'ї і моральності** – примушування до одруження, двоєжонство, шлюб з близькими родичами, звідництво, згвалтування тощо.

Система покарань («кара», «страта»).

Особливість – відсутність чіткої міри покарання.

Мета покарання – залякування, ізоляція злочинця, заподіяння злочинцю шкоди, відшкодування потерпілому заподіяної йому шкоди за рахунок злочинця, поповнення державної скарбниці

Види покарань:

- **смертна кара** – найтяжче покарання – передбачалась за державні і релігійні злочини, а згодом – за убивство, розбій, наїзд, насильство, крадіжку, злочини проти сім'ї і моралі, військові злочини; застосовувалась переважно до простолюдинів:
 - *проста смертна кара* – відрубання голови, повішення;
 - *кваліфікована* – спалення, четвертування, посадження на кіл, закопування живим у землю;
- **тілесні покарання:**
 - *больові* – побиття батогами, киями, різками;
 - *калічницькі* – відрубання руки, ноги, відрізання вуха, носа, виколювання очей; застосовувались, до непривілейованих станів;

- **позбавлення волі** – ув'язнення у башті, фортеці, в'язниці (підземні і надземні), призначалось за незначні злочини на строк від 3 тижнів до кількох років;
- **система майнових покарань**:
 - конфіскація майна;
 - головщина – грошовий штраф «за голову убитого», що сплачувався додатково, попри основне покарання (смертну кару), сім'ї або родичам убитого;
 - відшкодування збитків;
 - нав'язка – грошовий штраф за заподіяння поранення, побоїв, вчинене упершу незначну крадіжку;
- **виволання (інфамія)** – позбавлення прав і честі, застосовувалось до панів і шляхти, якщо вони не хотіли підкорятися судовому рішення; особа втрачала шляхетство, право на майно, змушена була переховуватись за кордоном, бо в разі затримання її належало вбити;
- **опала (банація)** – опальний повинен був залишити кордони держави, проте, це була втрата лише громадянських прав, а не честі.

Висновки

Особливість геополітичного становища українських земель, а також ряд інших факторів внутрішньополітичного характеру, призвели до тієї ситуації, коли ці землі стали предметом територіальних зазіхань сусідніх держав, і перш за все, Литви та Польщі.

Входження українських земель до складу вказаних держав відбувалося по-різному. Якщо їх приєднання до володінь Литовської держави відбувалося майже добровільно, то загарбання Польщею здійснювалися насильницькими методами, що мало наслідком спротив населення.

Після утворення литовсько-польської держави – Речі Посполитої, на українських землях помітними стали не лише зміни у структурі суспільства, але й у правовій системі, що свідчило про розвиток та поглиблення феодальних відносин у цей час. Пам'ятники права, створені протягом даного періоду, являють документи, які характеризують особливості розвитку литовсько-польської держави, що уособлювала собою синтез східно- та західнослов'янських традицій права та державотворення. До того ж, саме протягом даного періоду були закладені як основи устрою Запорізької Січі – першої в світі республіки Нового

часу, так і козацько-гетьманської держави, що намагалася поєднати риси представницької монархії з демократичним ладом Запоріжжя.

Отже, друга половина XIV – середина XVII ст., незважаючи на те, що в цей історичний період українські землі були інкорпоровані до складу інших держав, мала вагоме значення для розвитку традицій державотворення та українського права доби феодалізму.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Користуючись текстом посібника і рекомендованою літературою, складіть таблицю головних правових актів, що діяли в українських землях у складі Великого князівства Литовського.

2. Пясніть сутність форми державного управління та державного ладу у Великому князівстві Литовському.

3. Складіть перелік нормативних актів, що діяли в українських землях у складі Польського королівства.

4. Зробіть порівняльну характеристику головних умов, що визначали правове становище українських земель у складі Великого князівства Литовського та відповідно в складі Польщі. Складіть таблицю.

5. Зробіть письмовий аналіз сутності форм державного правління і державного ладу Речі Посполитої.

6. Користуючись текстом посібника і рекомендованою літературою, зробіть конспект головних рис розвитку цивільного права в Литовських статутах (право власності, зобов'язальне право, право спадщини, сімейно-шлюбне право).

7. Знайдіть у текстах Литовських статутів поняття злочину та системи покарань. Зробіть конспект з цих питань.

Література

Основна

1. Єрмолаєв В.М. Історія держави і права України: підручник. Харків: Право, 2021. 472 с.

2. Історія держави і права України [Текст]: підручник / [Бандурка О.М. та ін.]; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О.М. Бандурки; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків: Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2019. 447 с.

3. Історія держави і права України. Курс лекцій / В.М. Щербатюк (кер. автор. кол.). П.П. Захарченко, О.В. Кузьминець та ін. Київ: Видавництво «Фенікс», 2018. 496 с.

4. Історія держави і права України [Текст]: підручник / О.І. Нелін. Київ: Київський університет, 2016. 717 с.

5. Кульчицький В.С. Тищик Б.Й. Історія держави і права України: підруч. для студ. вищ. навч. закл. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2017. 624 с.

6. Історія держави і права України [Текст]: акад. курс: підручник / проф. Б.Й. Тищик, проф. І.Й. Бойко; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Київ: Ін Юре, 2015. 807 с.

Додаткова

1. Історія держави і права України: навч. посіб. / Трофанчук Г.І. К.: Юрінком Інтер, 2023. 568 с.

2. Історія держави і права України [Текст]: навч. посіб. / Мало-жон О.І.; Міжнар. акад. фундам. основ буття, Міжнар. фонд акад. П.П. Михайленка. Київ: Аванпост-прим, 2014. 183 с.

3. Історія держави і права України [Текст]: [навч. посіб.] / І.А. Демешко. Дніпропетровськ: Адверта, 2015. 209 с.

4. Історія України і її державності: осучаснений погляд [Текст]: навч. посіб. / Микола Михайлуца, Олена Шипотілова; Одес. нац. мор. ун-т, Навч.–наук. мор. гуманітар. ін-т. Херсон: Олді-плюс, 2018. 173 с.

5. Історія держави і права України [Текст]: курс лекцій / [В.М. Щербатюк та ін.]; за ред. д-ра іст. наук, проф. В.М. Щербатюка; Нац. акад. внутр. справ. Київ: Фенікс, 2018. 495 с.

6. Історія держави та права України [Текст]: навч.–метод. посіб. для курсантів та студентів ден. форми навчання / В.М. Пекарчук, В.С. Олійник; Акад. Держ. пенітенціар. служби. Чернігів: Акад. ДПтС, 2018. 151 с.

7. Історія держави і права України [Текст]: посіб. для підгот. до іспитів / В.І. Орленко, В.В. Орленко. Вид. 5-е, стер. Київ: Паливода А.В. [вид.], 2013. 162 с.

8. Історія держави і права України [Текст]: посіб. для підгот. до іспиту / Д.А. Шигаль. Харків: Право, 2017. 249 с.

9. Історія держави і права України: практикум [Текст]: навч. посіб. для курсантів, студентів, слухачів ВНЗ МВС України / М.Ю. Бурдін [та ін.]; [за ред. М.Ю. Бурдіна]; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків: Бровін О.В. [вид.], 2017. 443 с.

10. Історія держави і права України: навч.–метод. посібник / А.Є. Шевченко, С.В. Кудін. Вінниця: ТОВ «Твори», 2020. 688 с.

11. Історія держави і права України. Словник термінів і понять / В. В. Щукін, Н. В. Сугацька, А. М. Павлюк. Київ: Кондор, 2011. 284 с.
12. Історія держави і права України: термінологічний словник. / Є. С. Дурнов, Ю. В. Кривицький, Ю. В. Сокур, Ю. В. Київ: Гельветика, 2019. 190 с.
13. Бачур Б. С. Інститут земельних відносин у цивільному звичаєвому праві України в Х – середині ХІХ століть: (історико-правовий аспект): монографія. Одеса: ОНУ ім. І. І. Мечникова, 2008. 203 с.
14. Бедрій М. Наукові джерела про історію копних судів і судочинства в Україні. Вісник Львівського ун-ту. Серія юрид., 2011. Вип. 52. С. 40–47.
15. Бойко І. Й. Органи влади і право в Галичині у складі Польського Королівства (1349–1569 рр.): монографія. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2009. 625 с.
16. Кобилецький М. Суд і судочинство в містах України за Магдебурзьким правом. Право України. 2008. № 12. С. 139–145.
17. Ковальова С. Г. Еволюція судової системи і судочинства на українських землях Великого Князівства Литовського: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Одеська нац. юрид. акад. Одеса, 2004. 20 с.
18. Копик Ю. В. Кримінальне право на українських землях у складі Великого князівства Литовського: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2015. 220 арк.
19. Майкут Х. В. Цивільне право на українських землях за Литовськими статутами: історико-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів: [б. в.], 2009. 218 с.
20. Шандра Р. С. Організація сільського самоврядування за волюським правом на західноукраїнських землях у ХІІІ–ХVІІІ ст. Підприємство, господарство і право. 2008. № 12. С. 141–143.
21. Українська державність: історико-правові нариси / за заг. ред. В. А. Смолія. К.: Юридичне видавництво «Право України», Всеукраїнська правозахисна організація «Меморіал» імені Василя Стуса, 2021. 976 с.

Джерела права

1. Історія держави і права України [Текст]: хрестоматія-практикум: навч. посіб. для студентів ВНЗ України напряму підгот. 6.030202 «Міжнародне право» / О. А. Гавриленко, І. А. Логвиненко, Л. В. Новікова; Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2015. 346, [1] с.

ПЕРШОДЖЕРЕЛА

Устава на волоки (1 квітня 1557 року) (Витяги)

Арт. 1. Бояри путні, стародавні на службу тяглу і у підводи ходити не повинні. А коли із розпорядження нашого на дорогу поїдуть, то того року ніяких податків платити не повинні. Без волі і розпорядження нашого їх на дорогу ніхто послати не може.

Арт. 7. На селах вийти із розпорядження врядового мають людей на роботу виганяти, бути присутніми при видачі оплати; при всяких роботах над людьми свого вйтовства наглядати замість пристава, супроводжувати людей свого вйтовства при доставці ними вівса, та сіна на Вільно.

Судити вряду підданих слід в день торговий, привселюдно, окрім справ про вбивство і згвалтування. На суді вйт повинен бути присутнім і має допомагати своєму підданому. За всяку вину вйт може бути засуджений врядом, тільки при цьому вйтовства у нього не відбирати, а лише зняти з посади і іншого поставити.

Арт. 15. Податок із землі з волоки визначається: добрий родючий ґрунт – 21 грош (з однієї волоки), середній – 12 грошей, поганий – 8 грошей, досить поганий (піщаний або болотистий) – 6 грошей. Крім цього, з доброго і середнього ґрунту давати по дві бочки вівса з волоки, з поганого ґрунту – одна бочка. А якщо буде сказано платити грішми, то за кожну бочку – 5 грошей. З кожної волоки давати сіна один віз або три гроші замість сіна. З досить поганого ґрунту податок сіном та вівсом не збирати.

Арт. 16. Тяглові люди повинні відпрацювати за кожну волоку по два дні на тиждень.

Арт. 17. Городникам при дворах панських відпускається по три морги землі, за що вони (чоловіки) повинні відробляти по одному дню на тиждень, а жінки – відпрацювати в полі не більше шести днів до жнив або до прополювання.

Арт. 20. Робота підданим повинна бути наперед оголошена вйтом, який вказує при цьому, з чим і на який день мають вони приступити до її виконання. В день виходу на роботу вйт ще раз нагадує про це. Якщо хто-небудь не вийде на роботу, то за перший день прогулу має сплатити штраф один грош, за другий день – барана. А коли на третій

день не приступить до роботи або запиячить, то того покарати побиттям бичем на лаві, а прогуляні дні зобов'язати відробити. Якщо внаслідок якоїсь поважної обставини підданий не зможе вийти на роботу, то повинен через сусіда або лавника повідомити про це вряда, який, зваживши причину невиходу, зобов'яже його відробити іншого дня. Нікому не велено відкуплятися від роботи.

Арт. 21. Пустих волок підданим не заорювати. А коли хтось, не вписаний до реєстру, посміє те вчинити, його збіжжя підлягає звезенню на панський тік, а з самого винуватого стягується один грош штрафу до казни.

Арт. 22. Підданим приступати до роботи, як зійде сонце, а закінчувати, коли сонце заходитиме. Тим, хто працює біля худоби, відпочивати годину перед обідом, годину пополудні і годину під вечір. А хто працює в полі, то відпочивати у той же самий час по півгодини. Хто рано на роботу не з'явиться, то повинен відпрацювати в інші дні стільки ж часу, скільки ним було втрачено.

Арт. 40. Піддані мають вольність ловити рибу в ріках, озерах вудкою, броднем, тригубицею, малими сітками. Однак у квітні, травні, червні ловля риби забороняється, оскільки йде нерест. За дотриманням цього повинні стежити вряд і неводники.

Арт. 41. Збіднілий, убогий підданий у голодні роки, засіявши ниву на зиму і не маючи чим прогодуватися, має доповісти про це врядові у присутності війта. Ті повинні не стягувати податки з такого підданого аж до святого Івана. Якщо до того часу не буде погашена заборгованість, то бідняк втрачає засіяне поле. Якщо ж хто-небудь втече, не повідомивши врядові про свої нестатки, то той втрачає землю з усім господарством. Втікача повинні розшукати. Якщо ж він повернеться сам, то посадить його на пустих волоках.

Арт. 42. Підданий має право продати будівлі, домашнє господарство на своїй волоці відповідно до процедури перед війтом, лавником. Покупець може обробляти свою волоку і ту, на якій куплено господарство, або просити пана виділити йому дві волоки на пустощах. Покупець сплачує мито врядникові 2 гроша і записаного в реєстр один грош. Якщо у тому уряді немає пустих волок, то йому дозволяється йти до іншого маєтку в межах волості, взявши перед цим лист від свого урядника до того, куди він направляється.

Текст подано за: Історія держави і права України: хрестоматія-практикум: навчальний посібник для студентів вищих навчальних за-

Конспект лекції з теми № 5. Державно-правові установи ще українських земель...
кладів України напряму підготовки 6.030202 – «Міжнародне право»
/ О.А. Гавриленко, І.А. Логвиненко, Л.В. Новікова. Х.: ХНУ імені
В.Н. Каразіна, 2015. С. 77–79.

Рішення Люблінського сейму про об'єднання Польщі і Литви в одну державу – Річ Посполиту (1569 р.)

Ми, Сігізмунд Август, всім узагалі і кожному зокрема, кому відати належить, людям теперішнього часу і майбутніх часів оголошуємо даною грамотою таке: нам відомо, що всі чини королівства часто нагадували славної пам'яті батькові нашому Сігізмунду I, королю польському, і просили його на сеймах і в інших випадках, щоб завершено було те з'єднання або унія Великого князівства Литовського з королівством Польським... Знаючи, що це об'єднання приносило велику славу і користь обом народам, ми спрямували на це діло нашу думку і волю, призначили без дальшого заганяння тут спільний сейм, щоб вирішити і здійснити це діло, щоб уже обов'язково на цьому сеймі було поставлено і закінчено справедливе і ґрунтовне об'єднання і злиття цих держав, так щоб на майбутній час унія не тільки не могла бути перервана і розладнана, а щоб приносила такі плоди, які б могли дати польському і литовському народові насамперед можливо більший і твердий мир і збереження в цілості, а потім славу і окрасу. На скликаному таким чином цьому сеймі явилися особисто всі пани сенатори духовні і світські і всі інші чини польського і литовського народу і, за нашим допущенням і згодою, після взаємних між ними нарад, дотримуючись цілком усіх привілеїв, закінчили всю цю справу унії між ними в братерській любові, і ця унія викладена нами, за згодою всіх тих чинів обох народів, в таких пунктах. Обрання короля Насамперед: Польське королівство і Велике князівство Литовське, згідно з попередньою інкорпорацією між ними, складають з обох вищезазначених народів одне, нерозрізнуване, неподільне тіло, одне зібрання, один народ, так що віднині у цього з двох народів одного зібрання, з'єднання, неподільного народу і майже єдиного, однорідного, нерозрізнуваного і неподільного тіла буде на вічні часи одна голова, не окремі государі, а один – король польський, який, згідно з давнім звичаєм і привілеєм, спільними голосами поляків і Литви буде обиратися в Польщі, а не в іншому місці... Обраний таким чи-

ном на Польське королівство буде миропомазаний і коронований у Кракові. Щодо обрання, введення його на стіл Великого князівства Литовського, то воно повинно припинитися, так щоб уже віднині не було ніякого сліду його і подоби. Сейми Головний сейм завжди повинен бути один, а не окремі; крім того, повинен бути один ніколи не роздільний сенат для всіх справ і потреб тих народів і ніколи вже не повинен бути іншим, тобто не повинен складатися лише з сенаторів того або того народів. Сенат повинен бути при нас, крім того часу, коли буде сейм в Литві і в Польщі; він завжди повинен бути запрошуваний до всіх справ, про все знати і радити, згідно з своїм обов'язком. А якби трапилися важливі справи, коли при нас не було б сенаторів, то в силу давнього звичаю буде дано звістку про все як у Польщу, так і в Литву, і ніщо ніколи не буде постановлено і вирішено без відома сенаторів обох народів. Монета Монета повинна бути однамнітна і однакова по вазі і пробі, поділу і напису, що ми і наші нащадки без заганяння зобов'язані будемо здійснити... Торговельні мита Як у Польщі, так і в Литві повинні бути знищені всі торгові мита і побори на землі і на воді, під якою б назвою вони не були, – наші, сенаторські, шляхетські, духовні; віднині і на вічні часи не слід брати ніяких мит з духовних і світських людей шляхетського звання і з їх підданих з будь-яких речей їх власної роботи і кормління, але з тим, проте, щоб вони цим шляхом не сприяли униканню від купецьких мит, що повело б до зменшення і затаювання давніх наших мит і мит інших чинів у Польщі і в Литві.

Текст подано за: Історія держави і права України: хрестоматія-практикум: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів України напряму підготовки 6.030202 – «Міжнародне право» / О.А. Гавриленко, І.А. Логвиненко, Л.В. Новікова. Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2015. С. 93–95.

Литовський статут 1588 року

Статут великого князівства Литовського від найсвітлішого господаря короля його милості Жикгимонта Третього на коронації в Кракові виданий року 1588

Дивіться, що маєте чинити, бо не чините суд людський, а суд Божий. Як кого засудите – все на вашій совісті буде. Нехай завжди з вами буде страх Божий. І чиніть усе щиро, бо немає перед Господом

Богом нашим неправди, а ні правдивих людей... Даруйте справедливість землі, у якій чините суд. Хто любить неправду, той ненавидить душу свою. Правдиво судіть, сини людські. Жикгимонт Третій, Божою милістю король Польський, великий князь Литовський, Руський, Пруський, Жомоїтський, Мазовецький, Іфлянтський, тією ж Божою милістю призначений король Шведський, Кготський, Вандальський і великого князівства Фінського та інших.

Розділ перший – про нашу особу панську

Артикул 34. Про надання двох голосів або посад одній особі. Одній особі, навіть найзнаменитішій і найзаслуженішій, двох голосів на лаві ради нашої, а також двох посад земських і дворянських староств судових відтепер і на всі часи давати не будемо...

Розділ четвертий – про суддів і підсудків

Артикул 2. Про суддів, які мають бути обрані. Постановляємо, що на суддівство, підсудство і писарство не можуть бути обрані духовні особи, а ні каштляни, маршалки і старости судові, а ні підкомірні, військові, а ні хорунжі земські, дворянські і повітові, і ніхто такий, хто б іншим урядником земським був... З ласки нашої панської можуть урядники земські, підсудді і писар, а також маршалки, підкомірні, хорунжі бути державцями і тіунами дворів і добра нашого, але тільки не староств судових як у тому ж, так і в іншому повіті.

Артикул 58. Про прокураторів: які особи і де ними не можуть бути. Постановляємо також, що прокураторами не можуть бути такі особи: суддя, підсудок і писар земський, також урядник гродський, у тих повітах і при тих судах, де вони урядники; у тих же повітах та інших судах, де вони не є урядниками, але можуть виступати з користі або з дружніх стосунків на захист інших, не можуть бути прокураторами. Не можуть також бути прокураторами особи духовні; проте виступати з власними промовама і відстоювати право їм вільно має бути.

Артикул 59. Про покарання неправдивих і підступних прокураторів; стосовно того прокуратора, який свавільно право тлумачить – іншого прокуратора на його місце поставити.

Артикул 69. Про міщан права Магдебургського. Постановляємо так: коли б комусь із міщан наших права Магдебургського якась кривда була вчинена від князів, панів та землян і підданих їхніх, і вони самі добровільно не захотіли б справедливо діяти стосовно своїх підданих, тоді такого кожного міщанина може до суду земського повітового покликати і потім поступати згідно права і Статуту земського.

Артикул 85. Про полюбовний (мировий) суд. Постановляємо: якби мирові судді узгоджене якесь рішення прийняли і письмове те рішення обидві сторони (позивач і відповідач) своїми печатками скріпили, а опісля одна якась сторона не захотіла б дотримуватись і виконувати те рішення, тоді вона має подати на розгляд до суду земського, і земський суд, розглянувши узгоджене (полюбовне) рішення суддів обома сторонами пропечатане, має те рішення взяти і змусити сторони виконувати рішення. А якби суд полюбовний прийняв інші рішення, і коли обидві сторони звернуться до земського суду або одна сторона по кличе іншу сторону на суд, тоді земський суд має розглянути і розсудити і який суд (полюбовний) вирішив справу у відповідності з правом, те рішення залишити чинним. Якщо ж суд обох сторін при вирішенні справи відійшов від загального права і ухилився від полюбовного рішення, тоді лава земська ... має рішення своє по праву у судочинству завершити.

Розділ сьомий – про записи і продажу

Артикул 8. Про записи людей простих вільних, прийшлих і орендних. Постановляємо, що коли б якась вільна-прийшла людина знайшла захист у якогось пана, а той пан майном своїм якусь допомогу їй надав, а та людина на те майно, взяте у пана, лист-запис свій добровільно з обов'язковими у ньому вказаними під печатками трьох шляхтичів, гідних довіри, дала, такий запис згідно права має бути чинним. Люди вотчинника, що відійшли від своїх панів і пішли до інших панів за наявності запису про зобов'язання, то такі записи не можуть мати чинності і той, кому що одпишуть, нічого отримати не може. Плата за оренду корчм, млинів, за лісові роботи і таке інше, якщо вона зафіксована у такому вигляді, як того вимагає цей артикул, має сплачуватись, як того ви магає право.

Розділ восьмий – про заповіти

Артикул 2. Про заповіти на рухомі речі і на набуті помістя – як вони мають оформлятися.

Постановляємо: Якби хтось на рухоме майно, або на помістя, будь-яким чином набуті, надумав заповіт скласти, тоді він, будучи здоровим або й хворим, але при добрій пам'яті і здорово му глузді, має право вільне майно своє рухоме, а також помістя ним самим набути, але не батьківське і не материнське, кому захоче, за своєю доброю волею як духовним, так і світським особам, заповідати. При складанні заповіту має бути свідчення ради земської або гродського того по-

віту, де той заповіт складається, а якщо він не зміг би одержати свідчення ради земської так само, як і гродського повіту, тоді необхідно, щоб хоч одна особа радна прибула, маючи при собі двох шляхтичів; а може бути і один урядник при трьох шляхтичах, які у тім панстві нашого Великого Князівства Литовського осіли, і можна заповіт скласти. А коли та особа, що заповіт складала, помре, і вже остаточно свою волю підтвердила, доклавши до заповіту свою печатку, і якби ще хтось умів і міг писати, має підписати заповіт; також і ті, хто засвідчував, якщо хтось з них уміє писати, мають своєю рукою заповіт підписати. Потім той заповіт, таким чином оформлений, на вічні часи ... ні в чому поруше ний не може бути.

Розділ дев'ятий – про підкомірних в повітах і про права на землю, про розмежування і межі.

Артикул 2. Про обов'язки і владу підкомірного. У справах про спори на земельну власність і розмежування, отриманих від суду земського або гродського, підкомірці мають силою нашою і своєю владою урядника дати позови сторонам за ім'ям своїм, печаткою своєю і підписом руки своєї, а після позовів, даних особисто, через когось, мають протягом шести тижнів скласти земельне розмежування, чи інші спори за пожитки. ... А хто позов візьме і не скористається ним протягом року, має брати новий позов. Виїхавши за позовом, підкомірний має розглянути докази про право власності, документи і межові знаки, а також свідчення свідків – і чиї документи кращі і межові знаки повніші, а свідки правдивіші, ту сторону до доказу допустити і, вислухавши докази, згідно Статуту провести розмежування і знаки межові встановити; і кого винним буде визнано, той по винен платити ... (за виклик); ... там же на місці, не відкладаючи на інший час, встановити суму відшкодування і на те все лист свій судовий з печаткою своєю і підписом своїм має дати.

Артикул 27. У чужої людини ніхто не може купувати її землю без волі її пана. Постановляємо, що у бояр і людей простих князівських, панських і землянських ніхто землю купувати або на літо орендувати для обробітку не може без дозволу пана його. А коли б хтось у чужої людини землю без дозволу пана його купив або орендував і щось би на ній посіяв, тоді той посів і гроші втрачає. А той чоловік, кому належить земля, ... має ту землю забрати; а він (покупець), у кого землю купив або орендував і у поручника, через якого давав гроші, вимагати повернення (грошей) не має права, поскільки він діяв всупереч ста-

туту нашому. Так само і чужу людину, дружину і дітей його не може ніхто купувати і наймати без дозволу пана його або урядника – найм буде не дійсним.

Артикул 28. Про поруки людей простих. Постановляємо, що бояри панцирні, путні і люди простого стану не можуть без відома і дозволу письмового панів своїх нікому у речах своїх ручатися. Одне ж тільки їм вільно буде, без відома панів своїх ручатися у речах рівних, тобто, вартіс тую не більше чотирьох кіп фošей. І коли б одна людина захотіла б ручатися за кількох осіб, то сума ручання не може перевищувати чотирьох кіп грошей.

Розділ одинадцятий – про злочин, бійку і головщину шляхетському

Артикул 2. Про доведення злочину – як скаржник має сповіщати і скаржитись. Коли б проти когось такий злочин, як вище зазначено, було вчинено, і було його вбито, тоді сторона потерпіла відразу після злочину має про той злочин і вбивство повідомити околичним сусідів своїх, а якщо їх немає, то шляхті – людям добрим, а коли немає шляхти, то околичним сусідам, хоча б і не шляхтичам, але людям добрим, довіри гідним, а потім має поскаржитись раді нашій гродській судовій того повіту, де цей злочин вчинено, і возного взяти, і йому про злочин розповісти і вбитого показати, а потім про злочин скаргу в книги ради гродської записати, при цьому труп той привезений має показати членам ради судової, які будуть на місці. А після цього труп той може бути похований не чекаючи закінчення судового розгляду... А коли б господар будинку був вбитий, тоді його дружина і діти його, а якщо не буде дружини і дітей, то його близькі таким же чином мають повідомляти і доводити про той злочин. А після цього злочинець і його помічники мають бути покарані у відповідності з артикулом першим цього ж розділу. А коли ж помічники на гарячому вчинку не були спіймані, але в тому звинувачувалися б, про те, до того не зналися і присягнули б, що не брали участі у злочині, мають бути вільними; а коли б не присягнулися, тоді мають бути на горло скарані, як і сам злочинець. А коли б злочинець напав на дім і не вбив, а лише поранив, тоді потерпілий таким чином має повідомити про злочин і показати рани околичним сусідам і повідомити раду і записати, як уже було зазначено, і довести про злочин і покарання за допомогою людей добрих, шляхти і за присягою; а коли присягнуть, то злочинець і його помічники мають бути покарані, як вказано у вищезазначеному арти-

кулі; а штраф за поранення і за заподіяну шкоду мають взяти з його помістя, а коли такого не буде – з маєтності рухомої. Коли б шести свідків не мав, тоді з двома шляхтичами, людьми сторонніми, а коли б і їх не було – з домашніми, як вище зазначено, присягнути має; а злочинця, за таких неповних доказів, на горло не карати, проте за злочин дванадцять рублів грошей за шкоду має сплатити, а за вину двадцять чотири тижні у вежі на дні має сидіти; а коли б на своєму стояв (про не винність), то як поранений, на ранах своїх має присягнути, ... і злочин, і заподіяні збитки йому мають не приписуватися. А коли б за того злочину нікого не було вбито і поранено, а тільки б заподіяно шкоду, то такий злочин треба доводити так же, як зазначено вище...

Артикул 39. Про покарання людей простого стану за вбивство шляхтича. Постановляємо: коли б люди простого стану, чи будуть вони нашими, господарськими, або князівськими, панськими, землянськими, або бояри панцирні, путні, міщани або люди тяглові, вбили шляхтича або шляхтанку, то скільки б їх через потерпілу сторону не було б звинувачено у відповідності з правом і у відповідності з артикулом доказано, мають усі бути на горло скарані; проте, таких простих людей більше трьох осіб за одну шляхетську голову скарано не може бути. Це стосується вбивства, учиненого випадково. А коли б люди простого стану з умислом у домі або у господарстві шляхетському, або на дорозі шляхтича вбили, такі за доказами усі мають на горло скарані бути. А коли хто-небудь з тих станів простих шляхтича або шляхтанку побив або поранив, такому має бути відсічена рука; а коли б руку або ногу утяв, або якийсь інший член відтяв, за те на горло має бути скараний.

Розділ дванадцятий – про головщину і навізки людей простих і про таких людей і челядь, які від панів своїх відходять, а також про слуг приказних.

Артикул 2. Про людинувбивство між людьми простого стану. Також постановляємо: коли б людина простого стану іншу людину, теж простого стану, не шляхтича, на смерть забила, то потім за доказами сторони-скаржника ... звинувачена сто рона має на горло бути скарана, а головщина з майна його рухомого має бути виплачена тому, кому за правом має на лежати.

Артикул 11. Людина вільна ... в неволю віддана не може бути. Також постановляємо, що людина вільна за будь-який борг в неволю вічну віддана не може бути. А якби заборгував велику суму, то її він

має відробляти; чоловікові рубль грошей, а жінці копу грошей, а також і харчі має давати той, кому їх видано. І коли б ту суму до смерті не зміг би відробити, а мав би дітей дорослих, до служби і до роботи гідних, тоді діти його мають ту суму відробляти, але не більше ніж сім літ, і одержувати вони мають так, як зазначено. А закупним людям так само плата має бути така ж, як і тим вільним, які самі себе за щось запродали.

Артикул 12. Про людину вотчинну. Коли б якась людина вотчинна, чи то боярин панцирний, путний або людина тяглова у вотчині народжена, або куплений вислужений або якимось іншим чином набутий, піде від свого пана і поселиться недалеко, за п'ять-шість миль, але у найми не піде, а буде там жити, а його пан, знаючи про це, не шукав, давність земську у десять років мовчав, тоді стосовно цієї людини він вічно має мовчати. А коли б та людина вотчинна пішла від свого пана і мешкала б далеко, за десять або за кілька десятків миль, а пан його, про те знаючи, протягом двадцяти років його не розшукував, то вже він не має права його розшукувати. А коли б той пан про ту людину, що далеко своїм домом поселилася, не знав, а та людина, що жила далеко і давність у двадцять років не пройшла або не прожила, а потім переселилася ближче до помістя пана свого, таку людину вільно буде кожному шляхтичу вимагати повернути у вотчину, скільки б земської давності не пройшло б з часу ближчого поселення. Стосовно челяді двірської, вотчинної або полоненої, яка б від своїх панів втекла, також ні віддаленість місця поселення, ні давність розшуку не може зашкодити розшукувати їх та їх дітей.

Артикул 13. Про давність поселення людини прийшлої вільною. До того постановлено: коли б якась людина стану простого, боярин або тягла, будучи вільним прийшлим, а не вотчинним, знайшла захист у якогось князя, пана, шляхти, або допомогу від того пана отримала або не отримала, і десять років за тим паном прожила, а потім така людина або ті діти захочуть геть піти, повинні будуть відкупитися від служби десятьма копами грошей і всю допомогу, яку вони від того пана отримали, повернути. А коли б така людина або її діти, хоча б і сиділи десять років, а потім без відома того пана утекли, а той пан десять років їх не розшукував, то така людина має залишатися вільною. А коли б до десяти років пан такого втікача де знайшов, то його мають у судовому порядку визнати за вотчинного пана.

Розділ тринадцятий – про грабунок і про відшкодування.

Артикул 4. Про пограбування людини князівської, панської і землянської. Також постановляємо: коли б шляхтич пограбував чийось людей на ринку, біля церкви чи на дорозі, то має заплатити потерпілій стороні штраф на суму шість рублів грошей, а вкрадене повернути, коня – конем, вола – волем. А коли б шляхтич пограбував чийось людей у полі або ж у іншому місці, ...тоді має заплатити три рублі грошей і пограбоване повернути. А мужик мужика коли б то на торзі або біля костюлу, або на дорозі пограбував – має заплатити два рублі грошей; а коли б у полі пограбував – рубль грошей. А коли б мужик шляхтича або шляхтанку пограбував, то його мають судити згідно з артикулу цього ж розділу, а вкрадене повернути: за коня – коня, за вола – вола, за корову – корову, і за всяку тварину, яку вкрав, має віддати тварину, або заплатити за неї ціну її вартості.

Розділ чотирнадцятий – про злочинство усякого стану

Артикул 1. Про спійманого з доказами слугу або чийогось підданого – куди мають привести. Коли б хто-небудь чийогось слугу, боярина, людину тяглу або челядника невірного з якимось доказом, речами краде ними, спіймав би ... у будинку його, або ж у полі, або на дорозі, але б тільки на землі пана тієї людини, тоді таку людину має вести до пана його, чий він буде, до того двору, до якого та людина належить. А кому б вдалося чийогось слугу спіймати з доказом не у помісті пана його, а десь у іншому місці, на дорозі або на чужій землі, або у містечку, у селі іншого пана, а буде те у місті нашому, де немає судової ради і не у торговий день, або у селі нашому – такого сторона-скаржник має вести куди захоче – або до ради нашої господарської городської того повіту, або до пана його. І коли по веде до пана, привівши його з доказом до того пана, а того не буде, то до урядника, тіуна його, а де урядника не буде і тіуна, то до дружини або дорослого сина, має просити поступити по справедливості, а той пан, а коли він буде відсутній, то панський урядник має справедливість учинити не пізніше ніж через два тижні у відповідності із цим Статутом; а коли справа дійде до зводу, тоді звід має бути вчинений у тім же місці таким же чином... А коли б той пан або урядник його справедливість не учинив, або діяв не у відповідності із звичаєвим правом, завдав кривди стороні-скаржнику, тоді, будучи на раду нашу судову покликаний, по винен сам перед радою нашою постати і того, у злочинстві звинувачуваного, доставити, а рада наша за їх показаннями має роз-

судити і винного, у відповідності із правом, покарати має. Якби той злодій утік від свого пана, або пан докази злочину втратив і перед судом нашим злодія не поставив, тоді він сам або його урядник має присягнути, що той злочинець втік, а докази зникли із-за недосвідченості або недбалості його; після такої присяги стороні-скаржнику він має заплатити, присягнувшись або навівши інші докази, що докази зникли. А коли злочинець той звинувачується у злочині, за який мають карати на горло, то потім де б його не спіймали, мають скарати на горло. Якщо б звинувачуваного у злочині привели до пана або дому шляхетського, пан або урядник його, тіун чи хтось інший стороні-скаржнику, вознику та іншим відмовив би у розгляді справи і звинувачуваного у злочині не захотів би забрати – таку людину стороні потерпільій треба вести до ради нашої судової гродської і там, на раді нашій, шукати справедливості

Артикул 23. Про дружин і про дітей, які скористалися краденими речами. А коли б у домі знайшли докази і при цьому присутні були дружина і діти, і користувалися такими речами, знаючи, що вони крадені, тоді вони повинні відшкодувати збитки, недостачу віддати, а самі мають бути головами видані, але не у вічну неволю, а виробити одну копу, як ті, що закупами були; а той злодій, що крав, має бути на горло скараний.

Текст подано за: Історія держави і права України: підручник. / В.М. Іванов. К.: КУП НАНУ, 2013. С. 196–205.

Постанова польського сейму про роздачу земель на Україні магнатам і шляхті (1590 р.)

Вказали нам коронні чини, що від значних у наших державах просторів пустих земель, розташованих на кордоні за Білою Церквою, ніякої користі нема ні громадської, ні приватної, от же, як ці землі можна було б перетворити в корисні, аби не лежали, пусті. Тому, внаслідок даного нам від усіх чинів дозволу, встановлюємо, що будемо вважати себе вільними в роздачі в цьому розумінні тих пустирів на вічність особам шляхетського стану, вислуженим перед нами і Річчю Посполитою, на розсуд і волю нашу....

Текст подано за виданням: Історія держави і права України: підручник. / В.М. Іванов. К.: КУП НАНУ, 2013. С. 205–206.

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ З ТЕМИ № 6.

ЗАПОРІЗЬКА СІЧ, ЇЇ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ ТА ПРАВО

ПЛАН

Вступ.

- 1. Запорізьке козацтво: генезис, характерні риси та особливості.**
- 2. Особливості військового, адміністративно-територіального та суспільно – політичного устрою.**
- 3. Судовий устрій та судова практика.**
- 4. Козацьке звичаєве право. Джерела права.**

Висновки.

Вступ

Існування Запорізької Січі справило найпомітніший вплив на формування козацького устрою та права в Україні. Владно-судові інституції, які витворилися й функціонували на Запорожжі, увібрали в себе тогочасні загальноукраїнські устроєві моделі й правові норми. Ці організаційні форми відроджувалися з тих основних клітин громадського ладу, які зцілилися в часи упадку української державності, й виростали з них поволі, особливо на запорожськiм низу.

Виникнення козацтва допомогло консолідувати українців в боротьбі проти численних ворогів, які в XV–XVII ст. неодноразово намагалися завоювати українські землі. Утворивши свою козацьку християнську республіку на низу Дніпра, за порогами, козаки вважали основним своїм завданням боротьбу з турецько-татарською агресією, а згодом, з кінця XVI ст., починаються козацьке селянські повстання і тривалі війни проти польсько-шляхетського панування на Україні, що завершилися національно-визвольною війною 1648–1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького і приєднанням українських земель до Московського царства.

1. Запорізьке козацтво: генезис, причини, джерела формування, соціальний склад, характерні особливості.

Перші письмові згадки про козацтво.

Слово «козак» – тюркського походження і означає вільного кочівника, вільну людину.

Вперше термін «козак» на письмі згадується:

- у «Таємній історії монголів» (укладена 1240 р.) – (з тюркської – «одинокій», «схильний до завоювання»);
- у XVI ст. – рукописна збірка середньовічних робіт і текстів, присвячених половецькій (куманській) мові «Кодекс Кумані» (1303 р.) («варта», «чота») та в додатку до грецького збірника житій святих «Синаксарі».

Документальні відомості – дипломатичне листування Молдови, Валахії, Польщі, Кримського ханства 1489, 1494, 1499 рр.

Хронікальні відомості:

- «Хроніка Польська» Марціна Бельського (1494–1575 рр.); «Хроніка Польська» Йохима Бельського (1575–1598 рр.);
- «Хроніка» Самуеля Кушевича (1607–1660 рр.)

1492 рік – перша згадка про дії козаків-християн, які в пониззі Дніпра під фортецею Тягиня напали на турецьке судно.

Основні теорії, що пояснюють походження козацтва:

- «хозарська» – ототожнює козаків з народами степу («хозарами»);
- «чорно-клубуцька» – нащадки тюркського плем'я «чорних клубуків»;
- «черкеська» – міграція в Подніпрв'я черкесів, які до того проживали в Тмутаракані;
- «татарська» – злиття татарського елемента з місцевим населенням;
- «автохтонна» – козак – спадкоємець вічових громад Київської Русі;
- «болохівська» – болохівці – добровільно прийняли протекторат Орди після встановлення монголо – татарського іґа;
- «бродницька» – генетичний зв'язок зі слов'янським степовим населенням періоду Київської Русі – «бровниками», які жили у пониззі Дунаю;

- «уходницька» – утворення на Наддніпрянщині громад вільних озброєних людей, котрі прибували сюди на промисли;
- «захисна» – козаки з'явилися у зв'язку з необхідністю захисту південних кордонів від набігів татар;
- «соціальна» – посилення соціально – економічного, політичного, національного і духовного гніту українства.

Водночас, жодна з цих теорій не може самостійно пояснити виникнення та формування козацтва.

Причини виникнення козацтва.

Економічні – існування великого масиву вільної землі у порубіжжі між хліборобською та кочовою цивілізаціями; колонізація вільних земель Подніпров'я і Дикого поля (степів за Дніпровськими порогами); досвід освоєння південних територій уходниками, добичниками та іншими категоріями населення.

Політичні – цілеспрямована політика польської прикордонної адміністрації поставити козацтво на службу для охорони південних кордонів від татарської небезпеки.

Соціальні – посилення феодальної експлуатації українського населення польсько-литовськими феодалами, прогресуюче закріпачення селянства.

Національно-релігійні – політика колонізації українського населення; наступ католицької церкви на права православних.

Стратегічні – зростання зовнішньої загрози, нагальна потреба захисту від нападу турків і татар; природне прагнення людей до міграції у пошуках кращого, до самозбереження, самоствердження, самореалізації.

Джерела формування – українське козацтво, як вільне військово-промислове об'єднання сформувалося з усіх станів і прошарків тогочасного суспільства:

- **селянство** на права і свободу якого посягала польська шляхта, тому увібрало в себе волелюбні риси українського національного характеру.
- **«уходники»** – місцеве подніпровське населення, що продовжувало жити на території Південної України та Середнього Подніпров'я; вони утворювали громади вільних людей на чолі з отаманом, котрі йшли в степи за рибою, бобрами, сіллю, дикими кіньми, іншою здобиччю;
- **втікачі** – невдоволені існуючими в Литовсько-Польській державі порядками, які намагалися вийти з-під важкого соціально-еконо-

мічного і національно-релігійного гніту, рятуючись від закріпачення, втікали в малозаселені вільні землі степової України;

- **військово-службова верства** – необхідність оборони південного порубіжжя потребувала створення при старостах спеціальних збройних загонів, як правило, з дрібної шляхти;

- **українське боярство, міське населення, дрібна шляхта, міська адміністрація.**

Соціальний склад козацтва.

Реєстрове – прийняті на державну службу козаки, яких заносили до окремого списку (реєстру), володіли привілеями:

- ане підлягали юрисдикції землевласників та місцевих адміністративних рівнів;
- мали власні суди;
- звільнялися від податків;
- право володіння, користування, розпорядження землею;
- свобода займатися промислами, володіти шинками, наймати робочу силу.

Запорізькі (січове товариство):

- козаки, які проживали в пониззі Дніпра в межах військово-політичної організації Запорізька Січ;
- створювали общини – коші на чолі з отаманом;
- статус недержавних людей;
- поділялись на старшину та рядових козаків («сіромашня»).

Низові (запорізьке посільство):

- сімейні («волосні») козаки, вважалися підданими січовиків, поступове заселення козаками хуторів, сіл, містечок півдня, Київщини, Переяславщини, Брацлавщини;
- мали не чітко визначений правовий статус;
- займали середнє становище між вільними селянами та шляхтою;
- поділялись на заможних і бідних.

Особливості козацтва як нової політичної сили:

- козацтво засвідчило новий рівень політичної самосвідомості народу;
- політична структура козацтва у формі Запорозької Січі стала ядром боротьби за національне визволення;
- українці в особі козаків повернулись на міжнародну політичну арену як захисники християнського світу від мусульманської загрози.

Таким чином, протягом XV–XVI ст. у суспільстві формується нова соціальна верства – козацтво, яка виникла як опозиція, як виклик існуючій системі, як нова еліта, що претендувала на роль політичного лідера і владу. За правовим статусом усі козаки були рівними, але за соціальним існувало істотне розшарування.

2. Особливості військового, адміністративно-територіального та суспільно – політичного устрою.

Запорізька Січ, як термін.

Запорізька – тому що Січ була пониже або «за» дніпровими порогами.

Січ – походження спірне. Історики зазвичай вважають термін етимологічно *тотожним із «засікою»* (штучна перешкода із повалених дерев, влаштована в оборонних цілях; табір, обнесений частоколом).

Розташування Запорізької Січі.

У середині XVI ст. в умовах постійної боротьби проти татарсько-турецької агресії козацтво під проводом волинського магната Дмитра Вишневецького створило за дніпровими порогами першу систему укріплень на о. Хортиця, яка згодом перетворилася на Запорізьку Січ – військовий, адміністративний та господарський центр Війська Запорізького.

З різних причин Січ переносилася в інші місця. *Протягом свого 225-річного існування Запорізька Січ змінювала своє розташування вісім разів:*

- Хортинська Січ – 1556–1557 рр (зруйнована татарами);
- Томаківська Січ – 1564–1593 рр. (зруйнована татарами);
- Базавлуцька Січ – 1593–1638 рр.(зруйнована поляками);
- Микитинська Січ – 1639–1652 рр.;
- Чортомлицька Січ – 1652–1709 рр. (зруйнована російськими військами за наказом Петра I);
- Кам'янська Січ – 1709–1711, 1730–1734 рр (зруйнована російськими військами);
- Олешківська Січ – 1711–1728 рр;
- Нова Січ – 1734–1775 рр. (зруйнована російськими військами генерала П. Текелія за наказом Катерини II).

Після ліквідації російською імператрицею Катериною II у 1775 р. Запорізької Січі частина козаків перенесла Січ у гирло Дунаю, де вона *існувала впродовж 1775–1828 рр. під назвою Задунайська Січ.*

Вольності (володіння) запорізьких козаків становили близько 87 тис. км. (це сучасні Болгарія, Португалія, Угорщина). В останній рік

існування, населення Запоріжжя становило близько 120 тис. чоловік, із них козаків – січовиків – 15 тисяч. Як правило, десята частина із них, постійно змінюючись, служила січовою залогою, в той час як інші брали участь у воєнних походах чи займалися мирним промислом.

Умови прийняття на Січ – до січової громади приймали людей, незважаючи на расу, національність, соціальне походження. За козацькими переказами, до Січі приймали усіх, хто міг перехреститися. Згодом, доступ на Січ, за словами Д. Яворницького, став дещо обмеженим і **був можливим за наступних п'яти обставин:**

- бути вільною і неодруженою людиною;
- говорити малоросійською мовою;
- присягнути па вірність російському царю;
- сповідати православну віру;
- пройти відповідний рід навчання.

З часом на Запоріжжі сформувалася нова українська (козацька) державність, яку фахівці називають прообразом, ескізом, зародком справжньої держави.

Державність – це устрій усього матеріального і духовного буття цілого народу. Зміст державності є значно ширшим порівняно

з поняттям «держава». *Державність є своєрідним фундаментом, корінням держави, а держава, у свою чергу, є однією із складових – своєрідним вінцем державності.*

Запорозька Січ як військово-політичне утворення була фактично зародком української національної держави, продовженням державотворчих традицій українського народу, які перервалися після розпаду Київської Русі та Галицько-Волинського князівства.

Запорозька Січ не була державою в повному розумінні цього слова, але мала окремі ознаки державності, що давало можливість характеризувати її як «козацьку республіку».

Ознаки державності Запорізької Січі:

- республіканська форма правління (козацька рада);
- власна територія;
- система виборних органів влади;
- збройні сили – запорізьке вісько;
- правові звичаї,
- символіка (прапор і герб), скарбниця.

Військовий та адміністративно-територіальний устрій.

Військовий устрій.

У військовому відношенні Січ поділялась на курені (максимально їх було 38). Вони знаходились безпосередньо в самій Січі.

Курінь – військовий загін січового козацтва та одночасно адміністративно-господарська організація. Кожний курінь начисляв від 200 до 300 козаків.

Курінь ділився на сотні. Курені і сотні переважно мали назву околиці звідки приїхали засновники куреня (Чернігівський, Уманський, Полтавський), або від отаманів-засновників (Іванівський, Сергіївський, Брюховецький та ін.).

Адміністративно-територіальний устрій.

За адміністративно-територіальним устроєм вся територія Вольностей Запорізьких поділялась на паланки (від турецького «фортеця»).

На початку XVIII ст. було п'ять паланок, а впродовж 1734–1775рр. кількість коливалась від 5 до 10 (сім на Лівобережжі і три на Правобережжі).

Кожна з паланок мала свій адміністративний центр – слободу (містечко, селище), в якому розташовувався орган управління – паланкова адміністрація на чолі з полковником, якому підпорядковувалися

сотники та канцелярія та військова залога. На територіях паланок козаки займалися господарством і промислами, там же на хуторах і зимівниках проживали із сім'ями одружені козаки.

Політичний устрій – базувався на принципах козацької демократії (народовладдя в межах одного суспільного стану).

За формою правління – демократична республіка (М. Костомаров характеризував її як «християнську козацьку республіку»).

Особливість – військово-демократична республіка (народилася із військової організації).

Ознаки демократизму Запорізької Січі:

- козацтво було джерелом влади;
- принцип рівності козацтва на Січовій Раді;
- демократичні засади устрою Січі, формуванні куренів і поділі земель;
- виборність органів влади й управління.

Організаційно-управлінська структура Запорізької Січі.

* **Загальна козацька (січова) Рада** – вищий законодавчий, адміністративний, і судовий орган (право голосу на ній мав кожен запорожець; скликалася за потреби, а обов'язково – на початку січня, другого-третього дня після Великодня, 1(14) жовтня (на свято Pokрови); скликалися також ради у куренях і паланках):

• **повноваження:**

- ухвалення законів;
- внутрішні і зовнішні питання;
- вирішення питання миру й війни;
- контроль за діяльністю урядовців;
- обрання військової старшини та органів місцевої влади – паланкової або полкової старшини;
- здійснювала судочинство.

Зібрання козаків, що проводилися за їх власною ініціативою називалися «**чернецькими**», або «**чорними радами**» (стали скликатися у другій половині XVIII ст., їх рішення були обов'язковим для старшини).

* **Кіш** – виконавча влада:

- обрані Радою посадовці;
- усього була 21 посада (наприклад курінних отаманів 38, гармашів – 8, канцеляристів – 20, полкових писарів – 9);
- загалом, у владних структурах Запорізької Січі перебувало 120 осіб командно – адміністративного персоналу.

* ***Кошовий отаман (найвища посадова особа):***

- був наділений вищою військовою, адміністративною, судовою і духовною владою;
- головнокомандувач збройних сил;
- військовий комендант Січі.

Обставини, які обмежували владу кошового отамана: щорічний звіт про свою діяльність на загальній козацькій (січовій) раді; право козаків в любий час зібрати раду і зажадати дострокового звіту отамана; річний строк перебування на посаді.

При кошовому отамані діяла група радців – дорадчий орган – на довічних засадах входили козацькі старійшини, авторитетна військова та курінна старшина у відставці.

* ***Військовий суддя (друга посадова особа):***

- в разі відсутності кошового отамана виконував його повноваження як «наказний (тимчасовий) отаман»;
- відповідав за судочинство, козацьку скарбницю та артилерію.

* ***Військовий писар (обирався з найбільш освічених козаків):***

- видав канцелярією (підготовка і надсилання розпоряджень січового керівництва на місця, листуванням);
- вів рахунки.

* ***Військовий осавул:***

- контроль за порядком на Січі;
- організація виконання судових рішень, ухвал військової ради, наказів кошового отамана;
- проведення дізнань по вчинених злочинах;
- забезпечення продовольством, розподіл продуктів та платні між козаками;
- охорона кордонів Запорозької Січі.

* ***Курінні отамани – мали статус військової старшини:***

- зарахування до куреня новоприбулих козаків;
- підтримання порядку і дисципліни серед козаків і на території куреня;
- забезпечення підвладних козаків усім необхідним;
- слідкував за збереженням і розподілом куреневої скарбниці та майна.

* ***Середня ланка виконавчої адміністрації.***

- ***Військовий (кошовий) довбиш*** – збір на раду; виконання судових рішень; стягнення податків і торговельного мита).

- **Військовий пушкар** – відав артилерією; підпорядковувалась військова в'язниця.
- **Військовий тлумач** – виконував обов'язки перекладача.
- **Кантаржсей** – слідував за дотриманням еталону мір і ваг.
- **Булавничий, бунчуковий та хорунжий** – персонально відповідали за збереження булави, військового прапора (хоругви) та бунчуків, що були символом влади кошового отамана.
 - * **Нижча ланка козацької адміністрації.**
 - **Похідна старшина** – похідний полковник (керував значною частиною козацького війська (полком), або декількох загонів січовиків), полковий осавул, полковий писар – у воєнний час здійснювали охорону передових рубежів «вольностей» Війська Запорозького.
 - **Паланкова старшина** – полковник, осавул, писар, підосавул і підписарій (обиралися щорічно на загальній військовій раді).
 - Влада паланкової старшини поширювалася на козаків, котрі мешкали поза межами Січі, – в паланках, по слободах та зимівниках.
 - **Повноваження паланкового полковника – прирівнювалася до повноважень кошового отамана:**
 - військова та адміністративна влада на території паланки;
 - вирішення питань покарання козаків, включаючи й смертну кару;
 - формування і направлення у прикордонні райони козацьких сторожових роз'їздів, які здійснювали там військову розвідку;
 - інформування керівництва Коша про становище, що склалося на кордонах Запорозької Січі.

4. Судовий устрій та судова практика.

Характерні риси судового устрою та судового процесу Запорозької Січі

Кількість судових інстанцій у Запорозькій Січі не була чітко визначена та законодавчо унормована

Судові функції на Січі виконували всі представники козацької старшини: кошовий отаман, військовий суддя, довбуш, паланковий полковник, курінний отаман, а іноді й весь Кіш

Судова система на Запоріжжі не розрізняла кримінального процесу від цивільного.

Судова система – базувалася на принципах демократичності, безпосередності, змагальності, колегіальності, що служили запорукою дотримання в суді особистих прав козаків:

- **Паланковий суд або суд паланкового полковника:**
 - суд першої інстанції; діяв на всій території паланки;
 - справи розглядалися колегіально у складі паланкового полковника, осавула, писаря, обраних на три роки;
 - в основному розглядав цивільні справи та справи про злочини, за які передбачалися незначні покарання.
- **Курінний суд або суд курінного отамана:**
 - суд другої інстанції, компетенція якого поширювалась на територію куреня;
 - розглядав апеляційні справи з паланкового суду;
 - очолював курінний отаман.
- **Суд військового (генерального) судді:**
 - суд першої інстанції з тяжких кримінальних справ;
 - вироки його могли бути оскаржені в суді кошового отамана або до загальної козацької ради.
- **Суд кошового отамана:**
 - юрисдикція його поширювалась на всю територію війська Запорізького;
 - його вироки були остаточними і оскарженню не підлягали;
 - мав право помилування та перегляду вироку в бік його пом'якшення.
- **Суд козацької ради:**
 - вища судова інстанція Запорізької Січі, що збирався кошовим чи наказним отаманом для вирішення найрезонансніших справ;
 - вирок виносився голосуванням чи підкиданням шапок усього козацького загалу та паланкових козаків.

Судова практика

- **Особливості** – не розрізняла кримінального процесу від цивільного.
 - **Попереднє слідство по кримінальних справах** – проводилося членами суду.
 - **Збір доказів** – здійснювався осавулами на місці вчинення злочинів (складали протоколи і передавали їх на розгляд суду).
 - **Під час слідства підозрюваних у вчиненні злочину арештували і ув'язнювали** в спеціальні пушкарні або спеціально вириті ями.

- До винесення вироку обвинувачених могли *передати на поруки* рідних.
- *Як у незначних кримінальних, так і в цивільних справах суд намагався дійти до примирення обох сторін* (якщо сторони не бажали примирення, то військовий суддя (або кошовий отаман) нерідко «заохочував» учасників судового процесу дубовими кийками).
- *Оголошення вироку у кримінальних справах* – здійснював *довбуш*. Крім того, він вказував місце покарання.
- *Існування інституту помилування або пом'якшення покарання* (наприклад, аміна смертної карм на побиття киями). Помилування здійснювалось козацькою радою.

Види доказів:

- *зізнання обвинуваченого;*
- *письмові документи: розписки, векселі;*
- *показання свідків;*
- *речові докази;*
- *висновки експертів;*
- *свідчення отримані під час тортур.*

Судові функції виконувала військова старшина.

Судові повноваження військової старшини.

Курінні отамани та паланкові полковники – виконували судові функції відповідно у куреня та паланках. *Обсяг повноважень* – розглядали різні суперечки сторін і, маючи велику силу й авторитет, виносили вироки, в тому числі карали винних тілесно.

Військовий суддя – на нього покладалися основні функції щодо здійснення правосуддя, безпосередньо розглядав кримінальні й цивільні справи.

Кошовий отаман – вважався вищим суддею, мав право остаточного рішення у тяжких кримінальних справах.

Військовий писар – викладав присуд кошового отамана або старшини на раді, сповіщав учасників процесу.

Військовий осавул здійснював оперативно-розшукові заходи по затриманню злочинців, проводив дізнання, попереднє слідство та організував і контролював виконання судових вироків, розглядав на місцях незначні скарги.

Військовий довбшиш – доставляв на Січ затриманих злочинців, приковував засуджених до ганебного стовпа, був приставом при екзекуціях

Військовий пушкар – здійснював нагляд за злочинцями, що чекали на суд, був наглядачем військової в'язниці.

4. Козацьке звичаєве право. Джерела права.

Козацьке звичаєве право формувалося умовами життя і природними потребами козацького співтовариства. Крім того формування козацтва як нової суспільної верстви викликало необхідність вироблення правових норм, які б регулювали відповідні сфери життєдіяльності козацької громади.

Козацьке звичаєве право – сукупність правових звичаїв, що сформувалися і діяли на території Запорізької Січі, регламентували демократичні засади формування органів влади і управління, судочинство, організацію війська і правила воєнних дій, порядок землеволодіння і землекористування, укладання окремих видів договорів, види злочинів і систему покарань.

Основна ідея козацького звичаєва права – соціальна рівність усіх членів суспільства (для козаків ним передбачалися «вольності», які мали «предки и отци их»).

Характерні риси козацькогозвичаєвого права:

- **суворість** – суворі покарання за порушення запорозьких порядків;
- **корпоративність** – з метою захисту військово-політичної організації запорожців, воно встановлювало різний правовий статус соціальних груп Запорізької Січі:
 - січовиків – постійно проживали на території Запорізької Січі;
 - сиднюків (гніздюків) – козаків, що проживали в паланках;
 - посполитих – селяни, піддані Війська Запорізького, які за користування землею платили податок Кошу;
 - сторонні особи.
- **домінуюча роль «публічного права»** – виступало як своєрідний військовий статут, який регулював найважливіші суспільні відносини запорозької громади, військово – адміністративний устрій, основні соціальні цінності січовиків – волю, побратимство і демократизм, воєнні справи, порядок володіння і користування землею, угіддями, спільним рухомим і нерухомим майном, порядок судочинства, відповідальність за злочин та ін.;
- **обрядовість** – різноманітна, змістовна й образна вона надавала звичаєвому праву характер життєвості і публічності, викликала увагу до судового процесу як зацікавлених осіб так і громадськості;

сприяла збереженню в народній пам'яті звичаєвих норм; засвідчувала правильність вживання звичаїв і підносила правотворчість народу.

- **усна форма вираження правових норм** (у більшості випадків) – запорозькі козаки не мали писаних законів, а діяли виключно на підставі «стародавніх звичаїв, словесного права і здорового глузду».

Причини тривкості козацьких правових традицій і відсутності писаних норм права:

- історія запорозьких козаків мала незначний історичний період (сер. XVI ст.–1775 р.), впродовж якого вони не встигли систематизувати звичаєве право і оформити у письмовій формі;
- життя козаків минало в походах і війнах, що не сприяло розробленню нормативно-правових актів;
- запорожці не бажали ймовірного обмеження наявних прав і привілеїв писаними законами.

Основні риси цивільного права.

- Звичаєве право запорожців установлювало порядок володіння й користування землею та іншим нерухомим майном.

- Земля на праві займанщини належала винятково козацтву і була спільною власністю Війська Запорозького та перебувала в повному розпорядженні Коша.

- Козаки й посполиті – піддані Війська Запорозького могли отримати землю в користування. Претенденти на земельну ділянку обирали її самостійно і одержували засвідчений Кошем документ на право користування нею.

- Земельні угіддя запорожців розрізнялися за багатством тваринного світу; кращими визнавалися землі розташовані далі від південних кордонів.

- З метою уникнення непорозумінь щодо володіння землею, на Січі щороку проводилися жеребкування із визначеним порядком: 1) курені; 2) старшина; 3) духівництво; 4) одружені козаки та інші.

- У запорожців існували дві категорії земель, які мали різний правовий статус:

- до першої належали мисливські та рибальські угіддя, сіножаті, пасовища (підлягали перерозподілу);
- до другої належали вільні землі, якими, за дозволом Коша, міг довічно володіти і користуватися кожен бажаючий із козаків і посполитих.

Кримінально-правові норми.

Козацьке звичаєве право виокремлювало наступні види злочинів:

- *злочини проти життя* (найтяжче – вбивство козака);
- *військові злочини* (найтяжчі – зрада, дезертирство, невиконання наказу, пияцтво під час походу);
- *службові* (зловживання службовим становищем, розкрадання скарбниці);
- *проти порядку управління й суду* (непокора органам військово-адміністративної влади, підроблення документів, кривоприсяга й кривосвідчення в суді);
- *проти особи* (вбивство, заподіяння тілесних ушкоджень, побіи, образа, насильство);
- *майнові злочини* (крадіжка або приховування краденого, розбій, неповернення боргу, знищення чужого майна; розрізняли особисту крадіжку та крадіжку майна всього товариства);
- *проти моралі і релігії* (статеві збочення, «зганьблення жінки не по пристойності», блуд, приведення на Січ жінки, перелюбство).

Види покарань.

- * *Смертна кара:*
 - *проста* – розстріл (практикувався рідко і застосовувався лише до рецидивістів), повішення, відтинання голови, утоплення;
 - *кваліфікована* – четвертування, колесування, повішення за ребро, закопування живцем, заливання в горло розпеченого заліза (не застосовувалася щодо вагітних жінок, дівчат до 13 років, хлопців до 18 років, людей похилого віку (понад 70 років); мали публічний характер і здійснювалися за участі громади;
- * *Тілесні покарання:*
 - *болючі* – побиття киями, батогами;
 - *калічення* – відрізання вуха, носа, язика, кінцівок, таврування злочинця (застосовувались рідко).
- * *Вигнання з Січі.*
- * *Позбавлення волі* – арешт (перебування у камері, сараї) або ув'язнення (в земляній ямі). Термін – від 4 тижнів до 1 року або «до покарання».
- * *Ганебні* – публічне побиття кийками біля ганебного стовпа; приковування до гармати.
- * *Майнові* – штрафи, конфіскації.

Висновки

Запорізька Січ як протодержавний політичний та соціальний інститут, а також військова організація українського козацтва – видатне явище в історії української державності і права. Вона стала зародком нової української державності.

Козацька форма державності мала свої особливості, що відрізняло її від інших держав тогочасності. По-перше, вона виникла на морально-психологічному підґрунті, а не на етнічному. Людей об'єднала не державна влада, а сила духовної спорідненості. По-друге, Січ була дещо деформованим варіантом державності: економічний сектор поступався у своєму розвитку потужній військовій сфері. Була відсутня власна розвинена фінансова система, інфраструктура, міста. Відтак, Запорізька Січ так і не змогла стати справжньою державою через ряд внутрішніх недоліків, як невиконання демографічних, господарських та культурних функцій.

Козацька держава залишила вагомий слід у процесі українського державотворення і відіграла винятково важливу роль у національно-визвольній боротьбі українського народу, в розвитку збройних сил України та військового мистецтва, в освоєнні та заселенні степових просторів Центральної й Південної України.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Поясніть, у чому полягало значення козацтва як військової сили на прикордонні Великого князівства Литовського і Степу.

2. Поміркуйте, чому на Запорозькій Січі сформувалася саме республіка – демократична організація влади.

3. За допомогою додаткових джерел дізнайтеся, як змінювалося місце розташування Запорозької Січі протягом періоду її існування (1556–1775 рр.). Поміркуйте, що могло впливати на рішення козаків переносити Січ.

4. Уявіть, що козаки користувалися соціальними мережами, і на основі здобутих знань створіть ілюстровані історії про життя козаків.

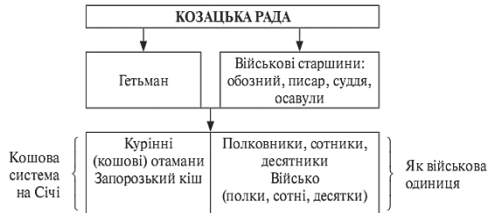
5. Що це за предмет?

Був на озброєнні в рицарів Середньовіччя, татар, поляків, а через них – у запорозьких козаків.

Являється символом влади гетьмана.

Втрату його для запорозького війська прирівнювали до втрати військового прапору

6. На основі схеми і тексту лекції охарактеризуйте політичний устрій Запорозької Січі. Назвіть органи січового правління.

Управлінням військовими, адміністративними, судовими, господарськими і навіть духовними справами всього Війська Запорозького відала військова старшина:

На чолі Запорозької Січі стояв кошовий отаман-хто це, як обирався та які повноваження мав?

Другою за ієрархією посадовою особою на Січі був військовий суддя-які повноваження він виконував?

Військовий писар відав:

Значний обсяг робіт виконував військовий осавул, які?

У військовій начальницькій ієрархії після січової старшини йшли курінні отамани. Які їх обов'язки?

Важлива роль у системі військово-адміністративного управління Січі належала військовим служителям: довбишу, пушкарю, товмачу, кантарджію, шафарю. Які повноваження вони мали?

Окрему частину військових чиновників становили булавничий, бунчуковий та хорунжий За що вони відповідали?

7. Організація судової влади в Запорізькій Січі.

Чинними на Запорожжі були такі судові установи:

а) Паланковий суд або суд паланкового полковника. Вважався судом першої інстанції. Його компетенції та склад?

б) Курінний суд або суд курінного отамана – суд другої інстанції. Які справи він розглядав?

в) Суд військового (генерального) судді. Які справи розглядав та хто входив до його складу?

г) Суд кошового отамана. Яку юрисдикцію здійснював?

д) Суд козацької ради -це?

Література

Основна

1. Єрмолаєв В.М. Історія держави і права України: підручник. Харків: Право, 2021. 472 с.
2. Історія держави і права України [Текст]: підручник / [Бандурка О.М. та ін.]; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О.М. Бандурки; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків: Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2019. 447 с.
3. Історія держави і права України. Курс лекцій / В.М. Щербатюк (кер. автор. кол.). П.П. Захарченко, О.В. Кузьминець та ін. Київ: Видавництво «Фенікс», 2018. 496 с.
4. Історія держави і права України [Текст]: підручник / О.І. Нелін. Київ: Київський університет, 2016. 717 с.
5. Кульчицький В.С. Тищик Б.Й. Історія держави і права України: підруч. для студ. вищ. навч. закл. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2017. 624 с.
6. Історія держави і права України [Текст]: акад. курс: підручник / проф. Б.Й. Тищик, проф. І.Й. Бойко; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Київ: Ін Юре, 2015. 807 с.

Додаткова

1. Історія держави і права України: навч. посіб. / Трофанчук Г.І. К.: Юрінком Інтер, 2023. 568 с.
2. Історія держави і права України [Текст]: навч. посіб. / Мало-жон О.І.; Міжнар. акад. фундам. основ буття, Міжнар. фонд акад. П.П. Михайленка. Київ: Аванпост-прим, 2014. 183 с.
3. Історія держави і права України [Текст]: [навч. посіб.] / І.А. Демешко. Дніпропетровськ: Адверта, 2015. 209 с.
4. Історія України і її державності: осучаснений погляд [Текст]: навч. посіб. / Микола Михайлуца, Олена Шипотілова; Одес. нац. мор. ун-т, Навч.–наук. мор. гуманітар. ін-т. Херсон: Олді-плюс, 2018. 173 с.
5. Історія держави і права України [Текст]: курс лекцій / [В.М. Щербатюк та ін.]; за ред. д-ра іст. наук, проф. В.М. Щербатюка; Нац. акад. внутр. справ. Київ: Фенікс, 2018. 495 с.
6. Історія держави та права України [Текст]: навч.–метод. посіб. для курсантів та студентів ден. форми навчання / В.М. Пекарчук, В.С. Олійник; Акад. Держ. пенітенціар. служби. Чернігів: Акад. ДПтС, 2018. 151 с.

7. Історія держави і права України [Текст]: посіб. для підгот. до іспитів / В.І. Орленко, В.В. Орленко. Вид. 5-е, стер. Київ: Паливода А.В. [вид.], 2013. 162 с.
8. Історія держави і права України [Текст]: посіб. для підгот. до іспиту / Д.А. Шигаль. Харків: Право, 2017. 249 с.
9. Історія держави і права України: практикум [Текст]: навч. посіб. для курсантів, студентів, слухачів ВНЗ МВС України / М.Ю. Бурдін [та ін.]; [за ред. М.Ю. Бурдіна]; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків: Бровін О.В. [вид.], 2017. 443 с.
10. Історія держави і права України: навч.– метод. посібник / А.Є. Шевченко, С.В. Кудін. Вінниця: ТОВ «Твори», 2020. 688 с.
11. Історія держави і права України. Словник термінів і понять / В.В. Щукін, Н.В. Сугацька, А.М. Павлюк. Київ: Кондор, 2011. 284 с.
12. Історія держави і права України: термінологічний словник. / Є.С. Дурнов. Ю.В. Кривицький. Ю.В. Сокур Ю.В. Київ: Гельветика, 2019. 190 с.
13. Андреев Д.В. Судова система Запорозької січі (XVII–XVIII століть) як феномен національної правосвідомості (філософсько-правовий аспект): автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.0012 «Філософія права»/ Нац.акад. внутр. справ. Київ, 2002. 19 с.
14. Белей І. Демократичне урядування в козацькій республіці. Вісник державної служби України. 2010. № 3. С. 64–70.
15. Богдан Хмельницький, Іван Виговський, Петро Дорошенко, Іван Мазепа / І.А. Коляда та ін. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2012. 470 с.
16. Василенко С.Д. Українська геополітика часів козацько-гетьманської держави. Трибуна. 2002. № 3–4. С. 34–37.
17. Гамбург Л. Формування судової компетенції гетьмана і старшинських рад в козацькому судоустрої Війська Запорозького. Право України. 2005. № 1. С. 115–119.
18. Голобуцький В.О. Запорізька січ в останні часи свого існування (1734–1775 рр.): монографія. Дніпропетровськ.: Січ, 2004. 420 с.
19. Гурбик А.О. Звичаєво-правова культура запорозького козацтва. Історія українського козацтва: нариси: у 2 т. / відп. ред. В.А. Смолій. К., 2007. Т. 2. С. 134–160.
20. Гуржій О.І., Т.В. Чухліб. Історія козацтва: держава, військо, битви. / О.І. Гуржій, К.: Арій, 2015. 479 с..
21. Заруба В.М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорізького у 1648–1782 рр. Дніпропетровськ: Ліра, 2007. 379 с.

22. Ідзьо В. Запорізьке козацтво як національна еліта в Українській державі XV–XVIII ст.: за дослідженнями академіка В. Грабовецького. Івано-Франківськ, 2014. 85 с.
23. Історія українського козацтва: нариси у двох томах. Т. 1 / відп. ред. В. А. Смолія та ін. К.: Києво-Могилянська академія. 2006. 800 с.
24. Історія українського козацтва: нариси у двох томах. Т. 2 / відп. ред. В. А. Смолія та ін. К.: Києво-Могилянська академія. 2007. 724 с.
25. Кресін О. В. Еволюція козацького судоустрою. Історія українського козацтва: нариси: у 2 т. / відп. ред. В. А. Смолій. К., 2007. Т. 2. С. 173–177.
26. Кресін О. В. Нормативно-правове регулювання козацького станового права. Історія українського козацтва: нариси: у 2 т. / відп. ред. В. А. Смолій. К., 2007. Т. 2. С. 160–173.
27. Куташев І. Політичні ідеї періоду становлення Козацької держави. Політичний менеджмент. 2007. № 2. С. 176–186.
28. Семенов В. Органи державного управління в Запорізькій Січі. Вісник Національної академії державного управління при Президенті України. 2006. № 1. С. 379–384.
29. Стороженко І. Лицарська гіпотеза утворення Запорозької Січі. Київська старовина. 2003. № 5. С. 29–46;
30. Стороженко І. Перша Запорозька (Базавлуцька) Січ кінця XVI–першої половини XVII ст. Київська старовина. 2005. № 2. С. 34–59.
31. Федущак-Паславська Г. Українська держава Козацької доби. Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2005. Вип. 41. С. 74–80.
32. Шпитальов Г. Г. Військова організація Запорізького козацтва періоду Нової січі (1734–1775). Вісник Запорізького юридичного інституту. 2008. № 3. С. 252–260. Бібліогр.: с. 260.
33. Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст.: монографія. К.: «KM Academia», 2000. 296 с.

Джерела права

1. Історія держави і права України [Текст]: хрестоматія-практикум: навч. посіб. для студентів ВНЗ України напряму підгот. 6.030202 «Міжнародне право» / О. А. Гавриленко, І. А. Логвиненко, Л. В. Новікова; Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2015. 346, [1] с.

ПЕРШОДЖЕРЕЛА

Ординація Війська Запорозького 1638 р.

Через те, що єдиним нашим бажанням у справі управління державами є знайти такі способи, з яких наші вірнопіддані завжди переконалися б у нашій королівській ласці, але оскільки козацька сваволя так розгнуздалася, що для приборкання її довелося рушити наші війська і битися з козаками, і з благословення бога як володаря всіх воєн розгромити і уразити їх, відвернувши цим страшну небезпеку від Речі Посполитої, – тому на вічні часи позбавляємо козаків старшинства, всяких старовинних судових установ, права, доходів і інших відзнак, набутих ними за вірні послуги від наших предків і тепер внаслідок заколотів утрачених, і бажаємо тих, кого в живих зберегло воєнне щастя, мати в стані простого народу, оберненого в хлопів.

Реєстровим же козакам, число яких Річ Посполита визначила на своїй службі тільки 6 тисяч і які змирилися перед нами і Річчю Посполитою, ми встановлюємо таку військову організацію, згідно з постановою цього сейму.

На місце старшого, який більше не буде (вибиратись) з-посеред козаків, ми будемо ставити старшого комісара, від і сейму до сейму, за рекомендацією гетьманів, людину, яка була б народжена в шляхетському стані, в лицарській справі досвідчена, підтримувала б у війську лад, запобігала б всяким бунтам, була б справедлива до вбогих людей і в розпорядження гетьмана приходила б у той час і на призначене місце, де потребуватиме Річ Посполита...

Цьому комісарові мусять коритися осавули, полковники, сотники, як і все військо. Всі вони, також полковники з комісаром, мусять залежати від гетьмана, більш того: і осавулами мусять бути шляхтичі, досвідчені в лицарському ремеслі, випробуваної доблесті віри. Сотники і отамани можуть обиратися з самих козаків, добре заслужених перед нами і Річчю Посполитою, і людей лицарських. Резиденція комісара мусять бути в Трахтемирові, як у центральному пункті. Полковники мусять перебувати кожний при своєму полку, причому не відлучатися з своїх місць, хіба на законній підставі і то з відома коронного гетьмана.

Полки з своїми полковниками повинні ходити по черзі на Запоріжжя для охорони тих місць і щоб перешкодити татарським перехо-

дам через Дніпро. Треба невпинно стежити, щоб козацька вольниця не ховалась по островах і звідти не чинила б походів на море. Разом з тим жоден козак не повинен наважуватись ходити на Запоріжжя без паспорта комісара; спійманий комендантом козацьким, він підлягає смертній карі.

При виході українського війська в поле повинен також одночасно виходити і комісар з двома полками за межі волості, особливо коли немає виняткової небезпеки, і там, розташувавшись коло Чорного шляху, чинити опір татарським роз'їздам. В разі великої небезпеки він мусить з'єднати все військо і піти з ним туди, куди направить його гетьманський наказ.

Призначаємо також іменем нашим і Речі Посполитої комісарів для визначення осілості козаків, якою повинні користуватися козак на вічні часи з тим, щоб не було щорічних приписок на шкоду Речі Посполитій і зменшення доходів з наших маєтків.

Козаки реєстрові ніким не повинні бути обтяжені як щодо земель, так і особисто. Наші міщани, згідно з старовинними правами і заборонами, не повинні ні самі вступати в козаки, ні втягати в це своїх синів, ні навіть віддавати заміж за козаків своїх дочок під страхом кари з конфіскацією майна.

Попереджаємо і про те, щоб козаки в далеких українських місцевостях (крім Черкас, Чигирин, Корсуня, де для безпеки від поганих повинні проживати) і в інших містах на самій Україні не проживали, щоб, живучи там разом, вони не мали ніякого приводу до зборищ і далі до бунтів.

Призначаємо також комісарів сейму для того, щоб вони придивились до трахтемирівських земель і щоб землі, силою відібрані козаками, були повернуті старим володільцям.

Текст подано за виданням: Історія держави і права України: хрестоматія-практикум: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів України напряму підготовки 6.030202 – «Міжнародне право» / О. А. Гавриленко, І. А. Логвиненко, Л. В. Новікова. Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. С. 95–96.

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ З ТЕМИ № 7.

УКРАЇНЬСЬКА ГЕТЬМАНСЬКА ДЕРЖАВА: ДЕРЖАВНИЙ ЛАД, СУСПІЛЬНИЙ УСТРІЙ І ПРАВО (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII – XVIII СТ.)

ПЛАН

Вступ.

1. Формування та державний устрій Української гетьманської держави. Судова система.
2. Суспільний лад.
3. Правова система гетьманської держави. Кодифікація українського права у XVIII ст.

Висновки.

Вступ

Демократичні традиції державності військово-козачої організації, яка склалася на Запоріжжі – звичаєве права пращурів, які ототожнювали його з правдою, елементи народоправства у вигляді віча, соборності, колективізму, громадської солідарності тощо передавалися з покоління у покоління. Це надало можливість українським козакам без будь-яких додаткових теоретичних обґрунтувань, починаючи з XVI ст., створити у Подніпров'ї військово-старшинську систему організації суспільно-політичного життя, що мала всі ознаки, притаманні лише державному управлінню. Отже, Українська гетьманська держава, уявляла собою синтез різноманітних форм правління, що становило її унікальність.

1. Формування та державний устрій Української гетьманської держави. Судова система.

Національно-визвольна війна українського народу під проводом Богдана (Зіновія) Михайловича Хмельницького (1648–1654 рр.) *завершилася створенням Української національної держави, яку прийнято ще називати Гетьманською державою.*

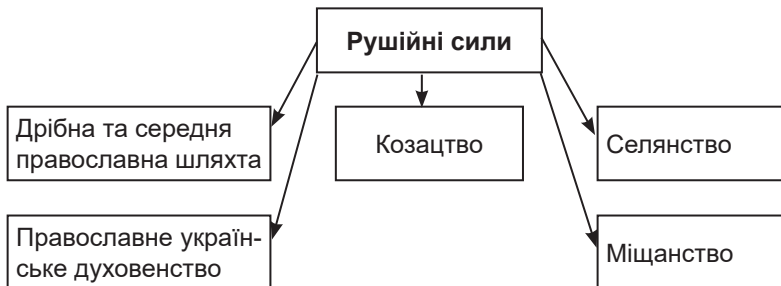
Причини, завдання та рушійні сили національно-визвольної війни 1648–1654 рр.

Причини.

- Зростання експлуатації як українського селянства так і міського населення.
- Наступ на «права і вольності» українського козацтва. «Ординація війська Запорозького реєстрового» 1638 р., внаслідок якої правлячі кола Речі Посполитої обрали курс на обмеження прав, а в перспективі на ліквідацію козацтва як стану українського суспільства.
- Незахищеність української шляхти від польських поневолювачів.
- Національний гніт, масове ополячення української еліти, прогресуюча асиміляція українського народу, загроза втрати національної ідентичності.
- Переслідування православного духовництва, національно-релігійні утиски верств українського суспільства.

Завдання

- Визволення України з під влади Речі Посполитої.
- Скасування кріпацтва і утвердження господарства козацького типу.
- Ліквідація феодальної власності на землю.
- Створення національної держави в етнічних межах України.
- Відновлення державного статусу православної церкви та скасування церковної унії.

Договори з Річчю Посполитою у формуванні української державності.

Збірівський договір (повна назва «Декларація Його королівської милості Запорозькому Війську на дані пункти супліки»),

8 серпня 1649 р.) – угода укладена між королем Речі Посполитої Яном II Казимиром з одного боку і Військом Запорозьким на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким з другого. Складається з 12 статей. Форма договору – жалувана грамота короля своїм підданим.

За умовами цього договору:

- король визнавав самоврядність Війська Запорозького, Гетьманщини, у межах Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств;
- на землях Війська Запорозького влада належала гетьману, резиденція якого розміщувалась в Чигирині. Уряди усіх рівнів на території Гетьманщини мали право займати лише православні шляхтичі;
- у контрольованій козаками Україні не мали права перебувати війська коронні. Євреї не мали права займати державні посади й бути лихварями. Єзуїти не мали права утримувати освітні заклади.
- чисельність козаків Війська Запорозького обмежувалась реєстром у 40 000 осіб; усі ті, хто не потрапив до козацького реєстру, мали повернутися до панів;
- проголошувалась амністія всім учасникам Хмельниччини, православним і католицьким шляхтичам, які примкнули до козаків і воювали проти урядових сил;
- православна Київська митрополія відновлювалася у своїх правах, а київський митрополит мав увійти до сенату Речі Посполитої. Питання про унію передавалось на розгляд сейму.

Наслідки договору:

- як Україна, так і Річ Посполита не були задоволені договором: почалися антигетьманські виступи селян і міщан, що не потрапили до реєстру;
- польський сейм схилився до силового розв'язання козацького питання і протягом 1650 р. готувався до війни з Гетьманщиною;
- *договір створив умови для формування української державності.*

Білоцерківський мирний договір був укладений між урядом Речі Посполитої і гетьманом Війська Запорозького Богданом Хмельницьким 18 (28) вересня 1651 року.

Умови договору були тяжкими для Гетьманщини. Договір мав ультимативний характер і складався з 24 статей.

Умови договору:

- кількість реєстрового війська зменшувалася з 40 тис. до 20 тис. осіб;

- козацька територія обмежувалася лише Київським воєводством;
- у Брацлавське й Чернігівське воєводства поверталася польська адміністрація; магнатам і шляхті поверталися їхні маєтки в Брацлавському та Чернігівському воєводствах, а також відновлювалася їхня влада над селянами;
- гетьман зобов'язувався розірвати союз із Кримським ханством, крім того, він позбавлявся права дипломатичних відносин з іноземними державами;
- Б. Хмельницький залишався гетьманом, але після його смерті король діставав право призначати й звільняти гетьманів;
- на Поділля, Волинь і Чернігівщину вступало польське військо;
- усю старшину й полковників мав відтепер затверджувати король;
- поляки підтверджували права православної церкви;
- проголошувалася амністія всім учасникам повстання.

Наслідком цього договору була масова втеча селян із Правобережжя на землі Московської держави – Слобідську Україну.

Проте польський сейм договір не затвердив, і це розв'язувало руки Б. Хмельницькому.

Зборівський договір як і Білоцерківська угода мали суперечливий і тимчасовий характер.

В основних рисах соціополітична структура і модель Української козацької держави, яка називалася Військо Запорозьке, або Гетьманщина, оформилася на середину 1650 року.

Ознаки Української гетьманської держави:

- наявність власної території;
- органи публічної влади;
- політико-адміністративний устрій;
- соціальна структура населення;
- військо;
- наявність фінансово-податкової системи,
- правова система і судочинство;
- міжнародні відносини.

Державний устрій

Внаслідок укладання Андрусівської угоди 1667 р. українська територія розподілялась на Лівобережну (у союзі з Росією), Правобережну (у союзі з Польщею, пізніше Туреччиною) і Запорозьку Січ, кожна зі своїм правовим статусом. *З 1663 р. Україна мала одночасно двох гетьманів: Правобережного та Лівобережного.*

Цей розкол посилювався внаслідок Андрусівського мирного договору 1667 р. між Росією та Річчю Посполитою. У 1699 р. Річ Посполита відновила своє панування над Правобережжям.

Вищі органи державної влади

* **Генеральна (військова) рада – вищий представницький орган влади в країні (1648–1750 рр.).** Аналогів у світі не було.

Повноваження:

- обрання гетьмана і генеральної старшини (позбавлення посад);
- вирішення важливих політичних, військових, судових справ;
- обговорення зовнішньополітичних справ;
- ухвалення законів.

Організаційні засади роботи:

- скликала універсалами гетьмана;
- у проведенні брали участь усі козаки, іноді делегації від міщан (селян).

* У лютому 1750 р. відбулася остання Генеральна військова рада у м. Глухів, у зв'язку з формальним обранням гетьманом України К. Розумовського.

Наприкінці XVII ст. її функції переходять до Ради Генеральної старшини.

* **Рада Генеральної старшини – виконавчо – розпорядчий та судовий апарат генерального уряду, один з представницьких вищих органів державної влади.**

Повноваження:

- у другій половині XVII ст. мала майже рівні права з гетьманом.
- вирішувала поточні адміністративно – господарські справи;
- здійснювала дипломатичні переговори;
- відала фінансами і збором податків;
- ухвалювала постанови, що мали силу законів;
- розглядала судові справи;
- висувала кандидатів на гетьмана і генеральну старшину.
- здійснювала управління і контроль за діяльністю полкових та сотенних урядів;
- за відсутності гетьмана Рада генеральної старшини перетворювалася на вищий орган управління державою.

Існувало чотири її види:

- 1) рада гетьмана з колегією генеральної старшини;
- 2) збори генеральної старшини (щодня);

3) збори генеральної старшини з участю полковників;

4) з'їзди старшин за участю козаків (крім рядових).

Рада генеральної старшини була ліквідована на початку 80-х років XVIII ст.

У XVIII ст. формувалася система двопалатного станового парламенту (рада генеральної старшини і збори усіх старшин). Проте в умовах посилення впливу монархічної Росії подальший розвиток елементів парламентаризму на українських землях був неможливим.

* **Гетьман України – правитель України, глава генерального уряду, верховний головнокомандувач.** Мав широкі владні повноваження – законодавчі, виконавчі, судові, скликав ради.

Гетьмана України обирала Генеральна (військова) рада, інколи Рада генеральної старшини. На початку XVIII ст. кандидатуру на цю посаду визначав царський уряд. Гетьман давав присягу на вірність царю і Московській державі.

Резиденції – Батурин, Чигирин, Гадяч, Глухів, Ніжин.

Гетьман приймав універсали – нормативні акти, що мали силу закону. Вони могли бути як загальнообов'язковими (для всього населення), так і спеціальними (для окремих категорій людей).

Атрибути влади (регалії, клейноди): корогва, бунчук, булава, пірнач, печатка гербова, литаври, духові труби.

Наказний гетьман – тимчасово виконуючий обов'язки гетьмана у випадках: хвороби гетьмана, відсутності у резиденції, коли посада гетьмана була вакантною, під час проведення військових операцій. Зазвичай це був однодумець гетьмана.

* **Генеральний уряд** – вищий розпорядчий, виконавчий і судовий орган держави, що обирався Генеральною військовою радою разом з новим гетьманом.

Організаційні засади роботи:

- члени уряду складали присягу;
- обіймали посаду довічно;
- звільнялися за власним бажанням або за декретом.

До його складу входили:

• **Генеральний обозний** – перша особа після гетьмана. **Повноваження:** завідував артилерією, забезпеченням війська, у разі потреби одержував повноваження наказного гетьмана, виконував дипломатичні, військові, судові та спеціальні доручення гетьмана.

* **Генеральний писар – повноваження:** вів справи гетьманського уряду, очолював Генеральну військову канцелярію, приймав іноземних послів, очолював козацькі посольства, готував тексти міжнародних договорів, зберігав державну печатку, проводив попереднє слідство, здійснював судочинство.

* **Генеральні осавули (2 особи) – повноваження:** виконували військові функції, проводили попереднє слідство і дізнання, здійснювали судочинство, відповідали за скликання Військової (генеральної) ради та забезпечували правопорядок під час її проведення. Вони були найближчими помічниками гетьмана, часто виконували обов'язки наказного гетьмана.

* **Генеральні судді (2–3 особи) – повноваження:** за дорученням гетьмана розглядали будь-які цивільні і кримінальні справи та апеляції на рішення нижчих судів; наглядали за виконанням наказів, універсалів; очолювали колегію генерального суду; могли також виконувати обов'язки наказного гетьмана, очолювати козацькі посольства, командувати військом.

* **Генеральний хорунжий – повноваження:** відповідав за охорону гетьманського прапора – короги, очолював почесний ескорт (близько 100 осіб) й охорону гетьмана, виконував дипломатичні доручення гетьмана. Іноді командував військом і проводив попереднє слідство і судочинство.

* **Генеральний бунчужний – охоронець гетьманського клейноду – бунчука,** керував відділами війська, виконував дипломатичні доручення гетьмана.

Генеральний підскарбій, обов'язки: відав державною скарбницею, очолював (1723–1781 рр.) генеральну скарбову канцелярію (у м. Глухові), що займалася збором податків, розподілом видатків.

* **Генеральна військова канцелярія – виконавчо-розпорядча установа генерального уряду, що підпорядковувалася гетьману. Очолював генеральний писар. Зосереджувала в своїх руках адміністративне, військове, судове, фінансове управління державою.**

Склад: вся генеральна старшина, крім генеральних суддів, та старші і молодші канцеляристи (близько 20 осіб).

* **Органи колоніальної адміністрації Московської держави в Україні.**

• **Посольський приказ (до 1663 р.), у складі якого існувала Канцелярія малоросійських справ.**

- **Малоросійський приказ (1663–1771 рр.)** як один із відділів державного органу Російського царства – Посольського приказу для відання українськими справами (4 дяки і до 40 піддячих).

- **Основні повноваження** – видав адміністративними, військовими і судовими справами, санкціонував вибори нового гетьмана і старшини, контролював українську церкву і духовенство.

- **Перша Малоросійська колегія (1722–1727 рр.)**.

Склад: президент, шість членів, прокурор, канцеляристи. Усі члени колегії призначалися імператором або Сенатом з числа російських офіцерів і цивільних службовців. Перебувала в Глухові. У цивільних справах підлягала Сенатові, у військових – головнокомандуючому російськими військами в Україні.

Повноваження:

- контроль за діяльністю гетьмана, Генеральної військової канцелярії;
- роздача земель російським офіцерам і козацькій старшині;
- збирання податків;
- розквартирування російських військ;
- апеляційна інстанція для українських судів.

- **Правління гетьманського уряду (1734–1750 рр.)** у складі 6 осіб – 3 представників генеральної козацької старшини і 3 представників вищого царського офіцерства, формально рівноправних, на чолі з князем О. Шаховським.

Її завдання були визначені у таємній інструкції царату главі Правління, серед них:

- компрометація гетьманської влади;
- обвинувачення її у надмірних податках та інших тягарях (насправді накладених царатом);
- зближення українців з росіянами, зокрема шляхом змішаних шлюбів;
- запобігання різноманітним зв'язкам населення Гетьманщини з правобережними українцями та поляками і білорусами;
- виступало проти самоврядування українських міст.

- **Друга Малоросійська колегія (Глухів, 1764–1786 рр.)** – вищий виконавчо-розпорядчий орган влади в системі малоросійського генерал-губернатора, створений 10 листопада 1764 р. після ліквідації гетьманства.

- Діяла у складі голови (П. Румянцев, він же генерал – губернатор Малоросії), 8 осіб (4 українці і 4 росіянина), прокурора (російський офіцер), 2 секретарів (українець і росіянин) та канцеляристів.
- **Головне завдання** – ліквідація автономії України, перепис населення, ревізія маєтностей, заборона переходу селян до іншого власника, скасування відмінностей у правовому і адміністративному устрої українських земель.

Місцеві орган влади і управління.

Адміністративна реформа 1648 р. (остаточного завершення набула за Зборівською угодою 1649 р.) – в основу покладался полково-сотенний устрій козацького війська:

- у 1649 році замість воєводств були створені окремі адміністративні округи – полки і сотні (територію підвладних гетьманові Київського, Брацлавського, Чернігівського воєводств було поділено на 16 полків, що склалися із 272 сотень; 1650 рік – 20 полків);
- всі урядові посади на цих територіях мали обіймати православні шляхтичі;
- кожен полк іменувався за назвою міста чи містечка, де знаходилась голова адміністрація;
- у XVIII ст. на Гетьманщині існувало 10 полків: Стародубський, Полтавський, Лубенський, Київський, Чернігівський, Миргородський, Ніжинський, Гадяцький, Прилуцький, Переяславський.

Органи влади на місцях – полковник і полковий уряд, сотник та сотенний уряд.

На території полку і сотні функціонували відповідно **полкові і сотенні ради**. Військово-адміністративне управління і судові функції здійснювала *полкова* (полковник, осавул, суддя, писар, хорунжий, обозний) і *сотенна* (сотник, осавул, хорунжий, писар) *старшина*.

Полковників обирала полкова козацька рада за участю представників гетьмана, іноді це робила рада полкової старшини; з кінця XVII ст. широко практикувалося призначення полковників гетьманом.

Полковник – повноваження:

- вищий воєначальник полку;
- очолював виконавчу владу на території полку;
- здійснював судові функції;
- мав право роздачі землі за службу.

Полковий уряд – полковник та полкова старшина, яка обиралася на раді полку (обозний, суддя, писар, осавул, хорунжий).

Полк поділявся на 10–15 сотен. Сотні підлягали полковому уряду. Управління ними здійснювали **сотники**.

Сотників обирала сотенна козацька рада. На нього покладалася повноваження виконавчої влади на місцях. Вибори сотника затверджував гетьман або полковник поряд з обранням практикувалося і призначення на сотенний уряд гетьманом, полковником, царськими урядовцями.

Сотник – повноваження:

- оприлюднення і негайне виконання всіх указів покової канцелярії;
- проведення ревізій населення, описів майна;
- доставка продуктів харчування;
- затримання російських селян-утікачів.

Сотник, його заступник – отаман та сотенна старшина (писар, осавул) виконували **функції сотенного уряду**.

Виконавчо – розпорядчі органи – полкова і сотенна канцелярії – відали військовими, адміністративно-господарськими, фінансовими і судовими справами, здійснювали нотаріальні функції, зосереджували діловодство полку чи сотні. **До складу полкової канцелярії входили** регент (реєнт) – заступник писаря і канцеляристи, **сотенної канцелярії – сотенний писар і канцеляристи.**

Міста – війт (затверджувався гетьманом). **Села** – сільський війт.

Городовий отаман (на території сотні) – мав широкі адміністративні, судові і військові повноваження: здійснював нагляд за додержанням порядку на території міста; забезпечував охорону міста; проводив попереднє слідство і дізнання; разом із сотником підписував акти сотенного уряду;

Городові отамани полкових міст посідали становище, вище за сотників і входили до складу полкового уряду.

У військовому відношенні сотні ділилися на курені, в адміністративно-територіальному – на села.

Їх очолювали відповідно курінний і сільський отамани. Особовий склад куреня в середньому дорівнював 20–30 козакам, в окремих випадках – до 70. До сотні входило від 10 до 20 куренів.

У 1781 р. царизмом було скасовано полково – сотенний устрій і введено губернський поділ відповідно до російського «Уложения о губерніях».

Судова система.

Етапи становлення судової системи:

- формування власної судової системи (1648–1722 рр.);
- зміни в судочинстві під впливом імперського центру (1722–1760 рр.);
- судова реформа К. Розумовського, зміни у судовій системі внаслідок ліквідації автономії України (1764 р. – кінець XVIII ст.).

Вищі суди.

* **Суд гетьмана – найвищий суд держави:**

- необмежена компетенція;
- мав право розглядати будь-яку справу нижчих судів;
- вирок оскарженню не підлягав.

* **Генеральний військовий суд:**

- суд першої інстанції у справах генеральної старшини, полковників, бунчукових товаришів;
- склад (за судовою реформою 1760–1763 рр.) – 2 генеральних судді і 10 обраних від полків депутатів; кандидатури членів суду затверджувались царем;
- розглядав земельні справи, які вирішувалися призначеними зі складу суду комісарами з виїздом на місце спору. У 1767 р. депутати були замінені постійними членами суду.

* **Генеральна військова канцелярія:**

- з XVIII ст. апеляційна інстанція для вироків Генерального військового суду у політичних і кримінальних справах;
- склад суду – гетьман і призначені ним члени суду з генеральної старшини.

* **Канцелярія Правління гетьманського уряду** – вища апеляційна інстанція для нижчих судів у 1734–1750 роках.

* **І Малоросійська колегія** – вища апеляційна інстанція для нижчих судів у 1722–1727 роках.

Місцеві суди.

• **Полкові суди (до 1763 р.):**

- суди першої інстанції для сотенної і полкової старшини і другої, апеляційної інстанції, щодо сотенних судів; у засіданнях брали участь полковник (голова), полковий суддя, представники полкової старшини і значкові товариші;
- розглядали кримінальні справи, за якими передбачалася смертна кара.

- **Сотенні суди:**

- колегіальні суди у сотенних містах;
- розглядали цивільні і кримінальні справи місцевих козаків, а також ті, в яких однією із сторін виступали представники сільської старшини.

- **Суди сільських отаманів:**

- суди першої інстанції;
- діяли колегіально на чолі з сільським отаманом за участі представників козацької громади;
- розглядали дрібні цивільні і кримінальні справи місцевих жителів та осіб, які скоїли злочини на території села.

- **Суди магістратські:**

- суди у містах, що користувалися магдебурзьким правом;
- діяли колегіально у складі бурмістра, лавників, райців і присяжних;
- апеляційна інстанція – Генеральний військовий суд.

- **Суди ратушні:**

- суди у містах, що не користувалися магдебурзьким правом;
- апеляційна інстанція – полковий суд.

- **Сільський суд (суд вїйта):**

- розглядав дрібні цивільні і кримінальні справи;
- діяв колегіально у складі вїйта, виборних представників селян.

- **Доменіальні суди:**

- суди землевласника або його управляючого над залежними селянами;
- відбувалися колегіально за участю представників громади;
- розглядали дрібні цивільні і кримінальні справи.

- **Церковні суди:**

- суди з обмеженою компетенцією;
- розглядали справи про шлюб і сім'ю та щодо внутрішнього церковного життя.

Спеціальні суди – митні, третейські, цехові, ярмаркові суди.

Судова реформа 1760–1763 рр. Судовою реформою запроваджувалися суди, які існували в Україні до 1648 р. і діяли на основі Литовського статуту.

Мета – вдосконалення системи козацьких судів, реорганізація судових установ в Україні на зразок системи, передбаченої Статутами

Великого князівства Литовського, з метою відділити судову владу від адміністративної, спростити систему апеляційних інстанцій, розділити судочинство на розгляд цивільних справ і розгляд кримінальних справ.

Територію Гетьманщини було поділено на 20 судових повітів.

У кожному з них створювалися:

- по два земські суди для розгляду цивільних справ (існували до 1831 р.);
- гродський (копний) суд – для розгляду кримінальних справ (існували до 1782 р.);
- два підкоморські суди – для розгляду земельних справ (існували до 1840 р.)

Вища судова інстанція – Генеральний військовий суд на чолі з двома судьями.

1780 року царським наказом на Лівобережжі було запроваджено загальноросійський устрій. Було скасовано Генеральний суд і в губерніях замість гродських судів було створено повітові суди.

2. Суспільний лад

Внаслідок національно-визвольної війни середини XVII ст. відбулися суттєві зміни у соціальній структурі українського суспільства.

Правове становище станів визначалося Березневими статтями Б. Хмельницького, царськими жалуваними грамотами, гетьманськими універсалами, декретами і рішеннями Ради генеральної старшини.

Соціальні стани українського суспільства (сер. XVII – XVIII ст.).

* **Панівні верстви:**

- **українська шляхта** – через свою малочисельність не створила окремого панівного стану;
- **знатне військове товариство:**
 - *бунчукове товариство* – особливо заслужені представники козацької верхівки, яких гетьман брав під свій бунчук (гетьманський знак); підлягали виключній юрисдикції гетьмана чи генерального суду;
 - *військове товариство* – до його складу входили авторитетні козаки, які залишилися за межами кількісно визначеного бунчукового товариства, перебували під військовим стягом; підпорядковувалося Генеральній військовій канцелярії, судочинство щодо них проводив особисто гетьман;

- *значкове товариство* – особи, які приймалася «під значок» (прапор, корогва), вилучалася з козацького загалу та передавалася під юрисдикцію полкової управи; право зараховувати до складу значкового товариства надавалося лише полковникам;
- *російське дворянство* – у XVIII ст. отримувало від царя землі на Лівобережній, Слобідській, а з часом і Південній Україні (князі Меншикови, Голіцини, Шаховські, Барятинські, Кантеміри, граф Румянцев та ін.);
- * **Духовенство:**
 - *біле* – за правовою ознакою ця частина духовенства наближалась до знатного товариства;
 - *чорне* – перебувало під опікою гетьманської влади.
- * **Козацтво:**
 - *реєстрове козацтво:*
 - *виборні* – заможні, боєздатні;
 - *підпомічники* – бідні, неспроможні купити військове спорядження, оскільки не мали власного господарства;
 - *підсусідки* – збіднілі, безземельні козаки, не мали майна і осілості, працювали і проживали у господарствах виборних козаків і підпомічників, які надавали їм засоби до прожиття.
 - *запорозьке.*
- * **Селянство:**
 - *посполите* – за правовим становищем були майже урівняні з козацтвом;
 - *кріпосне*
- * **Міське населення:**
 - *ремісники* – об'єднувались у цехи за фахом, тобто за видом ремесел (*ткацьке, кравецьке тощо*);
 - *купці* – об'єднані у гільдії, які вели гуртову і широку роздрібну торгівлю.

3. Правова система гетьманської держави. Кодифікація українського права у XVIII ст.

Джерела права

- * **Козацьке звичаєве право** – лежало в основі правової системи Гетьманщини, регулювало різні сфери суспільних відносин.

* **Джерела права польсько-литовського походження** – князівські і королівські грамоти, постанови Сейму, збірники, Статут ВкЛ 1588 р., що діяв в Україні до 1842 року.

* **Збірники магдебурзького права** – «Зерцало саксонів» (1536 р.), «Порядок прав цивільних магдебурзьких» (1559 р.), «Право цивільне хелмське» (1584 р.), «Артикули права магдебурзького» (1557 р.). Регулювали статус привілейованих міст. У 1831–1835 роках указом царя вони припинили чинність на Гетьманщині.

* **Акти міждержавного рівня (договірні гетьманські статті)** – ухвалювалися українськими гетьманами і козацькою старшиною з російськими царями чи польськими королями; першоосновою для них були «Березневі статті» Б. Хмельницького.

Конституція Пилипа Орлика («Договори і постанови прав і свобод військових між Ясновельможним Його Милості паном-липом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорізького, і між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорізьким з повною згодою з обох сторін») – конституційний договір гетьмана Війська Запорозького Пилипа Орлика зі старшиною та козацтвом, який визначав права і обов'язки усіх членів Війська. Укладений 5 квітня 1710 року при Бендерах (нині Молдова). під час виборів П. Орлика на гетьманство. Перший вітчизняний конституційний акт, є видатною пам'яткою національної правової думки. Це був договір між гетьманом і запорозьким військом про державний устрій в Україні після визволення з-під влади Москви. Основні положення першого українського конституційного акта, на відміну від інших тогочасних європейських держав, де панував абсолютизм, заклали міцні основи представницького врядування та парламентаризму, створювали модель вільної незалежної держави, заснованої на природному праві народу на свободу й самовизначення, модель, що базувалася на незнаних досі демократичних засадах суспільного життя.

* **Нормативні акти військово-адміністративної влади** – гетьмана і Генеральної військової канцелярії. Основний вид поточного законодавства: *універсали, ордери, листи, декрети, грамоти, інструкції*, якими регулювалися:

- *адміністративні*;
- *цивільні*; (універсал К. Розумовського 1760 р. про заборону переходу селян в інші місця проживання без дозволу їх власника);

- **земельні** (універсали про надання земель старшині «за службу» або церквам і монастирям «на молитви») відносини, підтверджувалися права власності на землю (куплену чи успадковану);

- **ордери, інструкції, декрети** встановлювали порядок розквартирування й утримання війська, проведення ревізій у полках, розгляду апеляційних справ у Генеральному суді;

- **універсали й укази Генеральної військової канцелярії** – були підзаконними актами, що конкретизували гетьманське законодавство.

- * **Нормативні акти царської Росії** (загальнодержавного російського законодавства) – грамоти, зводи, укази, маніфести; статuti; положення, регламенти.

- * **Норми церковного права** – Духовний регламент 1786 р., Монастирський регламент, Статут про чинонаступництво церковне, Постанови урядового Синоду, Постанови Патріарха, Постанови східних імператорів, записані в церковних книгах, Кормчі книги та інші.

Кодифікація українського права у XVIII ст.

Причини:

- наявність застарілих правових норм, які часто суперечили одна одній за змістом або, навпаки, дублювали одна одну;
- сподівання царського уряду за допомогою уніфікації права зблизити правові системи України і Російської імперії;
- намагання козацької старшини зрівнятися у правах із російським дворянством та, одночасно, закріпити свої права і відновити автономне становище України.

Царський указ «Рішительні пункти гетьману Данилу Апостолу» 1728 р. – створення першої кодифікаційної комісії.

Результат – 1743 рік – підготовлено збірку «Права, за якими судиться малоросійський народ». Спроба поєднати норми польсько-литовського, німецького, російського та українського звичаєвого права, структура й порядок розташування правових норм максимально наближені до галузевого принципу.

Збірник містив норми адміністративного, торгового, цивільного, кримінального і процесуального права.

Структура: 30 розділів, поділених на 531 артикул, які включали 1716 пунктів.

Збірка не була затверджена російським Сенатом та не набула статусу офіційного джерела права. Широко використовувалася в практиці

українських судів (здебільшого на Лівобережній Україні), оскільки користування нею було зручніше порівняно із нормами російського права.

Збірник «Суд і розправа у правах малоросійських» – 1758 рік. Присвячений судовому процесу, судовій системі, питанням земельного та шлюбно-сімейного права.

Джерела збірки: норми Статуту ВКЛ 1588 року, Магдебурзьке право, Саксонське зерцало, українське звичаєве право, Гетьманські статті (Б. Хмельницького, І. Скоропадського, Д. Многогрішного).

«Книга Статут та інші права малоросійські» 1764 рік. Був посібником у практичній діяльності суддів, не мав офіційного значення.

«Екстракт малоросійських прав» – 1767 рік. Систематизований збірник норм державного, адміністративного і судового права, що доводив необхідність відновлення автономії України.

Складався із вступу, 16 розділів та додатків у вигляді копій найважливіших юридичних актів: Інструкції судам 1730 р. і Табеля про чини 1765 р.

«Екстракт малоросійських прав» суперечив політиці російського самодержавства, спрямованій на ліквідацію особливостей управління в Україні, не був затверджений Сенатом і переданий у архів, однак діяв у Малоросії..

«Екстракт із указів, інструкцій і установлень урядуючого Сенату» –1786 рік – систематизований збірник норм державного, адміністративного та судового права, закріпив основи суспільних, економічно-політичних відносин, що склалися на українських землях, які увійшли до складу Російської імперії.

В основу збірника покладено «Екстракт малоросійських прав» 1767 р., «Установлення про губернії» 1775 р. та інші акти, прийняті у 1767–1786 рр.– як українського, так і російського законодавства. Після затвердження Сенатом він був розісланий в Україну на місця для застосування на практиці.

*** Основні риси цивільного права.**

Форми власності: загальнодержавна (загальновійськова); приватна; громадська (колективна).

Головний інститут – право власності на землю.

Способи набуття землеволодінь – спадкування, дарування, купівля-продаж, обмін, освоєння пустищ, одержання на ранг за службу, пожалування, давність володіння, захоплення.

Різновиди феодалної власності на землю:

- **вотчина** – земля, яка перебувала у повній власності і могла вільно відчужуватись шляхом спадкування, обміну, купівлі-продажу тощо;
- **держання** – тимчасове володіння, передача, пожалування земель на деякий термін конкретним володільцям за певні послуги;
- **«займанщина»** – земельна власність, набута правом першого зайняття вільних або залишених земель, які не стали власністю старшин чи шляхти.

Суб'єкти власності на землю: Військо Запорізьке (Українська держава); знатне військово товариство; православна церква та монастирі; Запорізька Січ; козаки та селяни (до кінця XVII ст.); українська шляхта; козацька старшина.

*** Зобов'язальне право.**

• Договір купівлі-продажу рухомого і нерухомого майна:

- **усна форма** – при купуванні рухомих речей;
- **письмова форма** – з подальшим записом до «урядових книг» (при купуванні нерухомості).

Засіб забезпечення договору купівлі-продажу – **завдаток.**

• Договір позики:

- **усна форма** – для дрібних позик;
- **письмова форма** – для всіх інших.

На права й зобов'язання сторін, що впливали з договору позики, не впливав термін давності. Визначалися правила примусового стягнення боргів.

• Договір про заставу майна і поруки – використовувався для оформлення договору позики.

• **Договір найму майна (оренди)** – використовувався для передавання нерухомого майна власником орендареві.

• **Договір дарування** – складався усно, у присутності свідків або письмово.

*** Спадкове право.**

• Спадкування за законом і за заповітом (духівницею, тестаментом).

• **Спадкування за законом** – спадкове майно отримували і сини, і дочки померлого, частки і рухомого, і нерухомого майна визначав закон. Якщо законних спадкоємців не було або вони не прийняли спадщину у встановлений строк, майно визнавалось вимороченим і надходило до скарбниці, звідки розподілялось у шпиталі, монастирі, на потреби міста.

• **Спадкування за заповітом** – духовний заповіт складався у письмовій формі, підписувався заповідачем і його виконувачем або парафіяльним священиком. Внаслідок обмеження прав заповідача розпоряджатись власним майном заповіті мали засвідчуватись у судових органах.

Заповідачами не могли бути: невільники; засуджені до смертної кари; особи позбавлені честі в судовому порядку; політичні злочинці, що перебували за кордоном.

Позбавлялися права на успадкування – позашлюбні діти; доньки, що вийшли заміж без згоди батьків; особи, що зловживали спиртними напоями; особи, що перейшли до нехристиянських конфесій.

* **Шлюбне-сімейне право.**

Шлюбно-сімейні відносини регулювались нормами церковного і звичаєвого права. Шлюбний вік встановлювався на основі звичаєвого права – 16 р. для дівчини і 18 р. для юнака. Згода батьків на шлюб дітей була обов'язковою, інакше наречені позбавлялись батьківського благословення, а іноді і спадщини. Заборонявся шлюб між близькими родичами.

Формою укладання шлюбу було весілля або вінчання, тобто укладання шлюбу у церкві з участю священика.

Шлюбні відносини припинялися внаслідок розлучення або смерті одного з подружжя. Новий шлюб можна було укласти через 6 місяців після смерті чоловіка чи дружини.

* **Кримінальне право.**

Види кримінальних діянь:

• **злочин** («проступство», «кримінальне діло») – порушення закону, заподіяння шкоди життю, здоров'ю, честі, майну особи;

• **провина** – правопорушення середньої тяжкості;

• **проступок** – дрібне правопорушення.

Суб'єкти злочину – особи у віці 16 і більше років.

Злочини.

• **державні** – державна зрада, посягання на життя і здоров'я царя і його сім'ї, вивіз до ворога зброї, здача фортеці та ін.;

• **проти православної віри** – порушення церковних обрядів, зневажання церкви, богохульство, віровідступництво, чародійство;

• **військові** – порушення правил несення служби, оголення зброї проти начальників, дезертирство; на Запорізькій Січі тяжким злочином вважалось самовільне залишення служби та ухилення від неї;

- **посадові** – казнокрадство (розтрати) і хабарництво;
- **проти порядку управління і суду** – лжеприсяга, лжесвідчення у суді, nepідкорення адміністрації (особливо російській), фальшиво-монетництво, підроблення печаток і документів, та ін.;
- **проти особи** – вбивство, каліцтво, нанесення побоїв, ран, інші тілесні пошкодження; на Запорізькій Січі найтяжчим злочином вважалось вбивство військового товариша;
- **майнові** – крадіжка, пограбування, розбійний напад, підпалювання та інші види знищення чужого майна;
- **проти родини та моралі** – подружня зрада, многоженство, кровозмішення, зігнання плоду, прелюбодійство, звалтування, неприродні статеві стосунки, викрадення жінки, позашлюбні зносини.

Покарання.

Мета – залякування, заподіяння мук злочинцям, відшкодування шкоди, завданої злочинними діями, а також виправлення злочинця й запобігання новим злочинам.

Характерні риси покарань: жорстокість і різноманітність; один злочин тягнув за собою кілька покарань; існування права привілею для осіб з вищим соціальним і політичним статусом.

Система покарань:

- **смертна кара** – поділялася на:
 - *просту* – розстріл, повішення, відтинання голови, утоплення;
 - *кваліфіковану* ((для посилення страждань засудженого і посиленого залякування населення) – четвертування, колесування, повішення за ребро, посадження на палю, закопування живцем, заливання в горло розпеченого заліза);
 - *не застосовувалася* щодо вагітних жінок, дівчат до 13 років, хлопців до 16 років, людей похилого віку (понад 70 років);
 - кару виконували публічно для лякання;
- **тілесні:**
 - *калічницькі* – відсікання носа, вух, язика, кінцівок;
 - *болісні* – биття, батогами, різками, киями-палицями, що часто призводило до смерті битого;
 - *ганебні* – прив'язування до ганебного стовпа на майдані, посадження на дерев'яну кобилу, публічне шельмування;
- **вигнання** з громади *або заслання* у віддалені регіони держави (до Сибіру); з поширенням російського законодавства, з другої половини XVIII ст. – заслання на каторгу довічно або на певний строк;

- **позбавлення волі:**

- арешт (перебування у камері, сараї) – застосовувався переважно до шляхти й козацтва;
- ув'язнення – в'язниць майже не було, і засуджених тримали у сараях, хатах при військових урядах, пушкарнях, у камерах при ратушах;
- термін – від 4 тижнів до 1 року або «до покори»;

- **майнові** – накладення штрафу, відрахування з платні, конфіскація усього чи частини майна злочинця.

- **позбавлення честі** – позбавлявся права обіймати державні та виборні посади, бути свідком.

Судовий процес:

- *процес носив змагальний характер;*
- *сторони процесу* – позивач і відповідач; прокуратор – представник позивача в суді з XVIII ст. – адвокат, повірений;
- *відсутність чіткого поділу* на кримінально-процесуальне й цивільно-процесуальне право;
- *у XVIII ст. проявляється тенденція застосування обвинувально-змагального процесу* при розгляді цивільних справ і слідчого (інквізиційного) при розгляді кримінальних справ;

Процес з цивільних справ починався з позовної заяви, яка мала подаватися в письмовій формі.

Кримінальні справи порушувалися потерпілими, зацікавленими особами або державними органами.

Судовими доказами вважались: власне зізнання, показання сторін, свідків, речі, документи, присяга.

На стадії попереднього слідства у кримінальних справах для одержання доказів могли застосовуватися тортури й побиття (від них звільнялись панівні верстви, особи духовного сану).

Судовий процес завершувала *судова постанова* – «декрет»; у XVIII ст. *вирок у кримінальних справах почав називатись «твердження»*, *постанова у цивільних справах* – «рішення», а поза тим суди приймали різні постанови, що стосувались окремих питань судочинства.

Сторони мали право у 10-денний термін подати апеляцію до Генерального військового суду у Лівобережній Україні, а в Правобережній Україні – до Люблінського трибуналу. Апеляційна інстанція могла скасувати рішення або передати справу на новий розгляд. При судах діяли адвокати.

Судові рішення виконували місцеві уряди або самі суди, а з XVIII ст. – службовець суду возний. *Вироки виконував* кат («містр»), а іноді самі засуджені.

Ліквідація автономії Гетьманщини

Періоди

I період (1708–1728 рр.) – посилений наступ на українську автономію.

II період (1728–1734 рр.) – повернення Україні частини її прав і вольностей.

III період (1734–1750 рр.) – посилення тиску імперської Росії.

IV період (1750–1764 рр.) – тимчасове уповільнення процесу російської експансії.

V період (1764–1786 рр.) – остаточна ліквідація козацько-гетьманської державності.

Висновки

В результаті національно-визвольної війни 1648–1657 рр. постала Українська гетьмансько-козацька держава, яка отримала міжнародне визнання. В основу державотворчого процесу було покладено модель військового територіального поділу та систему організації публічної влади за зразком Запорізької Січі.

Своєрідність державного ладу Української козацько-гетьманської держави полягала в тому, що в ній тісно переплітались демократичні республіканські традиції Запоріжжя й монархічні начала особистої влади та військової диктатури. В основу системи управління був покладений полково-сотенний адміністративно-територіальний устрій.

В процесі державотворення постала національна система права, в основі якої лежало звичаєве право. Її важливою складовою були також гетьманські статті, які були своєрідними конституціями гетьманської держави. Поступово сфера застосування гетьманського законодавства була обмежена законодавством царського уряду. Спроба власної кодифікації права не набула завершеності і законодавчого оформлення через ліквідацію Української державності.

Внаслідок колоніальної політики російського царизму в останній чверті XVIII ст. було демонтовано державні інститути гетьмансько-козацької держави й створено умови для повної інтеграції Лівобережної України до складу Російської імперії.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Як відбувалося набуття українськими землями рис суверенної держави внаслідок національно-визвольної війни українського народу 1648–1654 рр.?

2. Як відбувалася розробка першої української конституції? Покажіть гарантії прав особи за цим документом.

3. В чому полягали принципи взаємовідносин гетьманської адміністрації і царського уряду в кінці XVII ст.?

4. Прокоментуйте головні тенденції розвитку права в Україні в XVIII ст.

5. Зробіть порівняльний аналіз привілеїв шляхти в Литовському Статуті (1566 р.) та в статтях Б. Хмельницького та «Жалуваних грамотах» від 27 березня 1654 р.

6. Проведіть рольову гру на тему: «Судовий процес України-Гетьманщини». Рольову гру рекомендується проводити за планом:

1) визначення всіх стадій судового провадження: позов, попереднє слідство, слідчі дії позивача-потерпілого, слідчі дії суду, судовий розгляд, судові постанови, система доказів;

2) визначення дійових осіб судового процесу та експертної групи;

3) учасники судочинства, кожен у відповідності зі своєю роллю, «розробляють легенду», а експерти стежать за тим, щоб учасники гри не виходили за межі повноважень свого персонажа.

Література

Основна

1. Єрмолаєв В.М. Історія держави і права України: підручник. Харків: Право, 2021. 472 с.

2. Історія держави і права України [Текст]: підручник / [Бандурка О.М. та ін.]; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О.М. Бандурки; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків: Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2019. 447 с.

3. Історія держави і права України. Курс лекцій / В.М. Щербатюк (кер. автор. кол.). П.П. Захарченко, О.В. Кузьминець та ін. Київ: Видавництво «Фенікс», 2018. 496 с.

4. Історія держави і права України [Текст]: підручник / О.І. Нелін. Київ: Київський університет, 2016. 717 с.

5. Кульчицький В.С. Тищик Б.Й. Історія держави і права України: підруч. для студ. вищ. навч. закл. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2017. 624 с.

6. Історія держави і права України [Текст]: акад. курс: підручник / проф. Б.Й. Тищик, проф. І.Й. Бойко; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Київ: Ін Юре, 2015. 807 с.

Додаткова

1. Історія держави і права України: навч. посіб. / Трофанчук Г.І. К.: Юрінком Інтер, 2023. 568 с.

2. Історія держави і права України [Текст]: навч. посіб. / Мало-жон О.І.; Міжнар. акад. фундам. основ буття, Міжнар. фонд акад. П.П. Михайленка. Київ: Аванпост-прим, 2014. 183 с.

3. Історія держави і права України [Текст]: [навч. посіб.] / І.А. Демешко. Дніпропетровськ: Адверта, 2015. 209 с.

4. Історія України і її державності: осучаснений погляд [Текст]: навч. посіб. / Микола Михайлуца, Олена Шипотілова; Одес. нац. мор. ун-т, Навч.–наук. мор. гуманітар. ін-т. Херсон: Олді-плюс, 2018. 173 с.

5. Історія держави і права України [Текст]: курс лекцій / [В.М. Щербатюк та ін.]; за ред. д-ра іст. наук, проф. В.М. Щербатюка; Нац. акад. внутр. справ. Київ: Фенікс, 2018. 495 с.

6. Історія держави та права України [Текст]: навч.–метод. посіб. для курсантів та студентів ден. форми навчання / В.М. Пекарчук, В.С. Олійник; Акад. Держ. пенітенціар. служби. Чернігів: Акад. ДПтС, 2018. 151 с.

7. Історія держави і права України [Текст]: посіб. для підгот. до іспитів / В.І. Орленко, В.В. Орленко. Вид. 5-е, стер. Київ: Паливода А.В. [вид.], 2013. 162 с.

8. Історія держави і права України [Текст]: посіб. для підгот. до іспиту / Д.А. Шигаль. Харків: Право, 2017. 249 с.

9. Історія держави і права України: практикум [Текст]: навч. посіб. для курсантів, студентів, слухачів ВНЗ МВС України / М.Ю. Бурдін [та ін.]; [за ред. М.Ю. Бурдіна]; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків: Бровін О.В. [вид.], 2017. 443 с.

10. Історія держави і права України: навч.–метод. посібник / А.Є. Шевченко, С.В. Кудін. Вінниця: ТОВ «Твори», 2020. 688 с.

11. Історія держави і права України. Словник термінів і понять / В.В. Щукін, Н.В. Сугацька, А.М. Павлюк. Київ: Кондор, 2011. 284 с.

12. Історія держави і права України: термінологічний словник. / Є.С. Дурнов. Ю.В. Кривицький. Ю.В. Сокур Ю.В. Київ: Гельветика, 2019. 190 с.

13. Бедрій М. Копні суди на українських землях у XIV–XVIII ст.: історико-правове дослідження: монографія. Львів: Галицький друкар, 2014. 263 с.

14. Белей І. Демократичне урядування в козацькій республіці. Вісник державної служби України. 2010. № 3. С. 64–70.

15. Бичко А. Конституція Пилипа Орлика як феномен світового правознавства. Психологія і суспільство. 2010. № 3. С. 8–68.

16. Василенко С.Д. Українська геополітика часів козацько-гетьманської держави. Трибуна. 2002. № 3–4. С. 34–37.

17. Волков М. Конституція Української гетьманської держави (Конституція Пилипа Орлика 1710 року). Юридичний журнал. 2009. № 9. С. 91–92.

18. Гончар О. Юридична природа Переяславського акту. Історія в школі. 2004. № 3. С. 17–19.

19. Журавель М.В. Порядок обрання Гетьмана на Україні у XVII–XVIII ст. Держава і право. Юридичні і політичні науки. 2009. № 43. С. 168–173.

20. Магновський І. Адміністративно-територіальний поділ українських земель у період козацького державотворення XVII–XVIII ст. Право України. 2010. № 4. С. 343–348.

21. Сердюк Н. Становлення третейського суду як інституту соціальної держави в Україні: історико-правове дослідження (X–XVIII ст.).К.: [б. в.]; Дрогобич: Коло, 2016. 159 с.

22. Смолій В. Український політичний проект XVII ст.: становлення національного інституту влади. К.: Інститут історії України НАН України, 2014. 193 с.

23. Чухліб Т.В. Козацтво Правобережної України в міжнародних відносинах під час Північної війни 1700–1721 рр. Український історичний журнал: наук. журнал. 2011. № 1. С. 4–33.

Джерела права

1. Історія держави і права України [Текст]: хрестоматія-практикум: навч. посіб. для студентів ВНЗ України напряму підгот. 6.030202 «Міжнародне право» / О.А. Гавриленко, І.А. Логвиненко, Л.В. Новікова; Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2015. 346, [1] с.

ПЕРШОДЖЕРЕЛА

Статті Богдана Хмельницького (21 березня 1654 року)

...Б'ють чолом великому государеві цареві і великому князеві Олексію Михайловичу, всієї Великої і Малої Русі самодержцеві і багатьох держав государеві й володарю піддані його царської величності Богдан Хмельницький гетьман Запорозького війська і весь мир християнський російський, аби його царська величність пожалував їх тим (дав їм те), про що битимуть чолом (проситимуть) посланники їх, а вони його царській величності служитимуть вовіки в усім що їм государ повелить.

1. Щоб по містах урядники були обирани з людей того гідних, будуть вони повинні підданими царської величності правити, і всякі доходи по правді віддавати до казни. А то тому, що воевода царської величності, приїхавши, почав би права їх ламати і якісь устави заводити, і то було б (українцям) прикро; а як будуть старшими місцеві, свої люди, то вони будуть поводитися згідно з місцевими правами.

Що до цієї статті царська величність пожалував – велів бути по їх проханню. Мають по містах бути урядниками війти, бурмистри, райці, лавники, і доходи всякі грошеві і хлібні збирати на царську величність і віддавати до государевого скарбу тим людям, котрих пришло царська величність. І ті прислані люди, котрих царська величність пришло до того збору грошей, мають доглядати збирачів, щоб робили по правді.

2. Писареві військовому по милості царської величності щоб давано 1000 золотих польських на підписків (канцеляристів), на суддів військових по 300 золотих польських, на писаря судового по 100 зол., на хорунжого сотенного по 30 зол., на бунчужного гетьманського 50 зол.

Царська величність пожалував, велів бути по їх проханню; а давати ті гроші з тамтешніх доходів.

3. На писаря і на суддів військових, на 2 чоловіка, і на всякого полковника, осавулів військових і полкових щоб було по млину, для прогудування, тому що несуть великі видатки.

Царська величність пожалував, велів бути по їх проханню.

4. На роботи військової армати, на пушкарів і всіх робочих людей що бувають при арматі, аби царська величність зволив вчинити

милостиву ласку на зимове прогонування і пристановище; також на арматного обозного 200 зол., а на хорунжого 50 зол.

Царська величність пожалував, велів дати з тамтешніх доходів.

5. Послів, котрі здавна приходять з чужих країв до війська Запорозького аби було вільно приймати, а коли б було щось противне царській величності (в сих посольствах), мусять вони (козаки) сповіщати царську величність.

До цієї статті царська величність велів: послів з добрими ділами приймати і відправляти, і писати царській величності вірно і скоро, за чим вони приходили і з чим їх одправлено. А котрі послы будуть присилатися з справами противними царській величності, тих послів і посланників затримувати в війську та писати про них зараз же до царської величності, а без дозволу царського назад їх не відправляти. А з турецьким султаном і з польським королем без волі царської величності не мати зносин.

6. Про митрополита київського дано послам усний наказ. А в розмовах послы били чолом, щоб царська величність велів дати свою государеву жалувану грамоту на його маєтності.

Царська величність пожалував: митрополитові і всім людям духовного чину велів дати свою государеву жалувану грамоту на маєтності, якими вони тепер володіють.

7. Аби царська величність зволив послати своє військо під Смоленськ негаючись ані трохи, аби неприятель не міг собі ради дати і сполучитися з іншими (військами), бо тепер війська (польські) потомлені – нехай не вірять ніякому лукавству (Поляків), коли б почали що вимишляти.

Царська величність постановив на неприятеля свого польського короля йти самому і бояр та воевод послати з великим військом, як просохне і почне бути паша.

8. Аби найманого війська тут на польським пограниччі, для безпечності було з 3000 або скільки буде воля царської величності – хоч і більше.

Військові люди царської величності на пограниччі для охорони України завжди були і надалі будуть стояти.

9. Завжди був такий звичай, що війську Запорозькому плачено. Б'ють чолом і тепер царській величності, аби давано на полковника 100 єфимків, на осавулів по 200 золотих, на осавулів військових по 400 зол., на сотників по 100 зол., на козаків по 30 золотих польських.

Попередніх літ присилав до царської величності гетьман Богдан Хмельницький і все військо Запорозьке і били чолом багато разів, щоб його царська величність їх пожалував, уступився за них задля православної християнської віри і святих божих церков, прийняв їх під свою високу руку і дав поміч на неприятелів. Великому государеві нашому в тім часі не можна було вас прийняти під свою государеву високу руку, тому що у його царської величності була вічна згода з королями польськими і в. кн. литовським. А хоч з королівської сторони батькові царської величності святої пам'яті вел. государеві Михайлові Федоровичеві віддівоу його, святішому патріархові Філаретові Никитичови, і великому государеві нашому Олексієві Михайловичу сталося багато нечесті і ганьби, то в тім згідно з королівськими грамотами і сеймовими постановами царської величності чекав поправи. А гетьмана Богдана Хмельницького і все військо Запорозьке хотів помирити з королем польським тим способом: аби король Ян Казимир учинив з ними згоду на підставі Зборівському трактату: православної віри християнської не гонив, уніатів усіх викоринив, – зате царська величність хотів вибачити вину всім винним людям, котрим за образу його государеві честі належала кара смертна. Про се посилав він до короля Яна Казимира своїх великих і уповноважених послів: боярина і намісника велико-пермського Бориса Олександровича Рєпніна-Оболенського з товаришами. І ті великі і уповноважені послі царської величності про ту згоду і про вчинки королеві і панам-раді говорили на всякі способи. Але Ян Казимир і Пани рада на се ніяк не пристали, і сю велику справу взяли за ніщо, а тих великих і уповноважених послів царської величності відправили з нічим. Тоді великий государ наш, бачивши так багато несправності з королівської сторони, грубості і неправди, і бажаючи оборонити православну християнську віру і всіх православних християн від гонителів Латинян (католиків), що хочуть церкви божі знищити і віру християнську викоринити, прийняв вас під свою високу руку. А для оборони вашої зібрав багато руського, німецького і татарського війська – сам великий государ наш іде на неприятелів і посилає бояр своїх і воєвод з великим військом, і на те зібрання війська, за государевим наказом, роздано великі гроші.

Тому їм, послам, тепер, бачачи таку ласку до них царської величності й оборону, говорити про плату Запорозькому війську не годиться. Як був у гетьмана Богдана Хмельницького государів ближній боярин

і намісник тверський Василь Васильович Бутурлін з товаришами, гетьман в розмовах з ними про число Запорозького війська говорив, щоб зробити 60 тисяч, а коли б і більше того числа було, государеві в тім шкоди не буде, бо вони просити плати у государя не будуть. Про се відомо їм, Самійлу і Павлу, й іншим людям, які тоді були при гетьмані. Які доходи в Малій Русі по городах і містах, про се царській величності не відомо, і великий государ посилає дворян, щоб списали доходи. Як ті дворяни царської величності опишуть всякі доходи і обрахують, тоді, по обміркуванню царської величності, буде наказ про плату Запорозькому війську. А тепер царська величність, жалуючи гетьмана і все Запорозьке військо, давнім звичаєм предків своїх, великих государів хоче послати гетьманові і всьому війську Запорозькому своє государеве жалування золотими.

10. Коли б мала напасти Кримська орда, тоді треба на неї наступити від Астрахані й Казані, також і Донським козакам бути готовими. А тепер вона (орда) ще в братстві (з козаками), треба дати час і їй не зачіпати.

Наказ і повеління до козаків на Дон послано: коли Кримські люди не будуть зачіпати, то й на них іти не велено. А коли Кримці зачеплять, то царська величність велить на них іти походом.

11. Кодак город на границі з Кримом, там гетьман завжди по 400 чоловіка держить і харч усякий їм дає – тепер нехай би царська величність пожалував, зводив наділити харчем і порохом для армати. Також і тим, що за Порогами коша стережуть, аби царська величність зволив показати свою ласку, – бо його не можна самого без людей лишати.

До сеї статті буде милостивий указ царської величності, коли буде відомо, скільки якого припасу туди посилали, і скільки доходу буде зібрано на царську величність.

А що в вашім письмі написано: як великий государ наш гетьмана Богдана Хмельницького і все військо Запорозьке пожалує, свої грамоти государеві на ваші вільності велить дати, тоді ви ж між собою розбір зробите: хто буде козак, а хто мужик, і щоб війська Запорозького було 60 000. – То великий государ наш на те дозволив: велів бути такому числу реєстрових козаків. Тож як ви, посли будете у гетьмана Богдана Хмельницького, скажіть йому, щоб він велів скоро козаків розібрати, реєстр їм зробити, і той реєстр за підписом прислав негайно царській величності.

Текст подано за виданням: Історія держави і права України: хрестоматія-практикум: навчальний посібник для студентів вищих на-

вчальних закладів України напряму підготовки 6.030202 – «Міжнародне право» / О.А. Гавриленко, І.А. Логвиненко, Л.В. Новікова. Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2015. С. 106–109.

Жалувана грамота царя Олексія Михайловича Війську Запорозькому на збереження його прав і вольностей (27 березня 1654 р.) (Уривок)

Ми, великий, государ, наша царська величність, підданого нашого Богдана Хмельницького, гетьмана Війська Запорозького, і все нашої царської величності Військо Запорозьке пожалували, веліли їм бути під нашою царської величності високою рукою в попередніх їх правах і привілеях, які їм надані були королями польськими та великими князями литовськими, і тих їх прав і вольностей порушувати нічим не веліли, і судитись їм веліли своїми старшими за своїми попередніми правами, а наші царської величності бояри і воєводи в ті їх військові суди втручатися не будуть. А число війська запорозького ми вказали за їх же чолобиттям визначити спискового 60 000 завжди повне. А якщо з божої волі смерть настане гетьмана, то ми, великий государ, дозволили Війську Запорозькому обирати гетьмана за попередніми їх звичаями самим проміж себе. А кого гетьманом оберуть, то про те писати нам, великому государеві, а також тому новообраному гетьманові на підданство і на вірність віру нам, великому государеві, учинити при кому ми, великий государ, укажемо, а при булаві гетьманській староству Чигиринському з усіма його приналежностями, які перед цим при ньому були, ми указали бути подавньому. Також і маєтків козацьких і земель, які вони мають для пожитку, відбирати в них і у вдів, що після козаків залишилися, в дітей не веліли, а бути їм за ними, як і раніше. І згідно з нашим царської величності жалуванням нашим царської величності підданам Богданові Хмельницькому, гетьманові Війська Запорозького, і всьому нашому царської величності Війську Запорозькому перебувати під нашою царської величності високою рукою в своїх попередніх правах і привілеях і в усіх статтях, які писані вище цього. І нам, великому государеві, і синові нашому, государеві царевичу князеві Олексієві Олексійовичу, і наслідникам нашим (масте) служити, і прямити, і всякого добра бажати, і на наших государських неприятелів, куди наш государський наказ

буде, ходити, і з ними битись, і в усьому перебувати в нашій царській волі і в слухняності навіки.

Текст подано за виданням: Історія держави і права України: підручник. / В.М. Іванов. К.: КУП НАНУ, 2013. С. 296–297.

Указ Катерини II про ліквідацію гетьманства та утворення Малоросійської колегії (10 листопада 1764 року)

Після всемилостивішого від нас звільнення графа Розумовського, за його проханням, з чину гетьманського наказуємо нашому Сенатові для належного управління в Малій Росії створити там Малоросійську колегію, в якій бути головним нашому генералу графу Румянцеву і з ним чотирьом великоросійським членам. Великоросійських членів наймилостивіше ми тепер призначаємо: генерал-майора Брандта і полковника князя Платона Мещерського; на останні ж дві вакансії, вибравши негайно кандидатів, Сенат повинен представити нам; малоросійських – генерального обозного Кочубея, генерального писаря Туманського, генерального осавула Журавку та хорунжого Данила Апостола... Нижчих канцелярських службовців вибрати йому, графу Румянцеву, на свій розсуд.

Ми, бажаючи, щоб між визначеними в цю колегію чинами ніякої різниці не було і щоб кожний своє місце міг займати за чином старшинства, наймилостивіше наділяємо цих малоросійських чинів зрівнюванням у класах з великоросійськими нижченаведеними чинами, а саме: генерального обозного Кочубея – генерал-майорським, генерального писаря Туманського – чином статського радника, генерального осавула Журавку і хорунжого Апостола – полковницькими.

А в судах, створених в Малій Росії в минулому 1763 р., на підставі нашого іменного указу – підкоморських земських в кожному полку по два, а в Ніжинському – три, до складу яких визначаються підкоморії, судді, підсудки і писарі з щорічними виборами як тимчасові, то наказуємо і цим, поки вони будуть мати після виборів такі звання, вважатися за урядами, а саме: підкоморіям – першим після малоросійського полковника, земським суддям з першорядними бунчуковими товаришами, по старшинству, підсудками з бунчуковими другорядними, писарям земським проти осавулів полкових, по старшинству, а возним бути першим під сотником малоросійським.

За відсутності тепер гетьмана, призначеному від нас головному малоросійському командирові мати такі права, як генерал-губернатору і президенту Малоросійської колегії, де він в справах суду і розправи має голос голови за генеральним регламентом, а в решті справ, як-от: підтримування в народі доброго порядку, загальної безпеки і виконання законів – повинен він чинити як губернатор, тобто як особливий нам довірений в нашу відсутність.

Запорозькій Січі, яка була під управлінням гетьмана, бути тепер підвладною цьому малоросійському урядові. З огляду ж на надмірні та надзвичайні витрати, що при цьому званні мають бути, наймилостивіше надаємо йому, графу Румянцеву, зверх належної на його чин платні, з тамтешніх прибутків по 4000 карбованців харчових грошей на рік та на генерал-губернаторський уряд село Кучерівку Кучерівського відомства з належними до нього селами й хуторами та село Середину Буду.

Текст подано за виданням: Історія держави і права України: хрестоматія-практикум: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів України напряму підготовки 6.030202 – «Міжнародне право» / О.А. Гавриленко, І.А. Логвиненко, Л.В. Новікова. Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2015. С. 120–121.

**Пакти й конституції законів та вольностей
Війська Запорозького між ясновельможним паном
Пилипом Орликом, новообраним етьманом Війська
Запорозького, та між старшиною, полковниками,
а також названим Військом Запорозьким, прийняті
публічною ухвалою обох сторін і підтверджені
на вільних виборах встановленою присягою названим
ясновельможним гетьманом, року Божого 1710, квітня
5, при Бендерах.
(Витяги)**

I

Оскільки серед трьох богословських чеснот перше місце посідає віра, то й перший пункт нехай буде про Віру Православного Східного Обряду, якою колись відважний Козацький народ був просвітлений...

II

Подібно до того, як будь-яка держава існує і міцніє завдяки недоторканій цілісності кордонів, так і наша батьківщина, Мала Русь, нехай лишається у своїх кордонах, затверджених угодами Польської Речі Посполитої, славетної Порти Оттоманської і Московського Царства, зокрема тих, що по річці Случ, які визнані за правління Богдана Хмельницького як володіння Гетьмана і Війська Запорозького вищезгаданою Польською Річчю Посполитою і навечно встановлені та підтверджені силою договорів. Обов'язком Ясновельможного гетьмана під час (складання) угод його Священної Королівської Величності, короля Швеції, нехай стане турбота про це і нехай він чинить твердо, наскільки вдасться, коли справа вимагатиме протидії. Особливо ж він мусить в уклінному проханні до його Священної Королівської Величності, свого наймилостивішого Володаря, опікуна, захисника і протектора наполягати, щоб його Священна Величність нікому не дозволяв не лише «порушувати закони і вольності (наші), але й привласнювати батьківські землі. Крім того, якби вдалося щасливо завершити війну, Ясновельможному Гетьману належить (укласти) з його Священною Королівською Величністю королем Швеції такий гарантований договір, щоб його Священна Величність та його нащадки, Найясніші Королі Швеції, користувалися титулом постійних Протекторів України і на ділі здійснювали у майбутньому охорону нашої батьківщини стосовно недоторканості її законів, привілеїв та кордонів.

III

...Нехай Ясновельможний Гетьман, наскільки це можливо за теперішніх умов, дбає через послів перед Найяснішим Ханом про відновлення давнього братерства з Кримським Ханством для збройного об'єднання і скріплення вічної дружби, щоб надалі сусідні землі, зауваживши це, не пробували зухвалим нападом у спину підкорити собі Україну.

IV

...Ясновельможний Гетьман муситиме під час мирних переговорів його Священної Королівської Величності короля Швеції з Московським Царством, подбати про такі сприятливі умови миру, за якими б Дніпро і землі Війська Запорозького були звільнені від московських укріплень і фортець і повернуті у попередню власність згаданого Війська і щоб надалі там не споруджували жодних фортець, не осаджували ніяких міст та сіл із оговореним строком слобід і ніяким іншим

чином під будь-яким претекстом не спустошували володінь Війська Запорозького. Нікому й ніколи цього не може бути дозволено, хоча б навіть на це був дозвіл Ясновельможного Гетьмана або й загальне рішення Війська Запорозького було спрямоване на їх (нових містечок і сіл) захист.

VI

Якщо в незалежних державах дотримуються похвального і корисного для публічної рівноваги порядку, а саме – і під час війни, і в умовах миру збирати приватні й публічні ради, обмірковуючи спільне благо батьківщини, на яких і незалежні володарі у присутності Його Величності не відмовлялися підкорити свою думку спільному рішенню урядовців і радників, то чому б вільній нації не дотримуватися такого ж прекрасного порядку? Він існував у Війську Запорозькому у давні часи за старим правом вольностей, стосуючись гетьманату.

...Отож, ми, старшина, Кошовий Отаман і Все Військо Запорозьке, укладаємо договір з Ясновельможним Гетьманом і постановляємо в акті обрання Його Ясновельможності, навічно зберігати у Війську Запорозькому такий закон, щоб у нашій батьківщині першість належала Генеральній старшині як з огляду на її високі служби, так і у зв'язку з постійним перебуванням при Гетьманах. Після неї у звичному порядку мають бути вшановані цивільні Полковники, подібні за характером обов'язків до цивільних радників. Окрім того, від кожного полку мають бути обрані за згодою Гетьмана декілька знатних ветеранів, досвідчених і вельми заслужених мужів, для входження до публічної ради. Цій Генеральній Старшині, Полковникам і Генеральним радникам належить давати поради теперішньому ясновельможному Гетьману та його наступникам про цілісність батьківщини, про її загальне благо й про всі публічні справи. Без їхнього попереднього рішення і згоди, на власний розсуд (гетьмана) нічого не повинне ні починатися, ні вирішуватися, ні здійснюватися. Через це вже тепер, при обранні Гетьмана, за одностайною ухвалою встановлюються три Генеральні Ради, які щороку збиратимуться у Гетьманській Резиденції. Перша – на свято Різдва Христового, друга – на свято Велікодня, третя – на Покрову Найблагословеннішої Богорівної.

На ці ради мають з'являтися відповідно до наказу згаданого Гетьмана і згідно з законним обов'язком не лише полковники зі своїми урядниками і сотниками, не тільки Генеральні Радники від усіх полків, а й послі від Низового Війська Запорозького для слухання й

обговорення справ, щоб взяти активну участь, під жодним приводом не ухилитися від призначеного часу...

VII

Якщо хтось із Старшини, Полковників, Генеральних Радників, знатних козаків та всіх інших урядників, а також із рядових козаків учинить злочин, що шкодить Гетьманській честі, виявившись винним через нечестивий умисел або випадково, у такому разі подібних винуватців (злочину) не повинен карати сам Ясновельможний Гетьман із власної ініціативи і помсти, але таке правопорушення – і умисне, й випадкове – має підлягати (розгляду) Генерального Суду, який повинен винести рішення не поблажливе й не лицемірне, а таке, якому кожен мусить підкорятися, як переможений законом...

X

Подібно до того, як Ясновельможному Гетьману з обов'язку його уряду належить керувати й наглядати за порядком щодо всього Війська Запорозького, так само він повинен пильно дбати про те, щоб на рядовий і простий народ не покладали надмірних тягарів, утисків і надмірних вимог, бо підштовхнуті ними (люди), залишивши свої домівки, відходять, як правило, до чужих країв за межі рідної землі, аби полегшити подібні тягарі і шукати життя кращого, спокійнішого і легшого. Через це нехай пани Полковники, Сотники, Отамани, Урядники і Виборні не наважуються пригноблювати свою домашню челядь і рядових (козаків), а особливо рядових простолюдинів, які не знаходяться у прямій залежності від їхніх урядів чи в їхньому особистому підданстві...

...Завжди як козацькі, так і прості урядники, а особливо полковники, повинні обиратися вільним волевиявленням і голосуванням, і після виборів затверджуватися гетьманською владою, хоча вибори цих виборних (осіб) не повинні оголошуватися і здійснюватися без гетьманської згоди. Цей же закон належить виконувати і Полковникам, не призначаючи сотників та інших урядників на основі дружніх стосунків і особистої прихильності без вільного голосування всього повіту, але обираючи і не усуваючи від урядів через приватні сутички.

XIII

Силою цього Виборчого Акту ухвалюється, щоб столичне місто Русі Київ та інші міста України зберігали недоторканими й непорушними всі свої справедливо отримані закони та привілеї й це мусить у відповідний час обов'язково підтверджуватися Гетьманською владою.

ХУІ

...Щодо пактів і конституцій, укладених для успішного виконання (вищезгаданого), то Його Ясновельможність удостоїв їх підтвердити власноручним підписом і державною печаткою, а також присягою належної форми. Ця присяга звучить так:

Я, Пилип Орлик, новообраний Гетьман Війська Запорозького, присягою Господом Богом, прославленим у Святій Трійці, на таке: обраний вільнимволевіявленням відповідно до старого закону і звичаїв (нашої) вітчизни за згодою Священної Королівської Величності короля Швеції, Нашого Протектора, Генеральними Старшинами і послами від усього Війська Запорозького, що перебуває під рукою його священної Королівської Величності й мешкає в нижній течії Дніпра, будучи обраним, проголошеним і піднятим на видатне Гетьманське звання, присягаю, що незмінно виконуватиму ці пакти й конституції...

Підтвердження цих Пактів
Королем Швеції.

Видали у місті Бендерах, дня 10 травня, року Божого 1710.

Карл місце печатки. Г. Фон Мюллерн__

Текст подано за виданням: Історія держави і права України: підручник. / В.М. Іванов. К.: КУП НАНУ, 2013. С. 301–305.

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ З ТЕМИ № 8.

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ІМПЕРСЬКОЇ ДОБИ (КІНЕЦЬ ХVІІІ СТ.– ПОЧ. ХХ СТ.)

ПЛАН

Вступ.

- 1. Державно-політичний устрій та суспільний лад на українських землях у складі Російської імперії. Реформи 60–70-х років ХІХ ст. у Наддніпрянській Україні.**
- 2. Судова система. Джерела права.**
- 3. Державний лад та адміністративно-територіальний устрій західноукраїнських земель у складі Австрійської монархії (з 1867 р.– Австро-Угорської імперії).**
- 5. Суспільний устрій. Правова ситуація на західноукраїнських землях.**

Висновки.

Вступ

Друга половина ХVІІІ ст. ознаменувалося тим, що територія України остаточно була інкорпорована до складу Російської та Австро-Угорської імперій після трьох поділів Польщі. Історія державного та правового розвитку Правобережної та Лівобережної України з цього часу пішла різними шляхами. Це стосувалося не лише адміністративного устрою, але й структури суспільства, права та культури.

1. Державно-політичний устрій та суспільний лад на українських землях у складі Російської імперії. Реформи 60–70-х років XIX ст.

Наприкінці XIX ст. приблизно **85% усієї етнічної території України увійшло до складу Російської імперії**. У XIX ст. за формою правління Росія залишалася абсолютною монархією.

Адміністративно-територіальний устрій.

Територія України, що входила до складу Російської імперії, поділялася на 9 губерній, що об'єднувалися у три генерал-губернаторства:

- **на Лівобережжі** – Полтавська, Слобідсько-Українська (з 1835 р. Харківська), Чернігівська (Малоросійське генерал-губернаторство);
- **на Правобережжі** – Волинська, Київська, Подільська (Київське генерал-губернаторство);
- **на Півдні** – Катеринославська, Таврійська, Херсонська (Новоросійське генерал-губернаторство).
- **Губернії поділялися на повіти (85 на Україні), повіти – на волості (стани з 1837р)..**

Українські землі, які входили до складу Російської імперії підпорядковувались центральним та місцевим органам влади.

Центральні органи влади.

У XIX ст. за формою правління Росія – абсолютна монархія. Система державного управління відповідала соціально-економічній політиці царського уряду щодо національних окраїн. Вона передбачала нівелювання національних особливостей регіону і жорстку централізацію управління.

* **Імператор** – монарх із спадковою владою і необмеженими повноваженнями (мав виключні права у законодавстві, управлінні, суді).

* **Державна рада (діяла з 1810 – по 1917 рр.)** – дорадчий з законодавчими (розробка проектів законів) функціями орган, без чіткого визначення повноважень у складі від 40 – до 80 осіб – представників вищої бюрократії та великих землевласників. Члени Державної ради призначалися царем або ставали за посадою (міністри). На засіданнях головував імператор.

* **Власна його імператорської величності канцелярія (діяла з 1826 р.)** – готувала законопроекти для імператора.

Складалася з відділів:

- I. Особисті доручення царя.
- II. Упорядкування законодавства.
- III. Таємна поліція і жандармерія.
- IV. Благодійні установи.
- V. Тимчасові відділення.

* **Кабінет Міністрів (створений у 1802 р., з 1861 р. – Рада Міністрів)** – здійснював центральне галузеве управління, розглядав питання, що відносилися до компетенції кількох міністерств (міністерства фінансів, освіти, юстиції, військово тощо). Очоловав імператор.

* **Сенат** – вища судова установа.

* **Синод** – найвище управління церквою.

Революція 1905–1907 рр. Наслідки – Росія перетворюється на обмежену монархію.

* Створюється **Державна дума** – законодавчий орган влади, що обмежував владу монарха і став другою парламентською палатою.

6 серпня 1905р. було проголошено маніфест «Про встановлення Державної думи» та прийнято «Положення про вибори до Державної думи»: згідно з ними **Державна дума – представницький орган, який обирався на 5 років на основі цензового, нерівного та непрямого виборчого права.**

Повноваження – Дума займалася попередньою підготовкою й обґрунтуванням законопроектів, обговоренням бюджету, мала право законодавчої ініціативи.

19 жовтня 1905 р. цар оголосив маніфест «Про перетворення Ради міністрів», згідно з яким цей орган з дорадчого перетворювався на орган державного управління.

Місцеві органи управління

Генерал-губернатори – вища ланка управління на місцях. Призначалися з військових та безпосередньо підпорядковані цареві.

Повноваження – широкі і недостатньо чітко визначені. Вели активну нормотворчу діяльність, видавали обов'язкові постанови, ініціювали прийняття спеціального законодавства для підвладних регіонів. У військово – поліційних питаннях керували губернаторами. Були головнокомандувачами війська у своїх регіонах.

Губернатори – правове становище губернатора мало подвійний характер: з одного боку, призначався особисто імператором і підкорявся безпосередньо йому, з іншого боку, губернатор знаходився майже у повному підпорядкуванні міністра внутрішніх справ. Губернатори (як і генерал-губернатори) мали право на законодавчу ініціативу.

Губернське правління – віце-губернатор (в окремі періоди були губернатори військові і цивільні), прокурор, 2 радники і канцелярія.

Галузеві установи: казенна палата, палата державного майна, акцизне управління, контрольні палати, рекрутські присутствія, присутствія поліції (поліцмейстер, пристави, жандармські полковник і офіцер, гарнізон), місцеві органи народної освіти.

У підпорядкуванні губернського апарату перебували **повітові правління** – *земські суди* на чолі з *капітаном-справником*, який обирався дворянами повіту на 3 роки, а з 1862 р. призначався губернатором. Здійснювали керівництво місцевою поліцією, контролювали виконання законів.

Земський суд відігравав головну роль в управлінні, був одночасно адміністративно-поліцейським і судовим органом, виконував функції нагляду за станом громадського порядку та здійснював правосуддя.

Галузеві установи повіту – повітове казначейство, контрольні палати, акцизні установи, поліцейські управи.

Органи самоврядування – запроваджуються у результаті реформ 60–70-х років XIX ст.

Земства – були всестанові органи самоврядування. Існували на рівні губернії і повіту (на Правобережжі засновані у 1911 р.).

Виборні земські установи – *земські збори* (розпорядчий орган) і *земська управа* (виконавчий орган), обрана земськими зборами.

Земські гласні (депутати) обиралися на 3 роки від 3 курій (землевласників, міських і сільських громад).

Сфера діяльності: управління місцевим господарством, освітою й охороною здоров'я, будівництво і ремонт доріг, страхування, упорядкування місцевої торгівлі, кредитування сільських виробників, утримання в'язниць, збір місцевих податків тощо.

Міста – *міські виборчі збори* (скликалися тільки під час проведення виборів гласних до міської думи);

міська дума (розпорядчий орган), яка обирала *міську управу* (виконавчий орган) і *міського голову*.

Гласні міських дум обиралися від 3 курій залежно від кількості нерухомого майна чи прибутків. Сфера діяльності міських дум була подібною до земств.

Волостне правління.

Волосний голова: очолював волосне управління, куди входили волосний староста і писар. Волость об'єднувала кілька суміжних місць.

Органи місцевого (селянського) самоврядування:

- **волосний схід** – компетенція: вибори посадових осіб, суддів волосного суду, призначення опікунів і попечителів до сиріт та майна померлих, контроль за діяльністю посадових осіб, нагляд за училищами, торгівлею, ведення звітності з обліку запасних чинів та воїнів ополчення, відомості про військову повинність, виконання доручень урядовців

- **волосний старшина** – компетенція: обирався сходом на 3 роки; поліцейські, адміністративні, контрольні функції;

- **волосний суд на чолі з писарем** – компетенція: дрібні майнові спори; судочинство: до примусових робіт до 6 днів, арешту до 7 днів, штрафу до 3 руб. і 20 ударів батоном.

Сільський схід – обирав сільську адміністрацію, розглядав сімейні суперечки, розподіляв землі і податки.

Сільський староста – скликав і розпускав сільський схід, виконував рішення сільського сходу і волосних правлінь, наглядав за станом шляхів, мостів тощо.

Земські дільничні начальники (запроваджені у 1889 р.) – призначали губернатори за погодженням із предводителями дворянства та затверджував міністр внутрішніх справ. Цю посаду могли обійняти лише потомствені дворяни.

Мали широкі повноваження – нагляд за діяльністю органів місцевого самоврядування, ревізія їх діяльності, усунення з посад неблагонадійних волосних і сільських писарів, затвердження суддів волосного суду тощо.

Суспільний лад.

В Російській імперії населення України за становим критерієм поділялося на: дворянство, буржуазія, духовенство, міських жителів (міщани), робітники і селянство.

- **Дворянство** (до цього стану протягом другої половини XVIII – першої половини XIX ст. оформилась козацька старшина й шляхта):

- основний клас землевласників;
- соціальна база і політична опора влади – комплектувало органи влади у центрі і на місцях;
- особливими статтями законів захищалося життя, честь, свобода і здоров'я дворянина;
- унормовані привілеї дворянства залишалися чинними до 1917 р.

* **Духовенство:**

- особливість – державний контроль через Синод над церквою, секуляризація церковних земель, їх призначення, а не обрання;
- звільнялося від усіх податків і тілесних покарань;
- дозволявся вихід з духовного стану;
- заборонялося займатися промислами, торгівлею, володіти кріпаками.

Буржуазія – новий соціальний клас, який формуються як клас з др. пол. XIX ст. внаслідок розвитку капіталістичних відносин. **Особливості:**

- невелика частка українців;
- значне місце посіла в Україні торгова буржуазія;
- орієнтація на монополію держави;
- до 1905 року не мала політичних прав;
- сплачувала податки, виконувала державні повинності.

Міщани – не були однорідною масою:

- міські обивателі (власне міщани);
- купці (розподілялися за рівнем прибутків на гільдії);
- інтелігенція;
- володіли землею, відбували рекрутську повинність.

Робітники. Особливості робітничого класу:

- безправ'я; високий рівень експлуатації;
- низький рівень політизації;
- поява фабрично-заводського законодавства, котре поклато початок трудовому праву.

Селянство – у першій половині XIX ст. за соціальним станом поділялися на кріпосних та державних.

Кріпаки цілковито залежали від поміщиків. Тільки на Правобережжі царський уряд у 1847–1848 рр. провів інвентарну реформу, відповідно до якої форми і масштаби залежності кріпаків від поміщиків затверджувалися в інвентарях для кожного поміщицького маєтку

за станом на 1847 р., але реформа не обмежила свавілля поміщиків.

Правове становище селянства змінила селянська реформа 1861 р. 19 лютого 1861 р. імператор Олександр II підписав маніфест і серію законів про скасування кріпосного права.

На територію України поширювалися «Положення про селян, які вийшли з кріпосної залежності», «Правила про порядок приведення в дію Положень про селян, які вийшли з кріпосної залежності». Відповідно до цього селяни ставали особисто вільними, їм надавались права самостійно вирішувати свої сімейні й господарські справи (вступати в шлюб, купувати нерухоме майно, вести торгівлю, брати підряди на виконання робіт, мати ремісничі підприємства, записуватися в цехи, вступати в купецькі гільдії).

Наслідки селянської реформи 1861 р.:

- селяни залишалися економічно залежними від поміщиків, бо землі вони мали викупати;
- поміщики штучно завищували ціну на землі й селяни на Україні мали сплачувати вдвічі більше, ніж була реальна вартість земель;
- до викупу свого наділу селянин не мав можливості скористатися більшою частиною особистих прав, що надавались йому реформою;
- селяни і після звільнення залишалися відособленим нижчим податним станом, який повинен був сплачувати подушну подать, нести державні повинності.

Реформи 60–70-х років XIX ст. у Наддніпрянській Україні.

Передумови реформ:

- криза капіталістичної системи, відсталість економічного розвитку, відсутність ринку вільної найманої праці;
- відсталість політичного розвитку, необхідність створення умов для участі буржуазії в управлінні державою як на центральному так і місцевому рівні;
- загострення соціальної кризи, безправне становище кріпосного селянства, невдоволення своїм становищем як з боку поміщиків, дворянства, так і буржуазії;
- поразка Росії в Кримській війні (1853–1856 рр.) і падіння її міжнародного авторитету;
- посилення селянського руху, загроза чергової селянської війни проти самодержавства.

* **1861 рік. Селянська реформа. 19 лютого 1861 року російський імператор Олександр II підписав «Маніфест про високо-**

милолюбиве дарування селянам-кріпакам прав вільних сільських жителів та про облаштування їхнього побуту», а також «Положення про селян, які вийшли з-під кріпосної залежності».

Головні наслідки селянської реформи:

- скасування кріпосного права;
- надання селянам особистої юридичної свободи й громадянських прав, проте в багатьох випадках вони продовжували залишатись в економічній залежності від поміщиків;
- викуп селянами земельних наділів у поміщиків;
- виконання селянами повинностей до укладання викупної угоди;
- збереження селянської громади;
- створення інституту мирових посередників для розв'язання спорів між селянами і поміщиками.

Місцеві положення, якими визначалися відносини між поміщиками і селянами на українських землях:

- Великоросійське місцеве положення для губерній півдня України;
- Малоросійське місцеве положення для губерній Лівобережної України;
- Окреме місцеве положення для губерній Правобережної України;
- додаткові правила.

* **1862 рік. Поліцейська реформа.** Проводилась відповідно до затверджених царським указом від 25 грудня 1862 р. **Тимчасових правил про устрій поліції у містах та повітах губерній.**

Головні наслідки її реформи:

- **метою цієї реформи** було покращання роботи загальної поліції, звуження її компетенції, звільнення від другорядних функцій підвищення професіоналізму;
- поліція повинна була наглядати за виконанням законів, охороняти громадський спокій і порядок; слідкувати за «должным властям повиновением» тощо
- у кожному повіті було запроваджене повітове поліцейське управління на чолі зі справником, призначеним губернатором;
- повіт поділявся на дрібніші адміністративно-поліцейські підрозділи: стани, дільниці (сотні), селища; у станах поліцію очолювали станові пристави, їх було 2–4 на повіт;

- у містах створювали міську поліцію на чолі з поліцмейстером; міста розділялися на частини, дільниці й околотки;
- у структурі поліцейських установ у другій половині XIX ст. виникли розшукові відділення (спеціалізовані органи кримінального розшуку);
- особовий склад поліції з 1862 р. комплектувався за принципом вільного найму; для службовців поліції було введено пенсійне забезпечення.

Органи політичної поліції (Положення про корпус жандармів 1867 р.)

- посилення ролі жандармерії (політичної поліції) – здійснювала «загальний нагляд за духом усього населення і за напрямом політичних ідей суспільства»;
- основні функції жандармерії: політичний розшук, негласний нагляд за організаціями й особами «протиурядового напрямку», проведення дізнань у справах про державні злочини, ведення контррозвідки та ін.;
- в Україні діяли жандармські управління в кожній з дев'яти губерній, в м. Одесі, на залізницях;

Недоліки реформи: практична діяльність поліції була проникнута формалізмом, межувала зі свавіллям та беззаконням, поширеними були хабарництво та підробки.

* **1864 рік. Судова реформа – найбільш послідовна буржуазна реформа. Пов'язана із прийняттям «Судових статутів» від 20 листопада 1864 року:**

- 1) «Учреждение судебных установлений», або судоустрій;
- 2) Статут кримінального судочинства;
- 3) Статут цивільного судочинства;
- 4) Статут про покарання, які накладалися мировими суддями (кодекс матеріального права, який включав норми щодо невеликих кримінальних чи адміністративних правопорушень).

Головні наслідки судової реформи:

- створення єдиного для всіх безстанового суду;
- створення системи судових інстанцій;
- місцеві суди (волосні суди, мирові судді та зїзди мирових суддів);
- загальні суди (окружні суди та судові палати з цивільних або кримінальних справ, касаційні департаменти Сенату);

- здійснення судочинства за участі прокурора, адвоката й присяжних засідателів;
- запровадження відкритих судових засідань, на яких могли бути присутні представники преси й усі бажаючі;
- незалежність суду від адміністрації (губернаторів, міністрів);
- створення нотаріату (у губернських і повітових містах).

Особливості реформування судової системи на українських землях:

- поетапне запровадження змін у судовій системі та призначення судів;
- мирові суди запроваджувалися окремо від загальних;
- мирові судді в Правобережній Україні запроваджувалися з 1872, а суд. Палати – на другому етапі реформи;
- Окружні суди створювалися з 1877 із заборonoю католикам та юдеям обіймати там посади.

Значення – сприяла демократизації судочинства, однак судовій владі до кінця існування Російської імперії не вдалося отримати повну незалежність від адміністративної влади.

* **1860–1864 рр. Фінансові реформи** – стосувалися податкової, кредитної систем, а так державного бюджету і контролю за фінансовою сферою.

Головні наслідки фінансових реформ:

- заснування у 1860 р. Державного банку;
- розширення мережі приватних комерційних акціонерних банків;
- удосконалення податкової системи, замість відкупної системи було запроваджено акцизний збір з виробників спиртних напоїв, а також збільшено податки на товари масового споживання;
- скасовано відомчі й створено єдині державні каси, які зосредили в своїх руках усі прибутки і витрати держави, визначені бюджетом,;
- створено єдину державну ревізійну установу з досить розгалуженою периферійною мережею та широкими повноваженнями у галузі фінансового контролю.
- публікація в пресі всіх доходів й витрат держави.

Значення – сприяла розвитку нового типу економічних відносин в усіх сферах суспільного виробництва. Проте фінансові реформи не вирішили всіх назрілих господарсько-економічних проблем Російської імперії.

* **1863–1864 рр. Освітня реформа.**

Головні наслідки освітньої реформи:

- уведення єдиної системи початкової освіти (регламентувалась «Положенням про початкові народні училища»);
- збільшення кількості шкіл, училищ, реальних і класичних гімназій;
- започаткування вищої освіти для жінок;
- 1863 року було видано «Статут університетів» – надання автономії університетам у навчальних справах (право вибору вченою радою ректора; вибирання на конкурсній основі професорів тощо).

Наслідки для українських земель:

- збільшення у 12 разів на кінець XIX ст. у порівнянні з його серединою кількості початкових шкіл;
- однак потреби народу в початковій освіті вони не задовольняли, рівень елементарної грамотності в кінці XIX ст. у різних губерніях України коливався 15–20%;
- стан вищої освіти в Україні був вкрай незадовільним, на початок XX ст. всі вузи зосереджувалися тільки в чотирьох великих містах: Києві, Харкові, Одесі і Катеринославі.

* **1864 рік. Земська реформа.**

Головні наслідки реформи:

- Згідно з «Положенням про губернські і повітові земські установи» (1864 р.), були створені губернські та повітові земські збори та земські управи. Вони займалися господарськими та культурними справами (розбудова шкіл, лікарень, доріг, організація поштової та агрономічної служби, благоустрій міст, торгівля та промисловість).
- В основу виборчої системи були покладені виборні, майнові (цензові) та станові засади.
- Формально земства були безстановими органами – до їх складу входили представники дворянства, буржуазії і селянства. Але фактично панівне положення займали поміщики-дворяни, оскільки вибори проходили на основі високого майнового цензу.
- Земські збори обирали свої виконавчі органи – губернські і повітові земські управи, які затверджувалися губернатором.
- Діяльність земств контролювалася губернаторами, міністром внутрішніх справ, які мали право припиняти виконання будь-якої постанови земських зборів.

- Не маючи адміністративної влади, вони цілком залежали від державних органів. Будь яка спроба земств вийти за рами місцевих потреб жорстко припинялась..

- **Земське самоврядування в Україні** запроваджувалося протягом 1865–1870 рр. спочатку на Лівобережжі та Півдні, де було утворено 6 губернських та понад 60 повітових управ. На Правобережжі через спротив поміщиків(шляхтичів) цю реформу було проведено лише в 1911 р.

Наслідки реформи: Земства принесли певну користь у царині розвитку освіти, охорони здоров'я, культури, шляхів сполучення, розвиток місцевої торгівлі та промисловості. Але в цілому результати їх діяльності були вельми незначні.

- * **1870 рік. Міська реформа** – здійснювалась за «Міським положенням» (підписане російським імператором 16 червня 1870 року).

Головні наслідки реформи:

- замінила існуючі органи місцевого самоуправління новими, що базувалися на буржуазному принципі майнового цензу; в усіх містах створювалися нові органи самоврядування – міські думи

- на відміну від земств, дія Положення поширювалася на всю територію імперії;

- до компетенції міського самоврядування було віднесено вирішення місцевих культурно-господарських справ та утримання державних установ;

- ці питання вирішували виконавчі органи міських дум – міські управи, на чолі яких стояв голова; вони безпосередньо підпорядковувалися губернаторові та міністрові внутрішніх справ;

- на українських землях спочатку її дія була поширена на Київ, Катеринослав, Миколаїв, Полтаву, Харків і Херсон; На інші міста України «Міське положення» поширюється в кінці 70-х рр. XIX ст.;

Наслідки: навіть маючи недосконалий характер, «Міське положення» 1870 р. вивело українські міста з застою й сприяло їхньому подальшому розвитку.

- * **1864–1874 рр. Військова реформа.**

Законодавчі акти на підставі яких здійснювалась військова реформа:

- Положення з охорони військової дисципліни і дисциплінарних стягнень – 1864 р.;

- Дисциплінарний статут – 1869 р.;

- Статут про військову повинність – 1874 р

Головні наслідки реформи:

- переоснащення армії найновішими видами зброї, збільшення чисельності підготовленого до бойових дій військового резерву;
- перебудова управління армією – військовому міністерству підпорядковувалися всі галузі військового управління і всі роди військ;
- запровадження загальної військової повинності чоловіків у віці 21 року;
- скорочення терміну дійсної служби до 6 років у сухопутних військах і до 7 років у флоті;
- збільшення кількості військово-навчальних закладів, які поділялися на 4 групи: вищі (академії), середні (спеціальні і юнкерські училища), середні загально-освітні (військові гімназії, кадетські корпуси) та нижчі (військові школи).
- створення 15 військових округів; на території України було створено три воєнні округи: Київський, Одеський та Харківський (який було ліквідовано у 1880 р.).

Результати реформ 60–70 рр. XIX ст.:

- справили позитивний вплив на соціально-економічний розвиток суспільства;
- сприяли розвитку ринкових відносин у сільському господарстві й промисловості;
- реформи не порушили основ політичного устрою, як наслідок – Російська держава залишалася абсолютною монархією з жорстким політичним режимом;
- буржуазні реформи другої половині XIX століття мали значний вплив на соціально-економічне і суспільно-політичне життя українських земель у складі Російської імперії;
- український народ зазнавав капіталістичного, феодально-поміщицького та національного гноблення, постійно страждав від репресивно-каральних заходів царизму;
- як наслідок, посилювався національно-визвольний рух проти російського царизму, розширювалась його соціальна основа за рахунок участі дедалі ширших верств українського селянства, робітничого класу та інтелігенції.

2. Судова система. Джерела права. Право на українських землях на поч. XX ст.

У першій третині XIX ст. існували певні особливості судової системи по регіонах України. Протягом XIX – початку XX ст. судова сис-

тема на українських землях у складі російської імперії зазнала змін, пов'язаних з приведенням її у відповідність із загальноросійською.

Судова система на українських землях за наслідками судової реформи 1864 р.

Запроваджена **система позастанових судових установ – мирові та загальні суди.**

* **Місцеві (мирові) суди** – найчисельніша судова установа. Утворювались в містах і повітах. Діяли за формулою: один суддя на одну судову дільницю.

• **Перша інстанція – одноособовий суд дільничного мирового судді, або суд почесного (працював безплатно) мирового судді.**

Обирали мирових суддів міські думи та повітові земства на три роки.

Вимоги: наявність середньої або вищої освіти, віковий (досягнення 25-ти літнього віку), службовий (стаж роботи на певних посадах) та високий майновий ценз. Обраних кандидатів затверджував Сенат.

Розглядали дрібні кримінальні й цивільні справи за які передбачалися покарання у вигляді зауваження, попередження, штрафу до 300 рублів, арешту до 6 місяців або ув'язнення до 1 року. Із категорії цивільних їм були підсудні справи із сумою позову, що не перевищувала 500 рублів. справи розглядалися однією особою. Розслідування за кримінальними справами проводилося поліцією.

• **З'їзди мирових суддів – апеляційна інстанція** для мирових суддів. Територіально відповідав мировому округу. З'їзд складався з усіх дільничих і деяких почесних мирових суддів. На засіданнях розглядалися протести на рішення чи вироки мирових суддів.

• **Касації** подавались до Сенату.

* **Загальні суди:**

• **Окружні суди** – суди першої інстанції, які запроваджувалися для кількох повітів чи однієї губернії, становлячи судовий округ. Розглядали основну масу цивільних і кримінальних справ. До їх складу входили голова, його товариші (заступники, які очолювали відділення), члени суду, яких призначав імператор за поданням міністра юстиції.

Усього в Російській імперії діяло 104 окружні суди. На відміну від внутрішніх російських губерній **окружні суди в українських губерніях** запроваджувалися з деяким запізненням та не в повній мірі.

На Лівобережжі й на Півдні відкривалися у 1874 році. На території Наддніпрянщини було створено 25 окружних судів і три судові палати: Одеську, Харківську, Полтавську.

Окружні суди складалися:

- **Кримінальне відділення** – були підсудні всі (за деякими винятками) кримінальні справи, вилучені із відання мирових судів.

Поділялося:

- **Коронний суд.**

- **Суд присяжних засідателів.**

Участь присяжних дозволялася лише з кримінальних справ (розглядав до трьох чвертей кримінальних справ). Кандидати у присяжні засідателі відбиралися спеціальними комісіями і затверджувалися губернатором. Присяжні засідателі повинні були об'єктивно оцінити факти і обставини справи, на підставі яких виносився вердикт. В разі визнання невинуватості, підсудний виправдовувався і звільнявся з-під арешту. Рішення суду з участю присяжних засідателів вважалося остаточним і оскарженню не підлягало.

- **Цивільне відділення** – розглядало справи в яких сума позову становила більше 500 рублів.

Касаційні жалоби подавалися до Сенату.

- **Судова палата – суди другої інстанції** зі справ, які розглядав окружний суд без участі присяжних засідателів, а також суди першої інстанції з державних, посадових, релігійних та інших злочинів. Діяла одна на кілька губерній.

Складалася з двох департаментів – цивільного і кримінального. Голови і члени судових палат призначалися імператором за поданням міністра юстиції.

Дізнання за державними злочинами провадилося жандармерією, попереднє розслідування за іншими справами – одним із членів судової палати. Членами суду могли бути лише особи, які мали 3-річний досвід роботи в судових органах, а головою суду – лише особа з вищою освітою.

- **Сенат** – вищий судовий, який формувався за указом імператора. Вважався верховним касаційним судом для всіх судових установ.

- **Верховний суд** – розглядав справи щодо вищих цивільних посадових осіб, генералітету, придворної аристократії.

Джерела права.

Загальна характеристика. *Перша половина XIX ст. була останнім етапом офіційного існування української правової системи, дії українського законодавства, яке визнавалось Російською імперією.*

Відмінності джерел права на українських землях, що входили до складу Російської імперії, до 40-х рр. XIX ст.:

- у Слобідсько-Українській губернії застосовувалось російське законодавство;
- у лівобережних і правобережних губерніях діяли ті ж нормативні акти, що й у XVIII ст.: Литовський Статут 1588 р., збірники магдебурзького права; до початку 40-х рр. XIX ст. там поширилось застосування російського законодавства.
- у 1840–1842 рр. на українських землях у складі Російської імперії було уведено в дію «Звід законів Російської імперії», що привело до уніфікації системи джерел права, діючих в Україні, і припинило застосування норм попереднього права.
- у всіх районах України продовжували діяти норми звичаєвого права.

Джерела права на українських землях що входили до складу Російської імперії, у пореформений період

- **Основним джерелом права у пореформений період продовжувало залишатися «Повне зібрання законів Російської імперії» (далі ПЗЗ)** (1830 р., містило 45 т. законів (30920 актів) і 6 т. додатків; містило в хронологічному порядку всі закони Російської імперії починаючи з Соборного уложення 1649 року і до 25 грудня 1825 року).

Реформи 60–70-х рр. XIX ст. зумовили істотні зміни у чинне законодавство, зокрема у публікації другого (12 грудня 1825 року – 28 лютого 1881 року, 55 т.) та третього (01 березня 1881 року-1913 рік, 33 т., містило понад 40 тис. законів) видань ПЗЗ.

- *Нове законодавство включалося і в «Звід законів Російської імперії» (далі – ЗЗ) 1835 р.* (15 т., систематизований за галузями права).

- Система Зводу складалася з самого першого поділу на закони державні і цивільні, що відповідало поділу права на публічне та приватне. На початку XX ст. ЗЗ складався з 16 томів, що поділялися на частини, до складу яких входили 86 приватних зводів або окремих законодавчих актів, що називалися «установами», «статутами», «положеннями», «правилами» тощо.

- *«Уложення про покарання карні та виправні» (1845 р., з редакціями 1866 і 1885 рр., складалося з 12 розділів, 2224 ст.)* – перший

кримінальний кодекс, норми якого установлювали форми вини, стадії здійснення злочину, види співучасті, обставини, що обтяжували чи зменшували вину.

- «Положення» про реформи суду, поліції, селянську, міську, земську, військову реформи.

- «Сільський судовий статут» 1839 р. – містив норми цивільного, кримінального й процесуального права.

- «Військовий статут про покарання» (1875 р.).

- «Військово – морський статут про покарання» (1886 р.).

- «Зібрання узаконень і розпоряджень уряду» (з 1863 р., двічі на тиждень; збірник відомчих розпорядчих актів).

- «Кримінальне укладення» (1903 р., не вступило в силу в повному обсязі).

- Статути від 20 листопада 1864 р.: Установлення судових установ; Статут кримінального судочинства, Статут цивільного судочинства, Статут про покарання, що накладаються мировими суддями (У 1892 р. ці статути були офіційно приєднані до Зводу законів Російської імперії як 16-й том).

- *На підставі фабрично – заводських законів формується трудове законодавство і галузь трудового права.*

- «Положення про заходи охорони державного порядку та громадянського спокою» (1881 р.) і «Тимчасові правила» про пресу, зібрання, спілки, товариства поклали початок *адміністративному праву.*

- Норми звичаєвого права (у практиці волосних судів).

- Канонічне (церковне) право.

Особливості кодифікації права на українських землях в ХІХ ст.

Мета – поширення на українські території російської правової системи та нівелювання правових особливостей окремих регіонів.

Основні етапи.

1801 р. – утворення комісії з кодифікації права на чолі з міністром юстиції П. Завадовським, яка передбачала систематизувати всі чинні в Російській імперії нормативні акти, в тому числі й на території України. У її складі було утворено три експедиції: перша – кодифікувала основи права і загальноімперське законодавство Росії, друга – кодифікувала право окремих провінцій, у т.ч. укладала окремий кодекс для України, третя – редагувала вироблені проекти.

Результати роботи другої експедиції:

1807 р. «Зібрання малоросійських прав» – упорядкування цивільно-правових норм Чернігівської й Полтавської губерній, яке здійснила група під керівництвом Ф. Давидовича.

1808 р. «Звід місцевих законів губерній і областей, приєднаних від Польщі» – упорядкування здійснено на основі дослідження права Правобережжя групою правознавців, очолюваних А. Повстанським.

Ці кодифікації офіційно не були затверджені у зв'язку з призупиненням діяльності комісії.

1809 р.– кодифікаційну комісію було поділено на шість відділень (шостому відділу було доручено складати зводи для українських губерній).

1811 р.– під час робіт над кодифікацією українського права було перекладено і надруковано російською мовою Третій Литовський статут.

1826 р.– комісію для складання зводів перетворено на 2-е відділення Імператорської канцелярії, яке мало постійно займатись кодифікаційними роботами.

1833 р.– «Зібрання малоросійських прав» як вдалий збірник реально діючих норм цивільного права Лівобережжя частково включено до Зводу законів Російської імперії.

1837 р. «Звід місцевих законів західних губерній Російської імперії» – проект збірки норм цивільного матеріального та процесуального права, що стосуються Правобережної України та Білорусі., який містив норми не лише місцевого, а й загальноросійського права (розроблений групою в складі другого відділення, очолювана професором Київського, а пізніше Московського університету І. Даниловичем). Виконаний у рамках робіт по кодифікації тогочасного права Російської імперії.

1838 р.– Звід затверджено Державною радою, але оскільки перемогла тенденція єдиного для всієї імперії законодавства, сили чинного джерела права він не отримав.

У 1840 р. на Лівобережжя і 1842 р. на Правобережжя поширюється загальноімперське цивільне й кримінальне законодавство.

Правові акти спрямовані на придушення української мови та культури

Валуєвський циркуляр – виданий 30 (18) липня 1863 року.

- Темне розпорядження (циркуляр) міністра внутрішніх справ Російської імперії Петра Валуєва до територіальних цензурних комітетів, в якому наказувалося призупинити видання значної частини книг, написаних «малоросійською», тобто українською мовою.

- Згідно з циркуляром заборонялась публікація освітньої, духовної та наукової літератури українською мовою. Публікація художньої («изящной») літератури дозволялася.
- Українській мові було відмовлено у праві на існування: **«ни-какого особенного малороссийского языка не было, нет и быть не может»**, – зазначалося в документі.
- Заборона була скасована лише в 1905 році, коли Російська академія наук визнала, що українська мова є самостійною і окремою від російської.

Емський акт 1876, 30 травня – російський імператор Олександр II у німецькому містечку Емс підписав таємне розпорядження про повну заборону українського письменства.

Указ доповнював основні положення Валуєвського циркуляру 1863-го та мав на меті витіснення української мови з культурної сфери і обмеження її побутовим вжитком.

Указ забороняв:

- ввозити на територію Російської імперії з-за кордону книги, написані українською мовою без спеціального дозволу;
- видавати українською оригінальні твори і робити переклади з іноземних мов, тексти для нот;
- друкувати будь-які книги українською мовою;
- ставити українські театральні вистави (заборону знято у 1881р.);
- влаштовувати концерти з українськими піснями;
- викладати українською мовою в початкових школах.

Автор документа – Михайло Юзефович, помічник куратора Київського учбового округу. Він підготував меморандум на ім'я імператора, де звинуватив діячів українського руху в тому, що вони прагнуть «вільної України у формі республіки з гетьманом на чолі».

Емський указ так і не був скасований. Припинив свою чинність після маніфесту царя Миколи II у жовтні 1905-го, яким, зокрема, запроваджувалася свобода слова.

Наприкінці XIX ст. в юридичній практиці з'являються *галузі права*: цивільне, кримінальне, судово-процесуальне.

Цивільне право.

Основні джерела – 10-й том «Зводу Законів Російської імперії», «Сільський судовий статут» 1839 р. (ними регламентувалися норми сімейного, спадкового, зобов'язального права).

Звперше визначалися **право власності** – права «володіти, користуватися і розпоряджатися майном вічно і потомствено»; види власності, суб'єкти й об'єкти власності, обмеження права власності.

Основними завданнями цивільного права були охорона дворянської і буржуазної власності, спрощення умов отримання кредиту і продажу землі дворянами, розширення прав буржуазії у галузі підприємництва.

Цивільне право того часу розрізняло повне право власності і неповне, коли був відсутній хоч один із названих компонентів.

Речі поділялися на рухомі та нерухомі, родові та придбані, подільні та неподільні, споживчі та неспоживчі, вилучені з обігу та невилучені.

Власник землі мав повне право розпоряджатися нею. Проте на Правобережній Україні покупець-росіянин мав привілеї порівняно з представниками інших національностей.

Селяни стали учасниками цивільних правовідносин після селянської реформи 1861 р., зокрема у законодавстві перелічувалися їхні особисті і майнові права. Проте до Столипінської аграрної реформи вони не могли вільно розпоряджатися своїми наділами, а лише з дозволу громади.

Детально регулювалося **зобов'язальне право**:

- *регулювало* загальні вимоги до змісту й форми договорів та його конкретних видів: купівлі-продажу, міни, постачання, наймання майна, особистого наймання, позики, доручення, підряду, страхування та ін.;
- *визначалися*: засоби забезпечення виконання угод: завдаток, поручительство, неустойка, застава, норми відповідальності за порушення умов договору.
- *регулювались*: зобов'язальні відносини власників майна та фінансів у різних видах товариств (повному, на вірі, компанії).

Успадкування здійснювалося як за заповітом, так і за законом. Заповіт укладався особою «при здоровому глузді і твердій пам'яті», що досягла 21-річного віку і згідно із законом мали право відчужувати своє майно. За відсутності заповіту майно переходило до спадкоємців за законом (ними були як сини, так і дочки, однак перевага надавалася першим).

Шлюбно-сімейні відносини – регулювалися «Зводом законів Російської імперії»:

- шлюб – це постійний союз, який припинявся зі смертю одного з подружжя;
- законним вважався церковний шлюб шлюбний вік для чоловіка становив 18 років, жінки – 16 років;
- особам, що досягли 80 років, вступати до шлюбу заборонялося;
- не дозволявся шлюб між християнином і представником іншого віросповідання, четвертий шлюб, а також новий шлюб без розірвання попереднього;
- розлучення для православних було можливе лише з дозволу церкви на прохання одного з подружжя за умови доведеного перелюбства, нездатності до шлюбного життя, безвісної відсутності одного з подружжя, в разі замаху на життя супруга або жорстоке поводження, коли одному з подружжя винесено вирок про позбавлення усіх прав (каторга, заслання);
- діти поділялися на законнароджених і народжених поза шлюбом (другі не мали права на прізвище батька та на успадкування його майна).

Кримінальне право.

Джерела кримінального права:

- до 1840 р.– III Литовський статут, збірники Магдебурзького права;
- з 1840 р.– «Кримінальне уложення» (15-й том «Зводу законів Російської імперії»), «Уложення про покарання кримінальне і цивільне» 1846 р. з редакціями 1866 і 1885 рр., «Сільський судовий статут» та «Кримінальне уложення» 1903 р.

Злочинні дії поділялися на тяжкі злочини, злочини і проступки.

Визначалися такі види злочинів:

- злочини проти віри (богохульство, ересь, перехід православного до іншої віри, безчинство в церкві тощо);
- злочини проти держави (замах на імператора, насильницькі дії проти членів царської родини, розповсюдження письмової чи друкованої літератури з метою підняти бунту тощо);
- злочини проти порядку управління (організований виступ робітників проти власника чи управляючого підприємства, повстання кріпаків проти поміщиків тощо);
- різноманітні вбивства, тілесні ушкодження, образа честі, дуель, погрози тощо;

- майнові злочини (розбійний напад, крадіжка тощо).

Система покарань – мала складний характер (35 видів покарань), була надзвичайно жорстокою і вибірковою для привілейованих верств суспільства. Зокрема, дворяни, священники, купці, поміщики звільнялися від тілесних покарань.

Покарання поділялися на:

- **кримінальні** – позбавлення усіх прав стану в поєднанні зі смертною карою чи каторгою або засланням до Сибіру або Кавказу;
- **виправні** (догана, штраф, арешт, ув'язнення, служба у виправних арестанських ротах);
- **основні** (страта, каторга, заслання, вислання, ув'язнення, тілесні покарання (лише для окремих станів));
- **додаткові** (позбавлення титулів, звань, поліцейський нагляд).

Кримінально-процесуальне і цивільно-процесуальне право – стають самостійними галузями.

Детально регламентувався порядок розгляду справ у судах, проголошувалися принципи усності, гласності, невинуватості, безпосередності, змагальності, право звинувачуваного на захист.

Стадії розгляду справи у слідчих і судових органах:

- попередній розгляд (дізнання і попереднє слідство);
- віддання до суду;
- підготовчі дії суду;
- судове слідство з дебатами сторін (під час судового засідання);
- винесення вироку.

Передбачалась можливість перегляду вироку в апеляційному й касаційному порядку.

Докладно регламентувався процес розгляду справ окружними судами за участю присяжних. Вироку передував вердикт присяжних.

Виникнення адміністративного законодавства.

Правова основа – «Положення про заходи до охорони державного порядку і громадського спокою» (1881 р.).

Види адміністративних стягнень (право застосування мали губернатори):

- штрафи, арешт;
- □ ув'язнення в тюрму або фортецю.

• **Державний лад та адміністративно-територіальний устрій західноукраїнських земель у складі Австрійської монархії (з 1867 р. – Австро-Угорської) імперії.**

Приєднання західноукраїнських земель до Австрійської монархії (держави Габсбургів):

- **1699 р.**– до складу Австрійської монархії під владою Угорського королівства увійшла Закарпатська Україна.

- **1772 р.**– Галичина увійшла до складу Австрії внаслідок першого поділу Речі Посполитої. Об'єднання австрійським урядом Західної і Східної Галичини, населених у більшості своїй відповідно поляками і українцями в один адміністративний округ під назвою – Королівство Галичини і Володимирії (Лодомерії). До його складу входив також Тернопільський округ за винятком Хотинського повіту, що з 1812 року був переданий Росії.

- **1774 р.**– внаслідок Кючук-Кайнарджийського мирного договору між Росією та Туреччиною під австрійську владу перейшла Північна Буковина.

- **1787 р.**– Буковина (з містом Чернівці) приєднана до Королівства Галиції і Лодомерії (1849 р. виділена в окремий округ).

Таким чином, наприкінці XVIII ст. майже усі західноукраїнські землі потрапили під владу Австрійської монархії.

Державний лад на західноукраїнських землях у складі Австрійської імперії (кін. XVIII- перша половина XIX ст.).

Австрійська імперія – абсолютна, спадкова монархія.

Цісар (імператор) зосереджував усю законодавчу, виконавчу і судову влади, вважався єдиним джерелом права. Видавав найвищі постанови, патенти, мандати, едикти, резолюції.

Особиста канцелярія діяла при монарху для допомоги виконання імператору своїх функцій.

Придворна канцелярія – дорадчий орган при імператорі (до 1848 р.).

У 1774–1776 і 1797–1802 рр. існувала **окрема канцелярія для Галичини**.

Після входження західноукраїнських земель до складу Австрійської імперії на них було поширено австрійську адміністративно-територіальну систему.

Адміністративно-територіальний устрій західноукраїнських земель (кін. 1774–1849 рр.)

* **Королівство Галичини і Лодомерії (Галичина і Північна Буковина).**

Основний орган австрійської влади – губернське присутствіє на чолі з *губернатором*, який до буржуазно-демократичної революції 1848 року призначався імператором виключно з числа австрійців.

Адміністративно-територіальний устрій: поділялося на *18 циркулів (округів)* на чолі з окружними старостами і *59 дистриктів*.

Буковина – до 1849 р. як 19-й циркул входила до складу Галичини.

1861 р. – крайовий статус Буковини було підвищено до рангу герцогства.

1775 р. – створено **крайовий становий сейм** – представницький орган. Скликався з ініціативи губернатора раз у рік. Мав обмежену компетенцію, не володів правом законодавчої ініціативи. Головне його призначення – висловлення пропозицій та зауважень органам місцевої крайової адміністрації. Головував губернатор. Формувався з представників трьох станів: магнатів, духовенства, населення королівських міст.

Виконавчий комітет сейму: склад 7 осіб (обиралися сеймом на 6 років). Кандидатури затверджував імператор.

1846 р. – **реформа адміністративно-територіальної системи** (територію Галичини було поділено на 74 повіти (у деяких районах – староства) на чолі із старостами, яких призначав імператор.

Зміни в системі управління після революції 1848–1849 рр.:

В Галичині замість губернського встановлювалося **правління намісника**, на Буковині, що відокремилася від Галичини, – **президентське правління** на чолі з президентом.

На відміну від губернського правління, що мало деякі риси колегіальності, намісник або президент ставали одноособовими главами краю і підлягали безпосередньо міністру внутрішніх справ.

Намісникам підпорядковувалися начальники повітів або старости, яких призначав міністр внутрішніх справ без зазначення повіту, в який вони направлялися. Це визначав сам намісник.

1861 р. – створення австрійським імператором **Галицького і Буковинського крайових сеймів**, які визнавалися самоврядним органом кожної провінції.

Склад: обиралися представники панівних класів – магнати, єпископи, ректори університетів.

Виконавчий орган – **крайовий комітет** у складі маршалка віце-маршалка, чотирьох секретарів, трьох квесторів і ревізорів.

Кожен крайовий сейм мав право делегувати представників до імперського парламенту, що забезпечувало взаємозв'язок представницьких органів влади на місцевому та загальнодержавному рівні.

Діяльність сеймів була підпорядкована центральній владі (не міг розпочати роботу без відповідного імперського патенту, який видавався щороку; імператор затверджував рішення сеймів, мав право скликати або закрити засідання сеймів, розпускати їх).

Повноваження: законодавчі, управлінські та контрольної функції, які реалізовувалися виключно в межах провінції.

Органи місцевого самоврядування – створені у 1862 р. відповідно до державного закону про місцеве самоврядування (у 1866 р. на його основі прийняли галичанський крайовий закон про громадян).

Вища інстанція самоврядування – повітова рада. Обиралася на 5 років.

Склад – представники від поміщиків, промисловців і купців, що сплачували податки більше 400 крон, міських і сільських громад.

Виконавчий орган – повітовий комітет (складався із голови (ним був, як правило, повітовий староста), його заступника і 5 членів та їх заступників). Були підконтрольні державі (старосту призначав міністр внутрішніх справ).

У містах і селах обирались **міські і сільські ради**.

Виконавчі органи – **управи**, у великих містах – магістрати, на чолі яких стояли начальники рад. До компетенції рад належали господарські питання. Намісник мав право розпуску повітових, міських і сільських рад.

Закарпаття – входило до Угорського королівства.

Адміністративно-територіальний устрій:

- поділялося на **4 жупи (Березький, Ужанський, Угочанський, Мармороський)**, якими управляли призначувані королем чиновники – жупани (наджупани);

- **комітати (райони)** – в них зосереджувалась адміністративна, фінансова, військова та судова влада; управлялися комітатськими правліннями (окружні начальники, секретарі, касири, землеміри, збирачі податків);

- **сільські гміни** – сільські управління на чолі із старостою (призначалися феодалами);

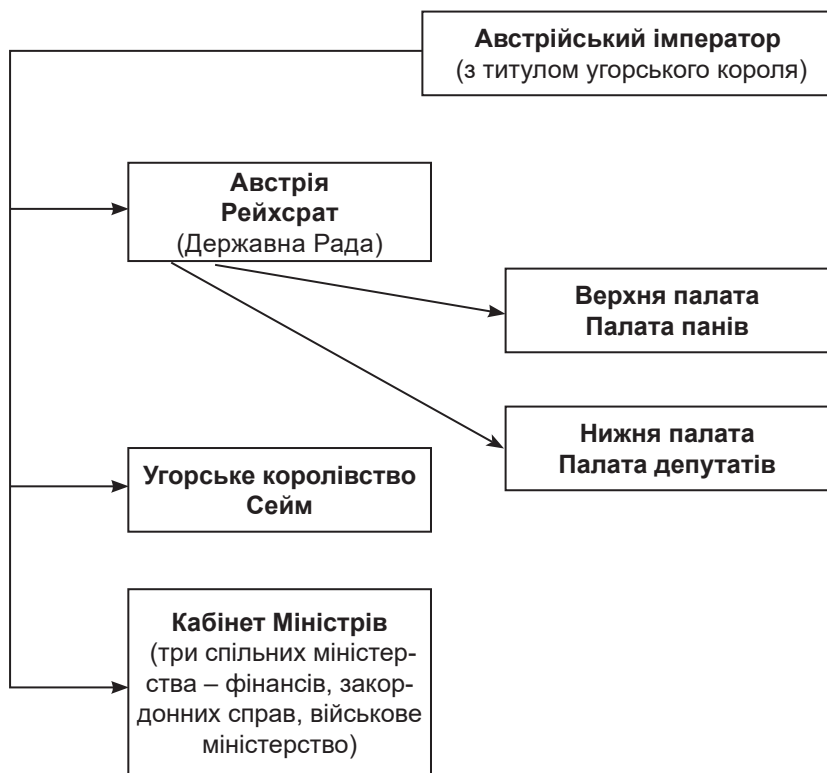
- **домінії** – територіально-економічні одиниці (землі з містами і селами), що належали феодалові, церкві чи державі.

21 грудня 1867 р. – прийняття австрійським парламентом шести конституційних законів, один з яких офіційно оформив нові відносини Австрійської імперії та Угорського королівства..

Австрійська імперія перетворилася на дуалістичну (двосдину) державу – Австро-Угорську монархію (імперію).

До австрійської частини монархії увійшли Галичина і Буковина, до Угорської – Закарпаття.

Вищі органи влади Австро-Угорської імперії (1867- поч. ХХ ст.)

Зміни в системі державного управління та адміністративно-територіального устрою на західноукраїнських землях у складі Австро-Угорської імперії:

- 11 квітня 1871 р. створено окреме міністерство для Галичини;

- міністрів для Галичини призначали винятково з числа польських магнатів цього краю;
- міністрам підлягала крайова влада, а крайовій владі – місцеві органи державної адміністрації;
- єдиноначальний глава краю – намісник (призначався імператором і представляв його в крайовому сеймі). Підпорядковувався безпосередньо міністру внутрішніх справ Австрії.
- Крайовий начальник у Буковині – крайовий президент.

Судова система (кін. XVIII – перша половина XIX ст.) на західноукраїнських землях.

Станова судова система:

- земські, гродські і підкоморські суди – діяли на постійній основі, (судилась шляхта);
- магістратські суди у самоврядних містах – користувалися магдебурзьким правом, розглядали цивільні, кримінальні справи (судились міщани);
- духовні суди (єпископські);
- доменіальні (вотчинні) суди (суд поміщика над селянами);

Вища апеляційна інстанція – **королівський трибунал.**

Зміни у судовій системі після революції 1848 р.:

- судова система відокремлювалася від органів державної влади та оголошувалася незалежною;
- у 1849 р. створені **всестанові суди:**
- **повітові суди** – суд першої інстанції, один суддя (розглядали цивільні справи і справи про проступки);
- **повітові колегіальні суди** – суд першої інстанції, троє суддів (розглядали цивільні справи і злочини, які не належали до судів присяжних);
- **окружні суди** – як суд першої інстанції розглядав важливі цивільні справи; як суд другої інстанції щодо справ, вирішених повітовим і повітовим колегіальним судами;
- **вищий крайовий суд** у Львові – друга інстанція для окружних судів і третя та остання інстанція для повітових судів, але лише у цивільних справах;
- **найвищі судові інстанції** – **Верховний суд і касаційний трибунал** у Відні;
- **спеціальні суди:** військові, промислові, комерційні.
- **мирові судді і суди присяжних** розглядали дрібні цивільні справи;

- **крайові суди** – розглядали справи про злочини, за які передбачалися покарання більше 5 років.

Особливості судової системи на західноукраїнських землях (за австрійською конституцією 1867 р.):

діяла триступенева система судів:

- одноособові повітові суди;
- колегіальні крайові (окружні) суди;
- колегіальний вищий крайовий суд у Львові, дія якого поширювалась і на Буковину.

5. Суспільний устрій. Правове становище на західноукраїнських землях у складі Австрійської та Австро-Угорської імперії.

Суспільний устрій на західноукраїнських землях у першій пол. XIX ст.

*** Панівні класи:**

- **Поміщики** (шляхта і магнати). За національним складом серед них у Галичині переважали австрійці та поляки, невелика частина українців, на Закарпатті – угорці й австрійці (німці), Буковині – австрійці та румуни.

- **Великі торгівці** – представники австро-німецького торгово-промислового капіталу.

- **Вище духовенство** (певні привілеї мали католики та уніати).

*** Залежні класи:**

- **Селяни** – відбували натуральні і грошові повинності: працювали на панщині; віддавали певну частку врожаю поміщику; використовувалися на різних роботах; виконували державні повинності. Не мали права продати свій наділ.

Реформа 1848 р. – ліквідація кріпацтва в Австрійській імперії, скасовувалися феодальні повинності селян, що відкрило шлях для розвитку капіталізму.

За користування колишніми общинними землями (лісами, ріками, пасовищами), які після реформи перейшли у приватну власність, селяни були змушені сплачувати певну плату. Сплата викупу *за ліквідацію кріпосницьких повинностей носила дискримінаційний характер* (український селянин сплачував суму втричі більшу, ніж чеський, і в п'ятеро більшу, ніж німецький).

- **Міщани** – переважну більшість заможних городян становили іноземці.

Суспільний устрій на західноукраїнських землях кін. XIX-поч. XX ст.

Розвиток капіталізму призвів до формування нових класів:

Буржуазія – промислова, сільська, банківська.

Поміщики – австрійська аристократія, угорські та польські магнати, польська та українська шляхта.

Духовенство – католицьке, уніатське, православне.

Робітничий клас – формувався із малоземельних і безземельних селян та ремісників.

Міське населення – міщани: інтелігенція, ремісники, купці. Більшість заможних городян складали іноземці. Робітники (наймити-селяни, підмайстри) майже всі були українцями.

Селяни – збільшилася кількість незаможних селян (їх питома вага серед усіх селян досягала 75%).

Правове становище на західноукраїнських землях у складі Австро-Угорської імперії.

Джерела права.

Галичина та Буковина.

* **Конституційне законодавство:**

• **Галицька конституція** – ухвалена 17 серпня 1791 року, діяла до 1805 р.

• **Проект австрійської конституції (конституція Піллерсдорфа)** – оприлюднений 25 квітня 1845 р., у ньому Австрійська імперія проголошувалася конституційною монархією (втратив чинність 16 травня 1848 р.).

• **«Окротройована» Конституція (Ольмюцька Конституція)** – оприлюднена 4 березня 1849 р.:

- за конституцією влада знову зосереджувалася в руках цісаря;
- створювався двопалатний парламент, в якому нижня палата обиралася нас., а верхня потрапляла під контроль великих землевласників;
- передбачалася парламентська відповідальність міністрів; проголошувалися скасування кріпацтва, свобода віросповідання та деякі ін. громадянські й політичні права;

• **Крайова конституція для Галичини (Крайовий статут для Королівства Галиції і Лодомерії з Великим князівством Краківським з незалежним правилом виборів до Крайового сейму)** – видана цісарським патентом від 29 вересня 1850 на виконання ст. 77 ав-

стрійської Конституції 1849 р. – основний закон для Королівства Галиції і Лодомерії у складі Австрійської імперії:

- закріплювала рівноправність українського, польського, та ін. народів, які жили на території краю, та їх право на збереження і розвиток своєї національності й мови;

- передбачала самостійність краю у вирішенні всіх питань, за винятком тих, що конституцією державиви були зараховані до відання центральних органів;

- не була введена в дію – була офіційно скасована цісарським патентом від 31 грудня 1851.

* **Оновлена конституція 1861 р.:**

- Галичина отримала автономію з власним сеймом, а Буковина – статус коронного краю з титулом воєводства і власні органи самоуправління;

- дія Конституції була призупинена Цісарським патентом від 20 вересня 1865 р.

Конституція 1867 р. – ухвалена 21 грудня 1867 р., діяла до розпаду Австро-Угорської імперії у 1918 р.:

- закріпила утвердження Австро-Угорської імперії;

- структурно складалася з п'яти законів: Закон про загальні права громадян; Закон про судову владу; Закон про імперське представництво; Закон про заснування імперського суду; Закон про здійснення урядової влади.

Перший кримінальний кодекс (Терезіана), 1768 р. – містив норми матеріального і процесуального права, що діяв частково на Галичині (відзначався надзвичайно жорстокою системою покарань). Започаткував кодифікацію кримінального права.

Кримінальний закон «Про злочини та їх покарання» (Йосифіна), 1787 р. – вперше поділив злочинні дії на карні злочини, що розглядалися судами і поліційні проступки (незначні правопорушення), що передавалися на розгляд адміністративних органів (характерна особливість – в ньому як вид покарання скасовувалася смертна кара, її могли застосовувати лише в надзвичайних судах; гарантування окремих прав звинуваченого на захист). З деякими змінами діяв до 1918 р.

Кримінальний кодекс (Францишкана), набрав чинності у **1803 р.** – новий кримінальний кодекс (перша частина – про злочини і тяжкі поліційні проступки, друга частина – про норми проце-

суального права). Із змінами, внесеними у 1852 році діяв у Галичині до 1932 р.

Кримінальне уложення Австрійської імперії про тяжкі злочини, менш тяжкі злочини і проступки 1852 р. – запровадив поділ на злочини і проступки і поділявся на дві частини – про злочини і проступки.

У 1855 р. був доповнений Військовим-кримінальним кодексом, що посилив відповідальність військовослужбовців за державні злочини.

Кодифікаційні акти, запроваджені на Галичині під час кодифікації австрійського законодавства:

Цивільний кодекс (Терезіанський кодекс) – під назвою **Галицького цивільного кодексу** був запроваджений у Західній та Східній Галичині у 1797 рр. та Буковині у 1816 р. (діяв з деякими змінами у Галичині до 1933 року).

Загальне цивільне уложення Австрійської імперії 1811 р. (цивільний кодекс набув чинності 1 січня 1812 р.) – виступало компромісом між буржуазним і феодальним правом, було складене на основі природничо-правової концепції, доповненої досягненнями римського права, адаптованого до тогочасних потреб суспільства.

Кодекс вексельного права – ним регулювалися фінансово-кредитні відносини (з 1775 р. його чинність поширювалася на Галичину і Буковину).

Торговельний кодекс – уведений у дію у 1863 р.

Галицький цивільно-процесуальний кодекс – діяв у Галичині з 1807 р.

Цивільно-процесуальний кодекс Австро-Угорської монархії – набрав чинності в 1898 р. (відмінна риса – впровадження в цивільний процес буржуазно-демократичних принципів судочинства: усності, гласності, змагальності).

Кримінально-процесуальні дії у першій половині XIX ст. визначалися **кримінальним кодексом 1803 р.**

1853 р. – прийнятий окремих **закон про кримінальне судочинство**, який запроваджував часткову гласність процесу, але не допускав участі громадськості у ньому.

1869 р. – **закон про кримінальне судочинство** доповнили законом про суди присяжних;

1873 р. – затверджено новий **Кримінально-процесуальний кодекс** (з незначними змінами діяв до 1918 р.).

Основні зміни: запроваджувалися усність і гласність процесу, суд присяжних, пропагувалася ідея вільної оцінки доказів за внутрішніми переконаннями суддів.

У 1912 р. – **закон про кримінальне судочинство** введений у дію **Військовий кримінально-процесуальний кодекс**.

Закарпаття

- **Поточне королівське законодавство на території Закарпаття.** «Урбаріум» («Urbarium»), 1741 р. (друкований формуляр угоди між панами і селянами Австро-Угорщини про майновий стан, повинності й права селян).
- **«Трипартитум» («Обробка правових звичаїв славного Угорського королівства і приєднаних земель в трьох частинах»)** – звід середньовічного звичаєвого права, в якому було викладено публічне, приватне, процесуальне та кримінальне право.
- **Закон про компетенцію судів**, 1852 р.
- **Закон про судочинство в безспірних справах**, 1854 р.
- **Угорське кримінальне уложення про тяжкі і менш тяжкі злочини 1878 р.** та угорські додаткові закони, які доповнювали відповідні частини Угорського кримінального уложення, що передбачали конкретні види караних діянь.

Висновки.

Після приєднання українських земель до Російської імперії на них було поширено адміністративно-територіальний устрій, який без істотних змін зберігався понад 100 років.

Політичний лад України визначався природою імперської державності. Щодо права, то до 40-х рр. XIX ст. в Україні збереглася дія місцевого права, джерела якого систематизовані не були. Головним же джерелом права став Звід законів Російської імперії

Суттєво змінилося правове становище селянства, яке стало вільним, придбало особисті і соціально-економічні права.

Буржуазні реформи, що передбачали нову судову систему, земські та міські органи місцевого самоврядування – були проведені не в усіх губерніях України.

Адміністративно-територіальний устрій, запроваджений австрійською владою, мав на меті привести західноукраїнські землі у відпо-

відність до інших імперських провінцій, уникаючи при цьому рішучих змін, які могли викликати незадоволення місцевої еліти.

На західноукраїнських землях, які перебували у складі Австро-Угорської імперії українці перебували в досить тяжкому національному й соціальному становищі, що проявлялося в загрозі денационалізації та соціальному гнобленні.

Господарство західноукраїнських земель розвивалося дуже повільно. В економіці краю переважало сільське господарство, що базувалося на залишках кріпосницьких відносин. Місцева промисловість перебувала на мануфактурному рівні й не могла конкурувати із центральними провінціями імперії. Західноукраїнські міста й містечка зберігали традиційну роль ремісничих, торговельних і мануфактурних центрів.

Криза феодално-кріпосницьких відносин і проведення буржуазних реформ посилювали відповідні тенденції у розвитку правової системи. Характерною особливістю розвитку різних галузей права, створення нових кодексів в Австро-Угорській імперії була їх найперша апробація на галицьких землях. Лише після вдалого завершення експерименту той чи інший закон або кодифікований збірник мав шанси бути запровадженим в інших регіонах «клаптикової» монархії.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Складіть схему органів селянського управління і суду за реформою 1861 року.
2. Зробіть порівняльну таблицю головних здобутків аграрних реформ 1848 р. в імперії Габсбургів і реформи 1861 р. в царській Росії.
3. Складіть схему судоустрою в Україні австрійської та російської юрисдикцій I пол. XIX та II пол. XIX ст. Які відбулися зміни у судочинстві після проведення судової реформи 1864 р.?
4. Порівняйте систему управління в українських землях у складі Австрійської та Російської імперій в I пол. XIX ст. та відповідно у II пол. XIX ст. Зробіть таблицю.
5. У чому полягала еволюція правового становища українських земель у складі Австро-Угорської імперії?

Література

Основна

1. Єрмолаєв В.М. Історія держави і права України: підручник. Харків: Право, 2021. 472 с.
2. Історія держави і права України [Текст]: підручник / [Бандурка О.М. та ін.]; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О.М. Бандурки; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків: Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2019. 447 с.
3. Історія держави і права України. Курс лекцій / В.М. Щербатюк (кер. автор. кол.). П.П. Захарченко, О.В. Кузьминець та ін. Київ: Видавництво «Фенікс», 2018. 496 с.
4. Історія держави і права України [Текст]: підручник / О.І. Нелін. Київ: Київський університет, 2016. 717 с.
5. Кульчицький В.С. Тищик Б.Й. Історія держави і права України: підруч. для студ. вищ. навч. закл. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2017. 624 с.
6. Історія держави і права України [Текст]: акад. курс: підручник / проф. Б.Й. Тищик, проф. І.Й. Бойко; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Київ: Ін Юре, 2015. 807 с.

Додаткова

1. Історія держави і права України: навч. посіб. / Трофанчук Г.І. К.: Юрінком Інтер, 2023. 568 с.
2. Історія держави і права України [Текст]: навч. посіб. / Маложон О.І.; Міжнар. акад. фундам. основ буття, Міжнар. фонд акад. П.П. Михайленка. Київ: Аванпост-прим, 2014. 183 с.
3. Історія держави і права України [Текст]: [навч. посіб.] / І.А. Демешко. Дніпропетровськ: Адверта, 2015. 209 с.
4. Історія України і її державності: осучаснений погляд [Текст]: навч. посіб. / Микола Михайлуца, Олена Шипотілова; Одес. нац. мор. ун-т, Навч.–наук. мор. гуманітар. ін-т. Херсон: Олді-плюс, 2018. 173 с.
5. Історія держави і права України [Текст]: курс лекцій / [В.М. Щербатюк та ін.]; за ред. д-ра іст. наук, проф. В.М. Щербатюка; Нац. акад. внутр. справ. Київ: Фенікс, 2018. 495 с.
6. Історія держави та права України [Текст]: навч.–метод. посіб. для курсантів та студентів ден. форми навчання / В.М. Пекар-

чук, В.С. Олійник; Акад. Держ. пенітенціар. служби. Чернігів: Акад. ДПтС, 2018. 151 с.

7. Історія держави і права України [Текст]: посіб. для підгот. до іспитів / В.І. Орленко, В.В. Орленко. Вид. 5-е, стер. Київ: Паливода А.В. [вид.], 2013. 162 с.

8. Історія держави і права України [Текст]: посіб. для підгот. до іспиту / Д.А. Шигаль. Харків: Право, 2017. 249 с.

9. Історія держави і права України: практикум [Текст]: навч. посіб. для курсантів, студентів, слухачів ВНЗ МВС України / М.Ю. Бурдін [та ін.]; [за ред. М.Ю. Бурдіна]; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків: Бровін О.В. [вид.], 2017. 443 с.

10. Історія держави і права України: навч.– метод. посібник / А.Є. Шевченко, С.В. Кудін. Вінниця: ТОВ «Твори», 2020. 688 с.

11. Історія держави і права України. Словник термінів і понять / В.В. Щукін, Н.В. Сугацька, А.М. Павлюк. Київ: Кондор, 2011. 284 с.

12. Історія держави і права України: термінологічний словник. / Є.С. Дурнов. Ю.В. Кривицький. Ю.В. Сокур Ю.В. Київ: Гельветика, 2019. 190 с.

13. Апарат управління Галичиною у складі Австро-Угорщини. Кульчицький та ін. Львів: Тріада плюс, 2002. 82 с.

14. Білоконь М.В. Органи державного управління та місцеве самоврядування в Російській Імперії у другій половині XIX ст.: на матеріалах Лівобережної України: історико-правове дослідження: монографія. Х.: НУВС, 2003. 257 с.

15. Гончаренко В.Д. Право України під час її перебування у складі Російської імперії. Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. Т. 1. Методологічні та історикотеоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України. Х.: Право, 2008. С. 304–372.

16. Закревський А. До питання про формування австрійських поліцейських органів у Галичині в останній чверті XVIII ст. Вісник Львівського університету. Серія юридична. Львів: Львів. нац. ун-тім. І. Франка. 2010. Вип. 50. С. 59–65.

17. Закревський А.Є. Правові основи організації і діяльність поліції та жандармерії у Галичині в складі Австрії та Австро-Угорщини (1772–1918): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Львів, 2014. 16 с.

18. Кондратюк С.В. Традиція парламентаризму на західноукраїнських землях: історико-правове дослідження: монографія. Львів: Євросоціум, 2016. 623 с.

19. Мацькевич М. Концепції української автономії у складі Австро-Угорської імперії, Польщі та Росії. Юридична Україна. 2009. № 3. С. 4–7.

20. Меланчук А.В. Адвокатура в Російській імперії за судовою реформою 1864 року та в сучасній Україні: порівняльний аналіз: монографія. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2015. 178 с.

21. Проект «Україна»: Австрійська Галичина / автор-упоряд. М.Р. Литвин. Х.: Фоліо, 2016. 409 с.

22. Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ–початок ХХ століття: монографія. К.: НАН України. Ін-т історії України, 2005. 426 с.

23. Шандра І.О. Представницькі організації буржуазії українських губерній (1861–1919 рр.): монографія. Х.: Майдан, 2016. 315 с.

24. Шандра В.С. Міщанські органи станового самоврядування в Україні: (кінець ХVІІІ–початок ХХ ст.). К.: Інститут історії України НАН України, 2016. 339 с.

Джерела права

1. Історія держави і права України [Текст]: хрестоматія-практикум: навч. посіб. для студентів ВНЗ України напряму підгот. 6.030202 «Міжнародне право» / О.А. Гавриленко, І.А. Логвиненко, Л.В. Новікова; Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2015. 346, [1] с.

ПЕРШОДЖЕРЕЛА

Із загального Положення 19 лютого 1861 р. про селян, що вийшли з кріпосної залежності (Уривок)

1. Кріпосне право на селян, оселених в поміщицьких маєтках, і надворових людей скасовується назавжди, в порядку, зазначеному в цьому Положенні і в інших разом з ним виданих Положеннях і Правилах...

3. Поміщики, зберігаючи право власності на всі належні їм землі, надають за встановлені повинності в постійне користування селян садибну їх осілість і, крім того, для забезпечення їх побуту і для виконання їх обов'язків перед урядом та поміщиком ту кількість польової землі й інших угідь, яка визначається на підставах, зазначених в місцевих Положеннях...

8. Поміщики, наділивши селян в постійне користування за встановлені повинності землею, на підставі місцевих Положень не зобов'язані надалі ні в якому разі наділяти їх будь-якою додатковою кількістю землі.

9. Після набрання чинності цього Положення знімаються з поміщиків:

1) обов'язки по постачанню продовольства та опікуванню селян; 2) відповідальність за внесення селянами державних податей і виконання ними грошових та натуральних повинностей; 3) обов'язок клопотатися за селян у справах цивільних і кримінальних... і 4) відповідальність за них у всіх казенних стягненнях, як-от: штрафах, митах та ін...

17. Селяни, які вийшли з кріпосної залежності, утворюють в справах господарських сільські громади, а для безпосереднього управління і суду об'єднуються у волості. В кожній сільській громаді і в кожній волості громадськими справами керують громада та її виборні на основах, викладених у цьому Положенні...

23. Селянам, які вийшли з кріпосної залежності, надається право нарівні з іншими вільними сільськими жителями і з додержанням встановлених в загальних законах і в цьому Положенні правил:

1) провадити вільну торгівлю, дозволену селянам, без взяття торговельних свідоцтв і без сплати мита...

2) відкривати і утримувати на законній підставі фабрики і різні промислові, торговельні та ремісничі підприємства...

3) записуватися в цехи, займатися ремеслами в своїх селищах і продавати свої вироби як у селищах, так і в містах...

4) вступати в гільдії, торговельні розряди і відповідні їм підряди...

59. Поки селяни залишаються зобов'язаними поміщикам, на землі якого вони оселені, сільський староста повинен: селян, які виконують «іздельну» повинність [панщину], наряджати на роботу, а з оброчних стягувати оброк, відповідно до вимоги поміщика, обґрунтованої правилами Місцевих Положень, і взагалі негайно виконувати законні

вимоги поміщика під свою особисту відповідальність, згідно з виданими про селян Положеннями...

148. Поміщикові надається на підставах і в межах, нижчезазначених, право вотчинної поліції в сільській громаді тимчасово зобов'язаних селян, на землі його оселених, і разом з тим поміщик є попечитель сільської громади.

149. Поміщик має право нагляду за додержанням громадського порядку і громадської безпеки на території належного йому маєтку.

151. Селяни, оселені на землі поміщика, зобов'язані захищати його і його домашніх від усяких насильницьких дій...

153. В разі зловживань і взагалі несправного виконання староостою або помічником старшини їх обов'язків, поміщик має право вимагати заміни їх...

187. Кожна сільська громада як при об'єднаному, так і при дільничному або подвірному (спадковому) користуванні землею відповідає круговою порукою за справне відбування казенних земських і громадських повинностей кожним з її членів.

188. Щодо несправних платників казенних і громадських повинностей сільська громада може вживати таких заходів стягнення:

1) повернути в покриття недоїмок доход з належного недоїмникові як власність нерухомого майна;

2) віддати самого недоїмника або кого-небудь з членів його сім'ї на побічні заробітки, в тому ж повіті або сусідньому, з умовою, що зароблені гроші будуть передані в громадську касу; віддавати на заробітки в інші, невіддалені, губернії дозволяється тільки за присудом сільського сходу, затвердженим мировим посередником, і при цьому тільки таких несправних платників, які не платять повинностей через впертість, недбалість або розпусту;

3) призначити до недоїмника опікуна, без дозволу якого не давати несправному хазяїну відчувувати будь-що з його майна та з його доходів для покриття недоїмки; або замість несправного хазяїна призначити старшим в домі іншого члена тієї ж сім'ї;

4) продати належне недоїмнику особисто нерухоме майно, за винятком лише викупленої селянином садиби;

5) продати ту частину рухомого майна і будівель недоїмника, яка не є необхідною в його господарстві,

Текст подано за виданням: Історія держави і права України: підручник. / В.М. Іванов. К.: КУП НАНУ, 2013. С. 376–378.

Про заборону української мови

Циркуляр міністра внутрішніх справ Валуєва

від 18 липня 1863 р.

Давно вже йде суперечка в нашій пресі про можливість існування самостійної малоруської літератури. Приводом для цієї суперечки були твори деяких письменників, які відзначалися більш або менш чудовим талантом або своєю оригінальністю. За останній час питання про малоруську літературу набуло іншого характеру, внаслідок обставин чисто політичних, що не мають ніякого відношення до інтересів власне літературних. Попередні твори малоруською мовою були розраховані лише на освічені класи південної Росії, а тепер прихильники малоруської народності звернули свої погляди на масу неосвічену, і ті з них, які прагнуть здійснити свої політичні задуми, взялися, під приводом поширення грамотності і освіти видавати книги для початкового читання, букварів, граматики, географій і т.д. В числі подібних діячів було багато осіб, про злочинні дії яких проводилась слідча справа в особливій комісії.

В С.-Петербурзі навіть збираються пожертви для видання дешевих книг на південноруському наріччі. Багато з цих книг надійшли вже на розгляд в С.-Петербурзький цензурний комітет. Немало таких же книг буде представлено і в Київський цензурний комітет. Цей останній відчуває деякі утруднення з розглядом згаданих видань через такі обставини: навчання в усіх без винятку училищах проводиться загальноруською мовою і вживання в училищах малоруської мови ніде не допущено; саме питання про користь і можливості вживання в школах цього наріччя не тільки не розв'язане, але навіть порушення цього питання прийнято більшістю малоросіян з обуренням, яке часто висловлюється в пресі. Вони досить ґрунтовно доводять, що ніякої окремої малоруської мови не було, немає і не може бути, і що наріччя їх, яке вживається простолюдом, є та ж російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі, що загальноруська мова так само зрозуміла для малоросів, як і для великоросів, і навіть значно зрозуміліша, ніж тепер створювана для них деякими малоросами, і особливо поляками, так звана українська мова. Особам того гуртка, який намагається довести протилежне, більшість самих малоросів докоряє в сепаратистських задумах, ворожих Росії і згубних для Малоросії.

Беручи до уваги, з одного боку, теперішнє тривожне становище суспільства, яке хвилюють політичні події, а з другого боку, маючи

на увазі, що питання про навчання грамотності на місцевих наріччях не дістало ще достатнього розв'язання в законодавчому порядку, міністр внутрішніх справ визнав за необхідне, надалі до погодження з міністром народної освіти, обер-прокурором св. синода і шефом жандармів щодо друкування книг малоруською мовою, дати по цензурному відомству розпорядження, щоб до друку дозволялись тільки такі твори цією мовою, які належать до галузі красеного письменства; пропускання ж книг малоруською мовою як духовного змісту, так навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу, припинити... Це розпорядження було передано на височайший государя імператора розгляд і його величності бажано було удостоїти оноє монаршого схвалення.

Текст подано за виданням: Історія держави і права України: підручник. / В.М. Іванов. К.: КУП НАНУ, 2013. С. 378–380.

Устрій судових установлень 1864 р.

(Витяги)

1. Влада судова належить мировим суддям, з'їздам мирових суддів, окружним судам, судовим палатам і правительствующому сенатові як верховному касаційному судові.

7. Для визначення в карних справах вини або невинності підсудних до складу судових місць у випадках, зазначених у статуті карного судочинства, залучаються присяжні засідателі.

19. У мирові судді можуть обиратись ті з місцевих жителів, які: по-перше, мають не менше 25 років; по-друге, здобули освіту у вищих або середніх навчальних закладах або склали належний іспит, або ж прослужили не менш як три роки на таких посадах, при виконанні яких могли набути практичних відомостей у провадженні судових справ, і, по-третє, якщо до того ж вони самі, або їх батьки, або жінки володіють, хоча б у різних місцях, або простором землі вдвоє проти того, який визначено для безпосередньої участі в обранні гласних в повітові земські збори... або іншим нерухомим майном, ціною не нижче п'ятнадцяти тисяч карбованців, і в містах нерухомою власністю, оціненою для стягання податку в столицях не менше шести тисяч, в інших містах – не менше трьох тисяч карбованців.

23. Мирові судді, як почесні, так і дільничні, обираються на три роки.

24. Вибори мирових суддів провадяться на повітових земських зборах.

81. Присяжні засідателі обираються з місцевих обивателів усіх станів: по-перше, з тих, що перебувають в російському підданстві, по-друге, з тих, кому не менше 25 років і не більше 70 років, і по-третє, хто проживає не менш як два роки в тому повіті, де відбуваються вибори присяжних засідателів.

85. Не підлягають занесенню до списків присяжних засідателів:

1) священнослужителі і монашествуючі;

2) усі військові чини, що перебувають на дійсній військово-сухопутній або морській службі, а також ті з цивільних чиновників, які знаходяться при військах або служать по військово-судній частині у військовому і морському відомствах; і

3) учителі народних шкіл.

86. До списків присяжних засідателів не можуть також бути внесені всі ті, хто служить у приватних осіб.

Текст подано за виданням: Історія держави і права України: підручник. / В.М. Іванов. К.: КУП НАНУ, 2013. С. 381–382.

Статут карного судочинства 1864 р.

(Витяги)

1. Ніхто не може бути покараний за злочин або провини, що підлягають віданню судових установ, не будучи засуджений до покарання вироком відповідного суду, що набрав законної сили.

6. Вирок ухвалюється не інакше, як після перевірки і доповнення в засіданні суду доказів, виявлених попереднім слідством.

7. Засідання, крім випадків, зазначених у законі, відбуваються прилюдно.

8. Теорія доведень, що ґрунтується тільки на їх формальності, скасовується. Правила про силу судових доведень повинні бути тільки керівництвом при визначенні вини чи невинності підсудних на підставі внутрішнього переконання суддів, оснований на сукупності обставин, виявлених при проведенні слідства та суду.

9. Вирок може тільки засуджувати або виправдовувати підсудного. Залишення в підозрі не допускається.

10. У справах про злочини та провини, які тягнуть за собою покарання, зв'язані з позбавленням всіх громадянських прав або із втра-

тою всіх або деяких особливих прав і переваг, визначення вини чи невинності підсудних надається особливим присяжним засідателям. Це правило не поширюється на справи про злочини державні.

17. Різниця підсудності за станом скасовується.

204. справи у злочинах державних підсудні судовим палатам або верховному карному судові, а справи у злочинах службових видаються окружними судами, судовими палатами, касаційним департаментом сенату або верховним карним судом...

1051. Для суду в справах про державні злочини до членів карного департаменту судової палати приєднуються: 1) губернський предводитель дворянства тієї губернії, де заведено палату, 2) один з повітових предводителів дворянства, що перебувають в окрузі місцевого окружного суду, 3) один з міських голів того самого округу і 4) один з волосних голів або старшин місцевого повіту.

Текст подано за виданням: Історія держави і права України: підручник. / В.М. Іванов. К.: КУП НАНУ, 2013. С. 383–384.

СЛОВНИК ПОНЯТЬ І ТЕРМІНІВ ДО КУРСУ «ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ»

Автономія [від грецького – незалежність] – самостійне здійснення державної влади національною державою (автономною республікою) або національне-державним утворенням (автономною областю, національним округом), що входить до складу держави, в межах компетенції, що встановлюється вищим органом державної влади за участю відповідної автономної одиниці.

Андрусівський договір про перемир'я (13 січня 1667 р.) – укладений між Московською державою і Польщею, без участі України. За умовами Андрусівського договору Лівобережна Україна залишалася за Московією, Правобережжя – за Польщею, крім Києва, який на два роки мав відійти до Росії. Запорозька Січ потрапляла під владу обох держав. Внаслідок Андрусівського договору стався поділ української території на дві частини.

Античні держави Північного Причорномор'я – міста-держави (поліси), які виникли в процесі грецької колонізації VI–V ст. до н.е.: Тіра в Нижній Наддністрянщині, Ольвія в Нижньому Побужжі, Херсонес у Південно-Західному Криму, Пантікапей на Керченському півострові (з 480 р. до н.е. став столицею Боспорського царства). У V–VI ст. до н.е. були одними з найбільших центрів хлібної торгівлі. Проіснували до IV ст., були знищені гуннами.

Батуринські статті 1663 р. – п'ять умов, що їх уклав 17 листопада 1663 р. гетьман І. Брюховецький з представниками російського уряду Башмаковим і Фроловим як додаток до основних Переяславських статей 1659 р. Це накладало на українську сторону зобов'язання утримувати коштом населення московські війська в Україні, повертати до Московії втікачів, упорядкувати козацький реєстр, визначений попередніми договорами, заборонити українським купцям продавати збіжжя на Правобережжі, вивозити горілку й тютюн в російські міста, аби не порушувати державної монополії.

«Березневі статті» договору 1654 року – укладені між царським урядом і українським урядом козацькою старшиною, умови їх передбачали збереження в Україні існуючої системи влади та управління,

встановлення козацького реєстру в 60 тис. осіб, право України на зовнішні відносини, російську збройну допомогу козакам у боротьбі з Польщею, тобто збереження української державності та права.

Берестейська унія (1596 р.) – унія (об'єднання) православної церкви України і католицької церкви на умовах залежності від Папи Римського із збереженням в рамках Київської митрополії адміністративної та обрядової автономії, із збереженням східного обряду в греко-католицькій церкві.

Биричі – служилі люди в Київській Русі, що виконували різноманітні князівські доручення.

Білоцерківська угода (1651 р.) – укладена між польсько-шляхетським урядом і Богданом Хмельницьким 28 жовтня 1651 р. в м. Білій Церкві після Берестейської Битви. В Україні відновлюється польсько-шляхетська влада; польській шляхті поверталися маєтності; козацький реєстр скорочується з 40 тис. до 20 тис.; козацькою територією визнавалося лише Київське воєводство; гетьман позбавлявся права дипломатичних зносин з іншими державами і зобов'язувався розірвати військовий союз із Кримським Ханом.

Бояри (від старослов. «бой» – воїн, боярин, великий або тюрк. «Бояр» – багатий, знатний) – верхівка панівного класу феодального суспільства в Київській Русі, Московії, Молдові і Румунії.

Боярська Рада – вища рада при князеві, що складалася з представників земського боярства (старців градських – потомків місцевої родоплемінної знаті), княжої дружини (княжих мужів, думців), а згодом також духовенства (митрополита, єпископів). У компетенції Боярської ради був розгляд і обговорення питань законодавства, внутрішньої та зовнішньої політики, державного устрою, релігії. Рішення її мали дорадчий характер.

Булава – 1) Стародавній вид зброї у формі кам'яної, пізніше металевої головки на держаку завдовжки 0,5–0,8 м. 2) Б. як символ влади носили турецькі паші, польські й українські гетьмани.

Бунчук – 1) Довгий держак з кулею або вістрям на верхньому кінці, прикрашеному китицями чи волоссям з кінського хвоста. Відзнака та однин з атрибутів влади отамана чи гетьмана в Україні та Польщі. 2) У військових оркестрах – прикраса або шумовий інструмент.

Бунчукові товариші – частина козацької старшини в Гетьманщині XVII–XVIII ст., яка належала до соціальної еліти суспільства,

хоча й не займала військово-адміністративних посад. Бунчукові товариші перебували під заступництвом гетьмана (під гетьманським клейнодом – бунчуком) і за ранговою субординацією були першими після полковників. Під час військових походів із них формувався окремий загін під орудою генерального бунчужного

Вальний сейм (сойм) Великого князівства Литовського – орган станового представництва в державі. Утворений в XV ст. Складався із двох палат – Пані-Ради і власне сейму (по два шляхтича від повіту). Після Люблінської унії 1569 р. злився з сеймом Речі Посполитої.

Види та форми права – це засоби закріплення і вираження правових норм. Розрізняються такі основні форми права: правовий звичай, юридичний прецедент (судова практика), нормативно-правовий акт.

Правовий звичай – це санкціоноване державою правило поведінки, яке склалося в результаті повторення людьми певних дій і ввійшло в їх звичку.

Юридичний прецедент – це судове або адміністративне рішення конкретної справи, якому держава надає обов’язкового значення.

Нормативно-правовий акт – це акт правотворчості, в якому містяться норми права.

Ви́ра – в «Руській Правді» – штраф. У Київській Русі IX–XII ст. ви́ра дорівнювала 40 гривням (800 г. срібла).

Ви́рники – чиновники, урядники, що збирали судові штрафи (ви́ру).

Ви́йсько Запоро́зьке – у XVI ст. офіційна назва козацького війська, а від середини XVII ст. – Української козацької держави.

Ви́йськова Ра́да – зібрання козаків в Січі, в якому брали участь всі козаки. На Ви́йській Раді, яка скликалась на Різдво, Великдень і Покрову обирали військову старшину: кошового отамана, писаря, суддю, осавула, довбиша, пушкаря, товмача та кантаржея.

Ви́йськова старшина – керівники окремих військових частин та носії урядових функцій у козацьку добу. До 1648 р. В.с. мала характер тільки військового керівництва (полків і сотень). За Гетьманщини військова старшина стала також виконавчим органом державного управління, а старшини, до неї належні, – урядовцями. Ви́йськова старшина поділялася на генеральну (генеральні – обозний, суддя, писарі, підскарбій, осавул, хорунжий, бунчужний), полкову – (сотенні – отаман, писар, осавул, хорунжий). На Запоріжжі існувала січова Ви́йськова старшина до складу якої входили січові суддя, писар і осавул.

Війт – особа, яка очолювала місцеве управління або самоврядування в містах і селах України XV–XVIII ст. (на Лівобережній та Слобідській Україні ця особа називалася старостою). На посаду обирали представників заможних верств населення. Після Визвольної війни міські війти затверджувалися гетьманом. Ця посада проіснувала в селах до XVIII ст., а в містах – до скасування Магдебурзького права на початку XIX.

Віче – народні збори, орган влади, який зберігся з часів родоплемінного ладу. В зборах брали участь вільні дорослі жителі міст, але вирішальна роль в них належала міській феодальній верхівці – боярам і «старцям градским». У Києві першу звістку про віче подає літопис 1024 року: переможець Ярослава, Мстислав, не сів на князівський стіл, бо кияни в особі віче не побажали його.

«Вічний мир» – договір між Московською державою і Річчю Посполитою, підписаний 6 травня 1686 р. у Москві. Підтвердив умови Андусівського перемир'я 1667 р. Обидві держави зобов'язувалися не укладати сепаратного миру з Османською імперією. Підписавши Вічний мир, Московщина стала членом антитурецької Священної ліги, куди, крім Польщі, входили Австрія, Венеція та Ватикан. Цей договір став актом остаточного міжнародно-правового поділу Української держави на дві частини (Правобережжя відійшло під владу короля, Лівобережжя – царя). Однак не була вирішена проблема політичного статусу правобережних земель Наддніпрянщини, які оголошувалися «пусткою».

Волока – земельна ділянка розміром 23,5 га (33 морги). Складалась з трьох рівних ланів по 11 моргів у кожному (відповідно трипільній системі землеробства).

Вотчинний суд – суд, який чинив над своїми підданими власник вотчини або помістя. У Київській Русі вотчинне судочинство здійснювалося феодальною знаттю щодо невільників та закупів. На українських землях у складі Великого князівства Литовського та Корони Польської вотчинний суд виступав як суд 1-ї або ж 2-ї інстанції після слідства і вироку копного суду. В дещо модифікованому вигляді проіснував до судової реформи 1864 року.

Гадяцький трактат (1658 р.) – договір гетьмана І. Виговського з за яким Польща, Литва та Україна вступали до союзу і тим самим створювали конфедерацію. Україна під назвою «Велике князівство Руське» включала територію Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств. Україна створювала свій законодавчий, виконавчий

і судовий органи (відповідно, Національні збори, обраний гетьман, судовий трибунал). В Україні скасовується унія, а римо-католицька та православна церкви визнаються рівноправними. Велике князівство Руське має свою адміністрацію, монету, армію. Передбачалось заснування в Україні двох університетів; колегіум, гімназії, школи і друкарні мали засновуватись «скільки їх буде потрібно». Проголошувалась свобода слова і друку.

Галицькі бояри – верства населення в Галицькому, а згодом і Галицько-Волинському князівстві, яка була економічно і політично могутньою настільки, що навіть самотійно роздавали землю, приймали до себе на службу декого з дрібних, зубожілих князів, що звалися службовими князями.

Генеральна Військова Канцелярія – вища державна військово-адміністративна козацько-старшинська установа, за посередництва якої гетьман здійснював свою військову і цивільну владу. Створена в роки Визвольної війни середини XVII ст. Діяла при гетьмані в Чигирині, а згодом в Гадячі, Батурині, Глухові. В роки міжгетьманства (1724–1727) в її руках цілком зосереджувалося державне управління Гетьманщиною. Діяла до ліквідації гетьманства в 1764 р.

Генрикові артикулі (або – Артикули Генріха Валуа) – документ, що регламентував діяльність короля в Речі Посполитій. Названий за ім'ям Генріха (Генрика – пол.) Валуа, що був королем Речі Посполитій в 1572 р.

За Генрикові артикуляри, король визнавав вільні вибори глави держави, відмовлявся від успадкування трону, зобов'язувався не вирішувати питань війни і миру без урахування думки сейму, мати при собі 16 сенаторів, кожні два роки скликати сейм. Король також зобов'язувався зберігати територіальну цілісність Речі Посполитої і добиватися повернення втрачених ним та його попередниками провінцій. Документ передбачав, якщо король буде порушувати права і привілеї шляхти, остання має право відмовитися від покори королю.

Гетьманщина («Військо Запорозьке») – назва автономної держави в складі Московського царства в 1654–1781 рр.

У XVIII ст. російський уряд встановив для Гетьманщини. офіційну назву «Малая Россия» (Малоросія), не прийняту українським народом.

Глухівські статті 1669 р – договір між лівобережним гетьманом Дем'яном Многогрішним і представниками московського царя, укла-

дений в Глухові 16 березня 1669 р. 27 статей договору і далі обмежували українську автономію. В Гетьманщині зберігалося воєводське урядування, хоча кількість воєвод значно зменшувалася – вони залишалися лише в Києві, Чернігові, Ніжині, Острі та Переяславі, а їхні функції зводилися до командування залогами. Глухівськими статтями обумовлювалась обо'язкова участь українських делегатів у дипломатичних справах Москви, однак заборонялася самостійна міжнародна політика.

Городельська унія (1413 р.) – Литви з Польщею забезпечувала литовцям права, рівні з правами поляків, за умовою прийняття ними католицизму. Таким чином, католицьке населення Великого князівства Литовського було поставлено над православним, що призвело до загострення відносин між ними.

Гривна – грошова одиниця Київської Русі. Дорівнювала 20 г срібла. Назва походить від давньоруського «грива» – волосся (гривни у вигляді злитків срібла носились на шиї на шкіряному шнурку під волоссям).

Гродський (замковий) суд – впроваджений II Литовським Статутом (1566 р.). Суд, що розглядав кримінальні справи мешканців повіту.

Двірський – найважливіший двірцевий чин в Галицько-Волинському князівстві. Управляв князівським двором і стояв на чолі апарату управління, перш за все, відав господарством князівського домену. Від імені князя Двірський часто здійснював судочинство, був «суддею князівського двору» і в цій якості входив до Боярської ради. В його обов'язки входило також супроводжувати князя під час його поїздок за межі князівства.

Дворище – давньоруська форма колективного землеволодіння і одночасно сільське населення родинної групи людей. Термін «дворище» зустрічається з XII ст. в давньоруських документах. Дворище складається з одного або декількох «димів» (дворів). Члени дворища разом із спільним інвентарем (реманентом) вели господарчі роботи, а врожай розподіляли порівну. Спочатку дворище являло собою велику сім'ю, яка з часом розпадалась на малі, а потім перетворилась на сусідську общину.

Дворяни (пол. *dworzanie*) – шляхтичі, що перебували на службі при магнатських дворах, виконуючи найрізноманітніші обов'язки, які нерідко дублювали служби королівського двору: маршалки, підскарбії, коморники, секретарі, стольники, чашники, конюші, ловчі і т. ін.

Держава – це єдина політична організація суспільства, яка поширює свою владу на всю територію країни і її населення, має для цього спеціальний апарат управління, видає обов’язкові для всіх веління і має суверенітет з метою гармонійного розвитку суспільства.

Десятина – 1) 1/10 частина врожаю (або інших прибутків), що збирається з населення на утримання духовенства і церков. На Русі була встановлена кн. Володимиром Святославичем в X ст. Пізніше церкві було надано право замість Десятини збирати мито із справ, що розглядалися церковним судом. Остаточо ліквідується наприкінці XIX ст.

2) Поземельна міра, 1,09 гектара. Відома з кінця XV ст. Була квадратом із сторонами в 1/10 версти (2500 квадратних сажнів). Вживання Десятини заборонено з 1 вересня 1927 р.

Дика (повальна) вира – грошовий штраф, що накладався на всю общину в разі скоєння злочину членом общини. Інститут дикої вири виконував поліцейські функції, пов’язуючи всіх членів общини круговою порукою.

Займанщина – земельна власність, набута правом першого зайняття вільної землі. Була поширена серед козаків і посполитих селян у малозаселених місцевостях Слобідської, Лівобережної України і Запорозької Січі в XVI–XVII ст. і припинилася в зв’язку з дальшим розвитком феодално-кріпосницьких відносин, посиленням закріпачення селянства та переходом вільних земель у державну і поміщицьку власність.

Закон Руський – кодифікація близьких за складом і соціальною природою племінних «Правд» східних слов’ян, в основі яких лежало звичаєве право. Юрисдикція Закону Руського поширювалась на територію державного утворення східних слов’ян з центром в Києві. Даною системою права керувались у судовій практиці великі київські князі, князівські і місцеві общинні суди, що контролювались ними. Норми Законів враховувались великими київськими князями при укладанні договорів з Візантією в 911 і 944 роках.

Зборівська угода (1649 р.) – між керівниками Визвольної війни українського народу і польським урядом, укладена 8 серпня 1649 р. у м. Зборові після Зборівської битви. Згідно з нею зберігалися вільності Запорозького Війська, встановлювався 40-тисячний козацький реєстр, оголошувалася амністія всім учасникам війни, у Київському, Чернігівському і Братиславському воєводствах, влада переходила

до гетьманської адміністрації. Разом із тим польській шляхті поверталися всі її маєтності в Україні, крім названих воєводств. Вперше Польща визнала Українську державу де-юре.

Звичасве право – традиції і звичаї, що склалися віками усно, які мали на меті охорону усталеного порядку та способу життя і стосунків між людьми – тобто охорону самої людини-особи та її майна.

Зимівник – назва господарства, хутора у запорозьких, чорноморських козаків, де вони перебували, коли не було військових дій (особливо взимку).

Імперія – 1) Монархічна, здебільшого велика держава, глава якої має титул імператора. 2) Велика колоніальна держава (наприклад, Російська імперія). Росія стала імперією 1721 р., коли після Ніштадтського миру зі шведами Петро I прийняв титул імператора. Тривалий час більша частина території України входила до складу Російської, а західноукраїнські землі (до 1918 р.) – до Австрійської імперії.

Інкорпорація – 1) об'єднання в збірники або зібрання діючих нормативно-правових актів в певній послідовності без зміни змісту; 2) включення окремих територій до певної

Канон (догмат) – [з гр. – канѠн правило, предписання] – обряд чи правило, установлене і узаконене церквою, яке не підлягає перевірці та сумнівам і повинно сприйматись як «богодуховенна» істина.

Кіш (тат. – укріплений табір) – 1) Військовий табір в Україні (XVI–XVII ст.); 2) Військове товариство (група) запорозьких козаків, а також назва Запорозької Січі з її адміністративно-військовою системою управління.

Кіш Запорозької Січі – центральний орган управління в Запорозькій Січі, що відав адміністративними, військовими, фінансовими, судовими та іншими справами. Виник з часу заснування Січі (XVI ст.), обирався і контролювався козацькою радою. Через звуження компетенції останньої в часи Нової Січі (1734–1775) взяв на себе частину її функцій.

Клейноди – відзнаки та атрибути влади козацької старшини XVI–XVIII ст. До клейнод належали: корогви (прапор), бунчук, булава, гербова печатка, литаври тощо. Клейноди поділялися на гетьманські (вручалися польським королем, пізніше московським царем), полкові, сотенні (вручалися військовою радою Запорозької Січі), курінні (вручалися курінною радою), паланкові (вручалися кошовим). Клейноди було скасовано у 60–80-х роках XVIII ст.

Князівський домен – княжі земельні володіння. Формувався за рахунок захоплення общинних земель, пустих (не освоєних) земель.

Кодифікація – впорядкування документів, права; діяльність правотворчих органів по створенню нового, зведеного, систематизованого нормативно-правового акту, що здійснюється шляхом глибокої і всебічної переробки діючого законодавства і внесення в нього нових, істотних змін.

Козацтво – один із станів українського населення XVI–XVIII ст. Поділялося на групи: реєстрове (знаходилося на державній службі, отримувало платню, землі); нерєєстрове (не вписане до реєстру, практично соціально не захищене); січове, або кошове (знаходилося на Січі і належало до певного куреня); паланкове (проживало на хуторах та зимівниках, належало до певної паланки).

Козацька Рада – військова рада, загальні козацькі збори, орган козацького управління в Україні в XVI–XVIII ст. На К.Р. обговорювали і вирішували питання внутрішньої і зовнішньої політики, адміністративні, судові і військові справи, обирали і скидали гетьманів та козацьку старшину.

Коломацькі статі 1687 р.– україно-московська угода, укладена на козацькій раді, що відбулася на р. Коломак 25 липня 1687 р. при обранні гетьманом І. Мазепи. 22 статті обмежували й навіть у дечому ліквідували самостійну економічну, соціальну та зовнішню політику України. Влада гетьмана зводилася до поліційних функцій – стежити і сприяти виконанню численних царських заборон. Українським купцям заборонялося торгувати в Московській державі, а також вести торгівлю з Кримом. Українці під загрозою смерті зобов'язувались брати від царських вояків знецінені московські гроші. Гетьман позбавлявся права призначати без царського дозволу вищу старшину. В гетьманську столицю вводився московський стрілецький полк. Збережено обмеження козацького війська у 30 тис., як це встановлювалося Глухівськими статтями 1669 р. Україна зобов'язувалася брати участь у військових експедиціях Московії. Абсолютно заборонялись міжнародні відносини України.

«Конотопські статті» – договір українського козацького уряду з Москвою, укладений біля Конотопу 17 червня 1672 р. при обранні гетьмана І. Самойловича. «Конотопські статті» (10 пунктів) повторювали «Глухівські статті» 1669 р. з подальшим обмеженням прав України, зокрема, в царині зовнішньої політики

Консисто́рія – спеціальний церковний суд, що був впроваджений в Україні Петром Могилою; незалежнював православне духовенство від суду католицької верхівки.

Консо́лідація – така форма систематизації нормативно-правових актів, за якої відбувається об'єднання декількох нормативно-правових актів, діючих в одній і тій самій царині суспільних відносин, в єдиний, зведений нормативно-правовий акт без зміни змісту.

Конститу́ція [лат. – *constitutio* – установа] – основний закон держави, який визначає її державний і суспільний устрій, виборчу систему, принципи організації і діяльності органів державної влади і управління, основні права і обов'язки громадян.

Конституція Пилипа Орлика («Договори і постанови прав і свобод військових між Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорізького, і між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорізьким з повною згодою з обох сторін») – конституційний договір гетьмана Війська Запорізького Пилипа Орлика зі старшиною та козацтвом, який визначав права і обов'язки усіх членів Війська. Укладений 5 квітня 1710 року при Бендерах (нині Молдова). під час виборів П. Орлика на гетьманство.

Документ мав бути ратифікований шведським королем Карлом XII у разі його перемоги в Північній війні. Був чинним 4 роки. Документ складається з преамбули та 16 статей. Написаний староукраїнською мовою та латиною. Конституція є пам'яткою української політико-філософської та правової думки.

Конфедера́ція – постійний союз суверенних держав, утворений для досягнення будь-якої спільної (здебільшого, політичної або військової мети).

Конфедерація утворює центральні органи, які мають повноваження, що делеговані ним державами – членами Конфедерації. Ці органи, як правило, не мають прямої влади над державами, що входять в Конфедерацію: їх рішення виконуються лише за згодою органів влади відповідної держави. Фінанси складаються із внесків держав, що входять до Конфедерації. Суб'єкти Конфедерації не мають спільної податкової і правової системи. Конфедерації або розпадаються (після досягнення мети, задля якої були створені) або перетворюються на федерацію.

Корогва, хорогва – 1) бойовий прапор у військових підрозділах українського козацтва та шляхетської Польщі у XVI–XVIII ст. 2) Вій-

ський підрозділ кінноти (50–120 чол.) у польській армії XVI–XVII ст. 3) Церковне знамено, що використовується у релігійних процесіях.

Кревська унія (1385 р.) – династична унія Польщі і Литви, яка виникла внаслідок шлюбу великого князя литовського Ягайла і польської королеви Ядвіги. Згідно з документом Ягайло отримував польську корону і мусив: 1) перевести Литву на латинську абетку; 2) вжити заходів, щоб повернути втрачені Польщею та Литвою землі; 3) повернути Польщі землі, забрані від неї будь-ким; 4) звільнити полонених (очевидно, поляків); 5) прилучити литовські і руські землі до Корони Польської. В 1389 була скасована і проголошена незалежність Великого князівства Литовського.

Кріпосне право – система феодальної залежності селян, полягала у прикріпленні до землі, підлеглих адміністративній, судовій владі феодала. В Україні склалося у XIII–XIV ст. під впливом польської експансії. Остаточо оформлене у XVIII ст. урядом Катерини II. Скасоване реформою 1861 р. Формою феодальної експлуатації селян були – оброк, панщина та ін.

Кючук-Кайнарджійський мирний договір 1774 р. – мирний договір, що завершив російсько-турецьку війну 1768–1774 рр. За цим договором Османська імперія залишала за Росією землі між устями Дніпра та Південного Бугу, що забезпечувало Росії вихід до Чорного моря. Визнавалися незалежність Кримського ханства від Туреччини та протекторат Росії над молдовськими князівствами.

Ланове – державний грошовий поземельний податок у XIV–XVIII ст. в Польщі, Литві та на загарбаних ними українських землях. Одиницею оподаткування був лан. На Лівобережній Україні ланове скасовано 1648, на Правобережній – 1793, в Галичині – 1772р.

Люблінська унія (1569 р.) – об'єднання Польщі і Литви в єдину державу Річ Посполиту із спільним королем і великим князем, спільним сеймом, зовнішньою політикою і монетною системою. Велике князівство Литовське зберігало державну автономію, маючи окремі закони, уряд, адміністрацію, суд, військо і фінанси. Державною мовою Князівства залишалась «руська» мова. Українська шляхта зрівнювалась в правах з польською та литовською.

Люблінська унія закріпила юрисдикцію Речі Посполитої над усією Лівобережною та Правобережною Україною за винятком Буковини (перебувала у складі Молдавії), Закарпаття (Угорщина), Чернігівщини та Сіверщини (Московія).

Магдебурзьке право – феодальне міське право, за яким міста частково звільнялися від центральної адміністрації та влади феодалів і створювали органи самоврядування. Виникло у XIII ст. у м. Магдебурзі (Німеччина). У XIII–XIV ст. поширилося також у Польщі, Литві, Чехії, Білорусі та в Україні. В Україні його дістало в 1339 р. м. Санок Галицько-Волинського князівства, Львову його надано в 1356, Києву – в 1497 р.

Магістрат – орган міського самоврядування в українських містах, що мали магдебурзьке право. Віддав адміністративними, господарчими, фінансовими, поліцейськими та судовими справами. У складі магістрату були вїйт (очолював магістрат), бурмистри (помічники), райці (радники) і лавники (засідателі), що обиралися з представників верхівки міського населення.

В Західній Україні магістрати існували з 50-х років XIV до 80-х років XVIII ст. В містах Правобережної України магістрати виникли в XV–XVII ст., а Лівобережжя – у першій половині XVII ст. У Слобідській Україні їх встановлено у 1727 р. У 1785 р. на Лівобережній Україні зі створенням міських дум у магістратів залишилися переважно судові функції. В ході здійснення судової реформи в Росії в 60-х роках XIX ст. повсюдно в містах України магістрат було поступово ліквідовано.

Малоросійська колегія – центральний орган державного управління Російської держави у справах Лівобережної України, утворений за указом Петра I 1722 р. Малоросійська колегія повинна була здійснювати нагляд за діяльністю гетьмана та козацької старшини. Містилась у Глухові. Скасована 1727 р., поновлена 1764 р. для остаточного знищення залишків самоуправління, автономії України. Ліквідована 1786 р., коли на Україну було поширено систему адміністративного управління Російської держави.

Мир – загальні збори домохазяїв общини під керівництвом старости – виборного начальника общини.

Митники – чиновники, які збирали торгові мита і слідкували за дотриманням правил торгівлі.

Митрополит – 1) Другий після патріарха сан у православній церкві. 2) Вище звання православних і католицьких єпископів.

Міста – поселення замкненого типу, з особливими (міськими) правами, з більшою кількістю мешканців, зайнятих – у протилежність до хліборобського сільського оточення – головним чином у реміс-

ничо-промислового виробництва, в торгівлі й транспорті, а також – в адміністрації та різного роду культурних і суспільних установах.

Міста-поліси – в античну добу грецькі міста-держави, що мали суверенітет і ознаки держави. Переважна більшість міст-полісів мала республіканську форму правління.

Монархізм – прихильність до монархічної форми правління; намагання встановити монархічну форму правління. В II пол. XVII – поч. XVIII ст. в Україні монархізм. проявлявся в прагненні гетьманів правити без Генеральної Ради та в намірах деяких гетьманів (Б. Хмельницького, Д. Многогрішного, І. Самойловича, І. Мазепа) встановити спадковість їхньої посади.

Московські статті – україно-російський договір, укладений гетьманом І. Брюховецьким 11 жовтня 1665 р. в Москві з урядом Олексія Михайловича. Згідно з договором безпосереднє управління військово-адміністративним і фінансово-господарським життям України передавалося в руки царських воевод, за винятком лише козацького стану; збільшувалася кількість російських військ у Києві, Чернігові, Переяславі, Ніжині, де вони перебували на підставі Переяславських статей 1659 р., їх утримання покладалося на українську сторону. Також до українських найкрупніших міст вводилися російські військові залоги. Збирання податків з українського населення покладалося на царську адміністрацію, а зібрані кошти залучалися до царської скарбниці. Українська православна церква підпорядковувалася московському патріархові.

Мостник – княжий чиновник, урядник, керуючий будівництвом дерев'яних мостів.

Норманська теорія – висунута в XVIII ст. німецьким вченими Байером, Міллером і Шльоцером. Стверджує, ніби держава у східних слов'ян сформувалася не внаслідок їхнього внутрішнього самостійного, соціально-економічного розвитку, а була створена пришельцями із Скандинавії – «норманськими» або «варязькими» князями.

Община – виробниче і громадське об'єднання людей, що характеризується спільною власністю на засоби виробництва і повним або частковим самоврядуванням. Іноді те саме, що й громада. Виникла за первісно-общинного ладу. За Київської Русі існувала давньослов'янська община.

Відомі родова община, сільська (сусідська, поземельна), сімейна. Згідно з селянською реформою 1861 р. община та її виборчі органи

були нижчою ланкою адміністративного управління в селі. Общину ліквідовано на початку ХХ ст. в процесі здійснення столипінської аграрної реформи.

«Ординація війська Запорізького реєстрового» 1638 р.– документ, що був виданий польським урядом внаслідок селянсько- козацьких повстань 1637–1638 рр. і мав на меті скасувати здобуті реєстровими козаками привілеї та права.

У відповідності з «Ординація війська Запорізького реєстрового» верховне керівництво реєстровим козацтвом належало коронному гетьману. Військова і судова влада зосереджувалась в руках старшого комісара, що обирався сеймом за пропозицією коронних гетьманів і мав бути шляхтичем. Комісару були підпорядковані осавули, полковники і сотники. Осавули і полковники призначались польськими властями з шляхтичів, які мали досвід у військовій справі. Сотники і отамани обирались з числа козаків, які мали заслуги перед урядом Речі Посполитої. Реєстр складався із 6000 чоловік і поділявся на 6 полків.

Отчичі – категорія селян в Україні, Росії, феодальній Литві XV–XVI ст., предків яких феодали закріпачили. Посилюючи експлуатацію селянства, феодали прагнули обернути селян «похожих», тобто тих, що були феодально залежними, але зберігали право переходу від одного феодала до іншого, в «непохожих», отчичів, тобто в кріпаків, позбавлених цього права.

Паланка – адміністративно-територіальна одиниця (округ) в Новій Січі (1734–1775). Напередодні ліквідації Нової Січі було 8 паланок. Населення паланки за своїм соціальним станом поділялося на козаків і посполитих (селян). На чолі паланки стояв призначуваний Кошем полковник з військово-адміністративними та судовими функціями.

Пани-Рада – орган центрального управління, Рада при князі в Великому князівстві Литовському, що значною мірою обмежувала верховну владу. Складалась із магнатів і верхівки духовенства. За привілеєм 1492 р. до компетенції Пани-Ради належали питання війни і миру, оподаткування, зносини з іноземними державами, законодавство. З утворенням Великого вільного сейму князівства Пани-Ради увійшли в нього як верхня палата.

Переяславські статті Ю. Хмельницького – угода, підписана в 1659 р. між представником Москви кн.Трубецким і гетьманом

Юрієм Хмельницьким. Являла собою підроблений варіант Березневих статей. За II Переяславськими статтями, московські залоги розташовувались в усіх найкрупніших містах України, козакам заборонялося вести війну і вступати в зовнішні зносини з іноземними державами без дозволу царя; заборонялося самостійно, без схвалення Москви, обирати гетьмана, генеральну старшину і полковників.

Переяславсько-Московська угода 1654 р. – між російським царським урядом і українським урядом, козацькою старшиною, умови якої містилися у «Статтях» Б. Хмельницького від 31 березня 1654 р. та «Жалуваній грамоті» царя гетьманові та війську Запорозькому від 6 квітня 1654 р. Угода оформлювала створення своєрідної конфедерації, спрямованої проти зовнішнього ворога. Розірвана у вересні 1658 р. козацькою Україною, розчарованою у своїх надіях досягти в конфедеративному союзі з Росією возз'єднання українських етнічних земель у межах національної держави. Оригінал до нас не дійшов.

Пернач – вид булави. В Україні в XVII–XVIII ст. – головний атрибут полковницької влади. Являв собою коротку палицю з позолоченою головкою і шістьма пернями на кінці.

Печатник (канцлер) – в Галицько-Волинському князівстві – зберігач князівської печатки. Складав тексти грамот або керував роботами за їхнім складанням, засвідчував князівські документи. Також зберігав князівські грамоти і інші державні документи великого значення, відповідав за їхню доставку на місце. Деякі джерела свідчать, що канцлер керував князівською канцелярією.

Підкоморський суд – становий шляхетський суд, який розглядав земельні суперечки. В Польщі існував з XIV ст., у Литовсько-Руській державі впроваджений II Статутом Великого князівства Литовського (1566р.).

Полк – військова і адміністративно-територіальна одиниця в Україні в II-й половині XVII–XVIII ст. Полк поділявся на сотні.

Полюддя – в IX–X століттях – щорічний об'їзд київським князем своєї підвладної території, збір данини, «сбор одежд» (вірогідно, хутра) і збування зібраних цінностей вниз по Дніпру, Дону у Візантію та землі Арабського Халіфату. Полюддя стало перехідною формою до класового суспільства, до державності у східних слов'ян.

Потік і пограбування – вища міра покарання за «Руською Правдою». Призначалась в трьох випадках: за вбивство в розбої; підпал; крадіжку коней. Покарання включало конфіскацію майна і видачу злочинця (разом із родиною) головою», тобто в холопство.

Привілеї загальноземські – жалувані грамоти великих князів Литовських окремим верствам населення. Видавались з 1387 року. Більшість привілеїв загальноземських стосувалась шляхти. Шляхта одержала ряд особистих прав і свобод (право вільного одруження, виїзду за кордон, спадкування нерухомості дочками і вдовами, тощо). Привілеї загальноземські встановили для шляхти принципи одноособової відповідальності за злочин, презумпції невинності, гласності судового процесу. За привілеями загальноземськими шляхтича можна було позбавити майна, заарештувати тільки за справедливим рішенням суду. Привілеї загальноземські надавались до впровадження єдиного державного кодексу – I Статуту Великого князівства Литовського 1529 р.

Привілеї обласні – жалувані грамоти великих князів литовських, що надавались окремим землям в XIV–XV ст. і визначали відношення між землями і центральною владою. Оскільки єдиного писаного права в державі не існувало, привілеї обласні санкціонували місцеве звичаєве право. З українських земель привілеї обласні отримали землі Волинська і Київська.

П'ядь – давня міра довжини у східнослов'янських народів, що дорівнювала відстані між кінцями розтягнутих великого і вказівного пальців, становила чверть аршина (17,78 см).

Рекрутчина (рекрутська повинність) – система комплектування російської регулярної армії в XVIII–XIX ст. Впроваджена указом 1705 р. Рекрутчині підлягали всі податні стани. Набирання (бранка) до армії кріпаків звільнювало їх від кріпацтва. Дворянство звільнювалось від рекрутчини і служило в армії на інших засадах. Термін служби спочатку був довічним, з 1793 р. – 25 років, з 1834–20 років. Кандидатури рекрутів визначались міською або селянською общиною, але для кріпаків повністю залежали від волі пана. В 1874 р. рекрутчину було замінено загальною військовою повинністю.

«Руська Правда» – давньоруський збірник світського права («правда» означає закон), в якому відбито норми звичаєвого права, а також князівські нововведення. Збереглася у великій кількості списків трьох редакцій: Короткої, Просторої та Скороченої. В основі «Руської Правди» лежать правові норми часів панування родоплемінного устрою: «Закон Руський» і «Устав земляний» (к. X ст.).

Сейм (сойм) Речі Посполитої – орган станового представництва держави. Складався із трьох частин: король, Сенат, Посольська ізба.

Система корміління – утримання княжих чиновників, урядників на місцях шляхом поборів з місцевого населення.

Служиле боярство – виникло внаслідок конфіскації галицькими князями земель старого основою місця і ролі в Галицько-Волинському князівстві для служилого боярства була військова служба князю.

Смерди – в IX–XII ст. – вільні селяни-общинники. Мали свою рілля і своє господарство.

Сотня – 1) адміністративно-територіальна та військова одиниця на Лівобережній та Слобідській Україні в II-й пол. XVII – XVIII ст. Складова частина полку. Охоплювала територію 10 і більше сіл. 2) Військова одиниця в козачих військах дореволюційної Росії, що дорівнювала ескадронові або роті.

Становий суд (XV–XVIII ст.) – передбачав підсудність верств населення різним судам в залежності від станової приналежності особи.

«Старостинські артикули» – найбільш тяжкі кримінальні злочини, що підлягали суду воеводи або старости (звідси назва). Традиційно до них відносили вбивство в розбої, покалічення шляхтича, насильство над жінкою і підпал.

Старшинська Рада – орган державного управління Гетьманщини, до складу якого входила генеральна старшина (генеральний обозний, генеральний суддя, генеральний писар, генеральний підскарбій, генеральний осавул, генеральний хорунжий, генеральний бунчужний). Політична роль Старшинської Ради особливо зросла в період гетьманства К. Розумовського (1750–1764 рр.), коли фактично перестала діяти загальновійськова козацька рада і її компетенція перейшла остаточно до Старшинської Ради.

Статути Великого князівства Литовського – кодекси права Великого Князівства Литовського 1529, 1566 і 1588 років. Увібрали основні положення державного, цивільного, сімейного, кримінального і процесуального права князівства.

Стольник – посадова особа в епоху раннього феодалізму; в обов'язки стольника входила організація постачання князівського двору продуктами. Відповідав за своєчасне надходження доходів із князівських земельних володінь.

Судебник Казимира IV – перший кодекс норм кримінального права та судочинства Великого князівства Литовського, Руського, Жемойтського, виданий 29 лютого 1468 р. у Вільно. Базувався на положеннях «Руської Правди», великокнязівських привілеях, уставах, ухвалах

та звичаєвому праві литовських, білоруських і українських земель. Містив 25 статей, 16 з них присвячено «тятьбі» – крадіжці. Закріпив право вотчинного суду, принцип одноособової відповідальності за злочин. Діяв до виходу I Литовського Статуту 1529 р.

Триzub – емблема, основний елемент герба України. Відомий серед народів Сходу і Середземномор'я з найдавніших часів, на українських землях – з II ст. Існує до 30 теорій походження і значення тризуба (сокіл, якір, світильник-трикльй та ін.). Популярним у наші дні є тлумачення тризуба як символу триєдинства світу. Триzub був знаком київських князів у давноруські часи.

Удільні князівства – феодальні володіння на Русі в XII – XVI ст., що утворилися внаслідок роздроблення великих феодальних князівств після розпаду Київської держави. Номінально перебували у васальній залежності від великого князя, однак фактично були незалежними (мали своє військо, гроші, суд, установи). Ліквідовані в ході утворення Руської централізованої держави. На українських і білоруських землях, що потрапили під владу Великого князівства Литовського, удільні князівства ліквідовані в XV ст.

Чумацтво – торговельно-візницький промисел в Україні в XVI–XIX ст. Чумаки привозили з Чорноморського узбережжя Криму, а коломийці – з Галичини – сіль. З України везли хліб, інші сільськогосподарські продукти.. Припинилось у 70-х – 80-х роках XIX ст. у зв'язку з розвитком залізниць і річкового парового транспорту.

Шарварок – додаткова феодальна повинність на будіванні і ремонті шляхів, мостів, гребель, панських будівель на загарбаних Польщею українських землях у XV–XVIII ст. Становив до 24 робочих днів на рік із селянського двору.

Шляхта – привілейований стан у феодальній Польщі, Литві та на загарбаних ними в XIV–XVIII ст. українських землях. Привілей Казимира 1447 р. та пьотрківський статут 1496 р. поширили шляхетські права та вольності на українських феодалів. Під час Лівонської війни 1558–1583 рр. король Сигізмунд II Август зрівняв українських феодалів у правах з феодалами-католиками. Після приєднання у XVIII ст. Правобережної України до Російської держави українську шляхту було зрівняно у правах з російським.

Навчальне видання

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ

Частина I

*Навчальний посібник
(опорні конспекти лекцій)*

Відповідальний за випуск
Комп'ютерна верстка

О. В. Діордійчук
Д. М. Алексєєв

Підписано до друку 15.12.2023 р. Формат 60 x 84 ¹/₁₆.
Папір офсетний. Гарнітура «Times New Roman».
Друк офсетний. Умовн.-друк. арк. 13,95.

Видавництво «Алерта»

04210, м. Київ, а/с 112.

Тел.: (044) 223-15-25, (099) 607-97-62.

E-mail: alerta.pravovaednist@gmail.com, веб-сайт: alerta.kiev.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 788 від 29.01.2002 р.